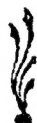

પ્રથમાવૃત્તિ	પ્રત : ૧૦૦૦	વિ. સં. ૨૦૦૩
દ્વિતીયાવૃત્તિ	પ્રત : ૧૦૦૦	વિ. સં. ૨૦૦૭
તૃતીયાવૃત્તિ	પ્રત : ૨૨૦૦	વિ. સં. ૨૦૧૬
ચતુર્થાવૃત્તિ	પ્રત : ૩૦૦૦	વિ. સં. ૨૦૨૦
પંચમાવૃત્તિ	પ્રત : ૧૧૦૦	વિ. સં. ૨૦૨૪
ષષ્ઠાવૃત્તિ	પ્રત : ૧૫૦૦	વિ. સં. ૨૦૩૨

કિંમત

૧ = ૫૦

: મુદ્રક :

મગનલાલ નૈન
અજિત મુદ્રણાલય
ગાનગદ (સોરાઢ)

પષ્ટમાવૃત્તિનું નિવેદન

આ પુસ્તક અનેક પાઠશાળાઓમાં તથા શિક્ષણશિબિરોમાં પાઠ્ય-પુસ્તક તરીકે ચાલતું હોવાથી તેનો ઘણો પ્રચાર થયો છે. અગાઉના પુસ્તકો ખલાસ થઈ જતાં આ નવી આવૃત્તિ છપાવી છે. તેનું મુદ્રણ સુંદર અને શીઘ્ર કરી આપવા બદલ અજિત મુદ્રણાલયના માલિક શ્રી મગનલાલજી જૈનનો આભાર માનવામાં આવે છે.

આ પુસ્તકમાં વર્ણિત નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયનું યથાર્થ જ્ઞાન કરી, સવ્ય જીવો નિશ્ચયનયના વિષયભૂત ત્રિકાળી જ્ઞાયકસ્વભાવનું અવલંબન લેવા નિરંતર પ્રયત્નશીલ બનો એ ભાવના.

સોનગઢ
વૈશાખ સુદ ૨
સં. ૨૦૩૨.

સાહિત્ય-પ્રકાશન સમિતિ,
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર દ્રસ્ત
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

જૈનશાસ્ત્રોના અર્થ કરવાની પદ્ધતિ

પ્રશ્ન:—જિનમાર્ગમાં બન્ને નયોતું ગ્રહણ કરવું કહ્યું છે, તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર:—જિનમાર્ગમાં કોઈ ઠેકાણે નિશ્ચયનયની મુખ્યતા સહિત વ્યાખ્યાન છે તેને તો ‘સત્યાર્થ એમ જ છે’ એમ જાણવું, તથા કોઈ ઠેકાણે વ્યવહારનયની મુખ્યતા સહિત વ્યાખ્યાન છે તેને ‘એમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ આ ઉપચાર કુર્યો છે’ એમ જાણવું; અને એ પ્રમાણે જાણવાનું નામ જ બન્ને નયોતું ગ્રહણ છે. પણ બન્ને નયોના વ્યાખ્યાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી ‘આ પ્રમાણે પણ છે તથા આ પ્રમાણે પણ છે’ એવા ભ્રમરૂપ પ્રવર્તવાથી તો બન્ને નયો ગ્રહણ કરવા કહ્યાં નથી.

(મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક-પૃ. ૨૫૬)

શ્રી વીતરાણાય નમઃ

શ્રીનેમિચંદ્રસિદ્ધાંતિદેવવિરચિત

દ્રવ્ય-સંગ્રહ

મંગલાચરણ

જીવમજીવં દઘ્વં જિનવરવસહેણ જેણ ણિદ્દિઠં ।

દેવિદવિદવંદં વંદે તં સઙ્ગદા સિરસા ॥ ૧ ॥

જીવમલીલં દ્રવ્યં જિનવરવૃષમેણ યેન નિર્દિષ્ટમ્ ।

દેવેન્દ્રવૃન્દવન્ધ્યં વન્દે તં સર્વદાં શિરસા ॥ ૧ ॥

અન્વયાર્થઃ:- [યેન જિનવરવૃષમેણ] જે જિનવર વૃષભ-
ભગવાને [જીવમ્ સજીવમ્ દ્રવ્યમ્] એવ અને અલેવ દ્રવ્યનું
[નિર્દિષ્ટમ્] વર્ણન કર્યું છે, [દેવેન્દ્રવૃન્દવન્ધ્યમ્] દેવેન્દ્રોના
સમૂહથી વન્દનીય [તમ્] તે પ્રથમે તીર્થે કરે વૃષભદેવને
હું (શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતિદેવ) [સર્વદાં] હંમેશાં [શિરસા]
મસ્તક નમાવી [વન્દે] નમસ્કાર કરું છું.

૧. સવનવાની દેવના ૪૦, વ્યંતર દેવના ૩૨, હલ્પવાની
દેવના ૨૪, ત્યોતિરી દેવના ૧ ચંદ્રમા અને ૧ સૂર્ય, મનુષ્યના
૧ સકલતી અને તિર્થવાસી એક સિદ્ધ; એ પ્રકારે એા પંદ્રો છે.

(૩) જીવ-અજીવનું યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાના કારણે જ સંસારી પ્રાણીઓને સ્વ-પરનો વિવેક થઈ શકતો નથી અને તે કારણે જ તેઓ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી વંચિત રહે છે અને તેથી દુઃખી છે.

(૪) માટે જેઓ કલ્યાણના માર્ગ પર ચાલવા ચાહતા હોય તેઓએ સ્વ-પરનો યથાર્થ વિવેક પ્રગટ કરવા માટે જીવ-અજીવનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ. નિજ આત્મરૂપ ઉપાદાન (-નિજશક્તિ) કારણથી પ્રાપ્ત થતું અનંત સુખ જીવે પ્રગટ કરે એ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે.

(૫) શિરસા ચન્દ્ર-નિજ શુદ્ધાત્માનું આરાધન તે ભાવ-નમસ્કાર છે, અને તે જિનેન્દ્ર ભગવાનની નિશ્ચયસ્તુતિ-વંદના-પ્રણામ-નમસ્કાર છે. (જુઓ, શ્રી સમયસાર ગાથા ૩૧-૩૨-૩૩ તથા ટીકા). ધર્મી સાધક જીવનો જિનેન્દ્ર ભગવાનને નમસ્કાર કરવાનો શુભ રાગ તે વ્યવહારનમસ્કાર છે. આવો વંદ-વંદક ભાવ છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. ૧.

જીવદ્રવ્યતા નવ અધિકાર

જીવો હવમોગમઓ અમુક્તિ કક્તા સદેહપરિમાણો ।

મોક્તા સંસારત્યો લિદ્ધો સો વિરસસોદ્ઘર્ષ ॥ ૨ ॥

૧. યથાર્થનું નામ નિશ્ચય છે, તથા ઉપચારનું નામ વ્યવહાર છે. (મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક અધિકાર ૭, પૃ. ૨૦૦.)

સાચું નિરૂપણ તે નિશ્ચય તથા ઉપચાર નિરૂપણ તે વ્યવહાર. નિશ્ચય-વ્યવહારનું સર્વાત્ર (ચારે અનુયોગમાં) એવું જ સંક્ષેપ છે. (મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક અધિકાર ૭, પૃ. ૨૫૨-૨૫૪.)

જીવઃ ઉપયોગમયઃ અમૂર્તિઃ કર્તા સ્વદેહપરિમાણઃ ।

ભોક્તા સંસારસ્થઃ સિદ્ધઃ સઃ વિસ્રસા ઉર્ધ્વગતિઃ ॥૨॥

અન્યથાર્થઃ—[સઃ] તે (જીવ) [જીવઃ] પ્રાણોથી જીવે છે; [ઉપયોગમયઃ] ઉપયોગમય છે; [અમૂર્તિઃ] અમૂર્તિક છે; [કર્તા] કર્તા છે; [સ્વદેહપરિમાણઃ] પોતાના નાના કે મોટા શરીરપ્રમાણ રહેવાવાળો છે; [ભોક્તા] ભોક્તા છે; [સંસારસ્થઃ] સંસારમાં રહેવાવાળો છે; [સિદ્ધઃ] સિદ્ધ છે [વિસ્રસા ઉર્ધ્વગતિઃ] અને (અગ્નિની જ્વાળાની પેઠે) સ્વભાવથી ઉર્ધ્વગમન કરવાવાળો છે.

ભાવાર્થઃ— (૧) નવ અધિકારો :— આ ગાથામાં જીવના નવ અધિકારોનાં નામો આપ્યાં છે.

(૨) જીવ-અજીવનું જ્ઞાનઃ— પ્રથમ તો દુઃખ દૂર કરવાં માટે સ્વ-પરનું જ્ઞાન અવશ્ય જોઈએ, કારણ કે સ્વ-પરનું જ્ઞાન જો ન હોય તો પોતાને ચોળખ્યા વિના પોતાનું દુઃખ તે કેવી રીતે દૂર કરે?

ભિન્નપણું ભાસે, માટે જીવ-અજીવ જાણવા^૧ જોઈએ. આ હેતુથી ગાથા ૩ થી ૧૪ સુધી જીવના નવ અધિકારો વર્ણવ્યા છે અને ત્યાર પછી ગાથા ૧૫ થી ૨૨ સુધી અજીવ અધિકાર વર્ણવ્યો છે. આને જાણ્યા વિના જીવ-અજીવના ભિન્નપણાનું ચક્રાર્થ ભાન થઈ શકે નહીં.

(૩) હેય-ઉપાદેય:—શુદ્ધન્યાશ્રિત^૨ જીવસ્વરૂપ ઉપાદેય (અહણ કરવા યોગ્ય, આદરવા યોગ્ય) છે, શેષ (ખાકી) સર્વે હેય^૩ (છોડવા યોગ્ય) છે. એ પ્રમાણે હેય-ઉપાદેયરૂપ ભાવાર્થ સમજવો.

જીવના નવ અધિકારો શરૂ કરતાં પહેલાં—

આ શાસ્ત્રમાં કહેલા ‘નયો’ સંબંધી ભૂમિકા.

આ શાસ્ત્રની વિશિષ્ટતા

(૧) આ શાસ્ત્રના કથનની વિશિષ્ટતા એ છે કે—જે જે ગાથાઓમાં ‘નય’ કહ્યા છે તે તે ગાથાઓમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયોનું કથન એકી સાથે કર્યું છે. તેથી તેનું સ્વરૂપ દ્રૂંકમાં અગ્રી આપવામાં આવે છે.

૧. જુઓ, મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક અધિકાર ૪ પૃ. ૮૨.

૨. જુઓ, જૈન દ્રવ્યસંગ્રહ પૃ. ૬ આ ગાથાની ટીકામાં કહ્યું છે કે, શાસ્ત્રોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં શબ્દાર્થ, નયાર્થ, મતાર્થ, આગમાર્થ, ભાવાર્થ એ પાંચે પ્રકારે જાણવા જોઈએ.

૩. નિયમસાર ગા. ૩૮-૫૦ તથા તેની ટીકા. નિઃશુદ્ધચંત: તત્ત્વ ઉપાદેય છે, ખીલ્લ ભવા ભવો હેય છે. પૃ. ૭૮ તથા ૧૦૫.

નયનું તાત્પર્ય

(૪) નયનું તાત્પર્ય એવું છે કે-વસ્તુ અનંત ધર્મો-સ્વરૂપ છે, તેમાંથી કોઈ ધર્મની મુખ્યતા કરી અનિશ્ચયપણે સાધ્ય પદાર્થને બતાવેલા.

પહેલાં એકલો વ્યવહારનય હોય છે ?

(૫) ના, તેમ હોતું નથી; કેમકે આગમનું વચન એવું છે કે-“નિરપેક્ષાનયાઃ મિથ્યાઃ સાપેક્ષા વસ્તુ તેઽર્થકૃત્” (આસ-મીમાંસા શ્લોક ૧૦૮). નિશ્ચયનય સાપેક્ષ જ વ્યવહારનય હોય છે. ૨નિશ્ચયની અપેક્ષા સહિત જ વ્યવહારનય મોક્ષ-માર્ગમાં છે; કેવળ વ્યવહારનો જ પક્ષ મોક્ષમાર્ગમાં નથી,

૧. દરેક વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક હોય છે. તેથી વસ્તુનું જ્ઞાન તે પ્રમાણુ છે, અને તેના એક ભાગને બતાવનાર તે નય છે.
૨. શ્રી સમયસાર ગાથા ૩૦૬-૩૦૭ ભાવાર્થ પૃ. ૪૬૩-આવૃત્તિ ધીજી શુજરાતી.

માટે પહેલાં એકલો વ્યવહારનય હોય અને પછી નિશ્ચયનય પ્રગટે એ માન્યતા મિથ્યા છે.

જિનવાણીની પદ્ધતિ

(૬) જે નયોના આશ્રયે સર્વસ્વ કહેવાની^૧ જિન ભગવંતોની વાણીની પદ્ધતિ છે. ભગવાનનું કથન એક નયને આશ્રિત હોતું નથી. એવી જે નયાશ્રિત વ્યાખ્યા 'સમ્યગ્જ્ઞાન' રૂપી નિર્ભળ જ્યોતિની જનની છે. શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ હોવા છતાં જેને સમ્યગ્જ્ઞાન ન પ્રગટે તેણે જિનવાણીની પદ્ધતિનો આશય ખરેખર જાણ્યો નથી.

(૭) આ જે નયોનાં નામ 'નિશ્ચય'-'વ્યવહાર' છે. એ જે નામે એમ સૂચવે છે કે, તેમનાં સ્વરૂપ એકળીનથી ભિન્ન-વિકૃદ્ધ-પ્રતિપક્ષ છે. જે તેમ ન હોય તો જુદા-જુદા ભાવવાચક નામે 'નયો'ને આપવામાં ન આવે.

નયજ્ઞાનની અને ભેદજ્ઞાનની આવશ્યકતા

(૮) જીવને અનાદિથી સ્વ-પરના એકત્વરૂપ શ્રદ્ધાર્થી મિથ્યાદર્શન છે; સ્વ-પરના એકત્વજ્ઞાનથી અજ્ઞાન-મિથ્યાજ્ઞાન છે; અને સ્વ-પરના એકત્વઆચરણથી મિથ્યાચારિત્ર છે.

(૯) સર્વે દુઃખોતું મૂળકારણ મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે. એ સર્વે દુઃખોનો અભાવ કરવા માટે તેને જે પ્રકારનું ભેદજ્ઞાન કરાવવામાં આવે છે.

૧. નિયમસાર કલ્પ ૨ પૃ. ૨.

૨. પંચાસ્તિકાય કલ્પ ૨ પૃ. ૨.

પહેલા પ્રકારનું જ્ઞેયજ્ઞાન:— જીવ પોતાના ગુણો અને પર્યાયોથી એક છે-અભિન્ન છે; તથા પરદ્રવ્યો, તેના ગુણો અને પર્યાયોથી અત્યંત જુદો છે-ભિન્ન છે. અર્થાત્ જીવ સ્વદ્રવ્યે-સ્વક્ષેત્રે-સ્વકાળે અને સ્વભાવે પરદ્રવ્યના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અત્યંત જુદો છે. તેથી તે અપેક્ષાએ પર દ્રવ્યો, તેના ગુણો, પર્યાયો સાથેનો સંબંધ માત્ર વ્યવહારનયે-સંયોગરૂપ-કે નિમિત્તરૂપ છે એવું જ્ઞાન કરાવવામાં આવે છે.

આ દૃષ્ટિએ, પરદ્રવ્યો સાથેનો સંબંધ અસદ્ભૂત-અસત્ય હોવાથી તે સંબંધનું જ્ઞાન કરાવનારા નયને વ્યવહારનય કહેવામાં આવે છે અને જીવના દ્રવ્ય-ગુણો-પર્યાયો પોતાના હોવાથી, પરથી ભિન્ન બતાવવા ‘નિશ્ચયનય’ કહેવામાં આવે છે.

(૧૦) બીજા પ્રકારનું જ્ઞેયજ્ઞાન:— પણ આટલું જ જ્ઞેયજ્ઞાન કરવાથી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન થતું નથી, કેમકે અનાદિથી જીવની પર્યાય ‘અશુદ્ધ’ છે, તેને પોતામાં ધરી હોવાની અપેક્ષાએ ‘નિશ્ચયનય’નો વિષય કહે છે, તોપણ તેને જ દ્રવ્યના ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વરૂપથી ભિન્ન બતાવવા માટે તથા ગુણભેદ અને પર્યાયભેદને આશ્રયે રાગ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તે ગુણભેદને—શુદ્ધ પર્યાયોને તથા અશુદ્ધ પર્યાયોને—તેનો આશ્રય છોડાવવા માટે ‘વ્યવહાર’ કહેવામાં આવે છે. અને જીવદ્રવ્યનું ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વરૂપ કે જે ધ્રુવ છે તેને ‘નિશ્ચય’ કહેવામાં આવે છે. કેમકે તેને આશ્રયે જ ધર્મની શરૂઆત—

હવદ્રવ્યના નવ અધિકાર]

તેનું ટકવું-તેની વૃદ્ધિ અને પૂર્ણતા થાય છે.*

(૧૧) માટે નયોનું સ્વરૂપ આ શાસ્ત્રની જુદી-જુદી ગાથાઓમાં આપ્યું છે તે બરાબર સમજવાની જરૂર છે.

(૧૨) આ જાનને પ્રકારનાં ભેદજ્ઞાન ત્યારે થયાં કહેવાય કે ત્યારે હવ પોતાના ક્રુવસ્વભાવનો આશ્રય કરી ધર્મ પ્રગટ કરે. આ પ્રમાણે અપૂર્વ ધર્મ હવને પોતાને આશ્રયે પ્રગટે છે. તે વખતે શ્રદ્ધાશુભની જે પર્યાય પ્રગટે છે તેને સમ્યક્જ્ઞાન કહે છે અને જ્ઞાનશુભની જે શુદ્ધપર્યાય પ્રગટે છે તેને ભાવશ્રુત-જ્ઞાન અથવા સમ્યક્જ્ઞાન કહે છે. એ ભાવશ્રુતજ્ઞાન અવયવી છે અને સમ્યક્જ્ઞાનથી તેના અવયવો અર્થાત્ અંશો છે.

(૧૩) ‘વ્યવહારનય’નું જ્ઞાન કરાવવાનું પ્રયોજન એ છે કે-જેને સિદ્ધતું યથાર્થ સ્વરૂપ સીધું સમજાતું ન હોય તેને સિદ્ધતા સ્વરૂપના ઉપચરિત નિરૂપણ દ્વારા અર્થાત્ બિલાડીના સ્વરૂપના નિરૂપણ દ્વારા સિદ્ધતા યથાર્થ સ્વરૂપના ખ્યાલ તરફ દોરી જવામાં આવે છે; તેમ જેને વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સીધું સમજાતું ન હોય તેને વસ્તુસ્વરૂપના ઉપચરિત નિરૂપણ દ્વારા વસ્તુસ્વરૂપના યથાર્થ ખ્યાલ તરફ દોરી જવામાં આવે છે; તે રેતુથી તેને પદાર્થનો (નિશ્ચયનયનો) પ્રતિપાદક ગણી સ્થાપન કરવામાં આવે છે.

(૧૮) જ્યાં (૧) તે અનુભવતા થોડા નથી, (૨) તેના આશયને અનુભવના વાત છે, (૩) નિર્વિદ્યવત્ થતી નથી. માટે અનુભવના અનુભવના આશયને કરતો છે - એમ ન સમજવું, પણ તેના આશયને જાણતી પરમાત્મે (નિશ્ચય) નયનું આશયને કરતો છે એમ સમજવું.

(૧૫) તેથી વ્યવહારના નિર્ણય અને નિશ્ચયનયને તેના નિર્ણયક કારણમાં આને છે. ૨.

૧. અવાધિકાર

ત્રિકાલે ચતુષ્પાણા દ્વિદિયવલ્લમાઽ આણવાણો ય ।

વ્યવહારા સો જીવો નિશ્ચયનયતો હુ ચેતના યસ્ય ॥ ૩ ॥

ત્રિકાલે ચતુષ્પાણા દ્વિદિયં વલ્લ આયુ આનવાણસ ।

વ્યવહારાત્ સઃ જીવઃ નિશ્ચયનયતઃ હુ ચેતના યસ્ય ॥ ૩ ॥

અન્વયાર્થઃ—[વ્યવહારાત્] વ્યવહારનયથી જેને [ત્રિકાલે] ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં [દ્વિદિયમ્] ઇન્દ્રિય, [વલ્લ] બલ, [આયુઃ] આયુ [અ] અને [આનવાણઃ] શ્વાસોર્ધ્વાસ [ચતુષ્પાણાઃ] એ ચાર પ્રાણ હોય છે [હુ] અને [નિશ્ચયનયતઃ] નિશ્ચયનયથી [ચેતના] ચેતના [યસ્ય] જેને હોય છે [સઃ જીવઃ] તે એવ છે.

ભાવાર્થઃ—(૧) એવને વ્યવહારનયથી પ્રાણ—એવને વ્યવહારનયથી અર્થાત્ સંયોગરૂપે ઇન્દ્રિય, બળ, આયુ અને શ્વાસોર્ધ્વાસ એ ચાર જડ પ્રાણો સંસારદશામાં હોય છે. એ ચાર પ્રાણો પુદ્ગલદ્રવ્યની સ્કંધરૂપ પદાર્થો છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય એવથી સર્વપ્રકારે અર્થાત્ દ્રવ્યે, ક્ષેત્રે, કાળે અને ભાવે અત્યંત

ભિન્ન છે. જડપ્રાણો સંયોગરૂપ હોવાથી અનિત્ય છે.

(૨) જીવને નિશ્ચયનયધી પ્રાણ—જીવને નિશ્ચયનયધી અર્થાત્ ખરેખર સદા ચેતનાપ્રાણ છે. આ ચેતનાપ્રાણના કારણે જીવ ખરેખર અનાદિથી અનંતકાળ સુધી જીવે છે. આ ચેતનાપ્રાણ શાશ્વત હોવાથી નિત્ય છે.

(૩) નિશ્ચયનય-વ્યવહારનયનું સ્વરૂપ—નયોનું સ્વરૂપ ભૂમિકામાં પારા ૧ થી ૧૫ સુધી આપ્યું છે તે વાંચી લેવું. જોકે ખરેખર જીવ સદાય ચેતના (-ભાવ) પ્રાણથી જીવે છે તોપણ સંચારદશામાં વ્યવહારજીવત્વના કારણભૂત ઇન્દ્રિયાદિ દ્રવ્યપ્રાણોથી ‘વ્યવહારનયે’ જીવે છે—એમ દ્રવ્યપ્રાણોના સંયોગનું જ્ઞાન કરાવવા માટે કહેવામાં આવે છે. તે દ્રવ્યપ્રાણો આત્માનું સ્વરૂપ બિલકુલ નથી કારણ કે તેઓ પુદ્ગલદ્રવ્યથી બનેલા છે.

(૪) જન્મે નયો એકીસાથે—આ જન્મે નયોના વિષયને પરસ્પર વિરોધ હોવા છતાં, તે વિષયોને સાથે રહેવામાં વિરોધ નથી.

(૫) જીવને પૌદ્ગલિક પ્રાણોની સંતતિનો લેવું—જ્યાં સુધી દેહપ્રધાન વિષયોમાં મમત્વ હોયતો નથી ત્યાં સુધી સંસારી આત્મા ફરી ફરીને અન્ય અન્ય પ્રાણો કારણ કરે છે. માટે જીવ ઉપયોગમાત્ર આત્માને ધ્યાને તો તેને પ્રાણો કહી

રીતે અનુસરે ? અર્થાત્ તેને પ્રાણોનો સંબંધ થતો નથી.)^૧

તાત્પર્ય—જીવદ્રવ્યથી પુદ્ગલ વિપરીત હોવાથી અનંત દર્શન-જ્ઞાન-સુખ-વીર્યાદિ અનંતશુભ-સ્વભાવમય નિજપરમાત્મ-તાત્વથી દ્રવ્યપ્રાણો ભિન્ન છે એવી ભાવના કરવી. ^૨ ૩.

પ્રાણોનો કોટો

વ્યવહારનયથી જીવને કેટલા પ્રાણ હોય છે:—

જીવ	ઇન્દ્રિય	બલ	આયુ	શ્વાસ	પ્રાણ
એકેન્દ્રિય	સ્પર્શન	કાય	”	”	૪
દ્વીન્દ્રિય	” રસના	વચન	”	”	૬
ત્રીન્દ્રિય	” ” દ્રાણ	”	”	”	૭
ચતુરિન્દ્રિય	” ” ચક્ષુ	”	”	”	૮
પંચાન્દ્રિય	” ” ” કણ્ઠ	”	”	”	૯
	” ” ” મન	”	”	”	૧૦

૨. ઉપયોગ અધિકાર

(દર્શન-ઉપયોગના ભેદ)

અવગો દુવિયપ્પો દંસણણાણં ચ દંસણં ચદુધા ।

ચક્ષુ અચક્ષુ ઓહી દંસણમધ કેવલં જેયં ॥ ૪ ॥

ઉપયોગઃ દ્વિવિકલ્પઃ દર્શનં જ્ઞાનં ચ વર્શનં ચતુર્ધા ।

ચક્ષુઃ અચક્ષુઃ અવધિઃ દર્શનં અથ કેવલં જ્ઞેયમ્ ॥ ૪ ॥

૧. પ્રવચનસાર, ગા. ૧૫૦-૧૫૧ પૃ. ૨૫૯-૨૬૦-૨૬૧.
૨. પ્રવચનસાર, ગા. ૧૪૭, શ્રી જયસેનજી ટીકા.

અન્યથાર્થ:—[ઉપયોગ:] ઉપયોગ [દ્વિવિકલ્પ:] બે પ્રકારનો છે—[દર્શન જ્ઞાનં ચ] દર્શન અને જ્ઞાન. [દર્શન] એમાં દર્શન-ઉપયોગ [ચતુર્ધા] ચાર પ્રકારનો [જ્ઞેયં] જાણવો—[ચક્ષુઃ શ્રવણઃ સ્પર્શઃ વચઃ] કેવલં દર્શનં [અક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન.

ભાવાર્થ:—(૧) ઉપયોગ—જીવ ચૈતન્યદ્રવ્ય છે. જ્ઞાન-દર્શન તેના જીવો છે. તેનું એક નામ ચૈતન્ય છે. ચૈતન્યને અનુસરીને થતા આત્માના પરિણામને ‘ઉપયોગ’ કહેવામાં આવે છે.

(૨) ઉપયોગના પ્રકારો—ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે—દર્શન અને જ્ઞાન. દર્શનોપયોગના અક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિ-દર્શન અને કેવળદર્શન—એ ચાર ભેદો છે.

(૧) અક્ષુદર્શન:—નેત્રના સંબંધથી થતા મતિજ્ઞાનના પહેલાં થનાર સામાન્યપ્રતિભાસ અથવા અવલોકનને અક્ષુદર્શન કહે છે.

(૨) અચક્ષુદર્શન:—નેત્ર સિવાય બાકીની ઇન્દ્રિયો અને મનના સંબંધથી થતા મતિજ્ઞાન પહેલાં થનાર સામાન્યપ્રતિભાસ અથવા અવલોકનને અચક્ષુદર્શન કહે છે.

૧. ચૈતન્ય વિશિષ્ટ તે જ્ઞાનશુભ છે. ચૈતન્ય-સામાન્ય તે દર્શનશુભ છે.

૨. પરસ્પર જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનોવરણીયકર્મોના દ્વયોપશમન-અર્થે અનુસરીને ઉપયોગ થિતે. નહીં તેથી તે અનુસાર થયે એમ કહેવું તે મિમિસરશ્રુતું જ્ઞાન દેરાવવાં માટે ઉપચાર છે.

(૩) અવધિદર્શન—અવધિજ્ઞાન પહેલાં થનાર સામાન્ય પ્રતિભાસ અથવા અવલોકનને અવધિદર્શન કહે છે.

(૪) કેવળદર્શન—કેવળજ્ઞાનની સાથે વર્તતા સામાન્ય પ્રતિભાસ અથવા અવલોકનને કેવળદર્શન કહે છે. આ વિષયને હાગની આગળ ગણાયો ૪૩-૪૪ છે. તે વાંચો. ગાથા ૪૩ તથા તેના ભાષ્યમાં દર્શન દેવતાગની વ્યાખ્યા આપી છે.

જ્ઞાન [અપિ] અને [મનઃપર્યયઃ] મનઃપર્યયજ્ઞાન [કેવલં]
અને કેવળજ્ઞાન—એ રીતે [જ્ઞાનં] જ્ઞાનોપયોગ [અષ્ટવિકલ્પં]
આઠ પ્રકારનો છે [ચ] તેમ જ એ જ્ઞાન-ઉપયોગ [પ્રત્યક્ષ-
પરોક્ષભેદં] પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ભેદથી એ પ્રકારે છે.

ભાવાર્થઃ—(૧) ભેદોના પ્રકારઃ—(૧) જ્ઞાનોપયોગના
બધા મળીને આઠ ભેદો છે. તેમાં કૃમતિ અને કૃત્ર્યુત બધા
મિથ્યાદષ્ટિઓને હોય છે. સર્વ મિથ્યાદષ્ટિ દેવો, દેવીઓ તથા
નારદીઓને કૃત્ર્યવધિ પણ હોય છે. કોઈ-કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ
મનુષ્ય-નિર્ચયને પણ કૃત્ર્યવધિ હોય છે. સમ્યક્કૃમતિ-શ્રુત એ
એ જ્ઞાન સર્વે હઠ્ઠસ્થ સમ્યક્દષ્ટિઓને હોય છે. સુત્રવધિ જ્ઞાન
કોઈ કોઈ હઠ્ઠસ્થ સમ્યક્દષ્ટિને હોય છે. મનઃપર્યયજ્ઞાન કોઈ
કોઈ ભાવલિંગી મુનિને હોય છે. તીર્થંદરદેવને મુનિદશામાં
તથા ગણેશ્વરદેવને તે જ્ઞાન નિયમથી હોય છે. કેવળજ્ઞાન કેવળી
અને સિદ્ધભગવંતો સર્વેને હોય છે.

(૨) મિથ્યાજ્ઞાન-અજ્ઞાન-કૃજ્ઞાનઃ — મિથ્યાદષ્ટિઓનું
મતિ-શ્રુતજ્ઞાન અન્ય ક્ષેત્રમાં લાગે પણ પ્રયોજનભૂત જીવાદિ
તત્ત્વોનો સમાર્થ નિર્ણય કરવામાં ન લાગે એ જ્ઞાનનો જ દોષ
છે; તેથી તેને ‘મિથ્યાજ્ઞાન’ કહ્યું છે; તે જ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાનના
અભાવથી ‘અજ્ઞાન’ કહ્યું છે, તથા પોતાનું પ્રયોજન સાધનું
નથી માટે તેને જ ‘કૃજ્ઞાન’ કહ્યું છે.

(૩) પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષઃ—જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ ભેદો એ
ભેદો પણ છે. (તુઓ, ગા. ૪૨)

તાપર્યઃ—નિજ મુદ્ધાત્માનાં સમ્યક્કૃમતિ-જ્ઞાન-અનુ-

અને 'વ્યવહારનયનો વિષય પરસ્પર (ભાવો) વિરોધી છે તોપણ સાથે રહેવામાં વિરોધ નથી એવું વસ્તુનું અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે. જાનને નયના યથાર્થ જ્ઞાનને સમ્યક્શ્રુતપ્રમાણ કહે છે.

તાત્પર્ય :—(૧) છદ્મસ્થને કેવળજ્ઞાન-દર્શનોપયોગ હોતો નથી અને પર્યાયના આશયે રાગીને રાગ ઉત્પન્ન થાય છે, વળી પર્યાયમાંથી નવી પર્યાય આવતી નથી, ત્રિકાળી દ્રવ્યમાંથી આવે છે, માટે શુદ્ધનયના વિષયભૂત એવા પોતાના ત્રિકાળી દ્રવ્યનો આશય કરી^૧ પ્રથમ અજ્ઞાન ટાળવું અને પછી સ્વાશયની વૃદ્ધિ કરી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવું એ આ ગાથાનો આશય છે.

(૨) ઉપયોગના ભોદો જ્ઞાનસ્વભાવભૂત જોક પદને ભેદતા નથી, પણ તેઓ જીવ પોતે જે જોક પદ છે તેને^૨ અભિનંદે છે; તે જોક પદના આશયે જીવ ધર્મની શરૂઆત કરી નિર્વાણ પામે છે. ગાથા ૪-૫માં જણાવેલ તાત્પર્ય આ ગાથાને પણ લાગુ પડે છે. ૬.

૩. અમૂર્તિક અધિકાર

જીવ નિશ્ચયનયથી અમૂર્ત હોવા છતાં

વ્યવહારનયથી મૂર્ત કહેવાય છે.

વર્ણ રસ પંચ ગંધા દો ફાસા મદ્દ ણિચ્ચયા જીવે ।

જો સંતિ અમુત્તિ તદો વ્યવહારા મુત્તિ વંધાદો ॥૭॥

વર્ણાઃ રસાઃ પંચ ગંધૌ દ્વૌ સ્પર્શાઃ અષ્ટૌ નિશ્ચયાત્ જીવે ।

જો સંતિ અમૂર્તિઃ તતઃ વ્યવહારાત્ મૂર્તિ વંધતઃ ॥૭॥

અન્યથાર્થઃ—[નિશ્ચયાત્] નિશ્ચયનયથી [જીવે] જીવ-
દ્રવ્યમાં [વર્ણાઃ રસાઃ પંચ] પાંચ વર્ણ, પાંચ રસ, [ગંધૌ
દ્વૌ] બે ગંધ અને [સ્પર્શાઃ અષ્ટૌ] આઠ સ્પર્શ [ન સંતિ]
હોતાં નથી [તતઃ] તેથી જીવ [અમૂર્તિઃ] અમૂર્તિક છે,
[વ્યવહારાત્] વ્યવહારનયથી જીવને [વંધતઃ] (કર્મ) બંધન
હોવાથી [મૂર્તિઃ] મૂર્તિક છે.

ભાવાર્થઃ—૧. વર્ણાદિરહિત—દરેક જીવ અનાદિ અનંત
વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શરહિત હોવાથી દરેક સમયે ખરેખર
અમૂર્તિક (—અરૂપી) છે. પણ સંસારદશામાં અનાદિથી મૂર્તિક
પુદ્ગલ કર્મો સાથે તેને બંધ હોવાથી, તે સંયોગનું જ્ઞાન
કરાવવા માટે મૂર્તિક કહેવામાં આવે છે; પણ તેથી તે ખરેખર
મૂર્તિક થઈ જતો નથી. જીવને ખરેખર મૂર્તિક માનવામાં આવે
તો જીવ-અજીવનો ભેદ રહેતો નથી.

૨. નિશ્ચયનય-વ્યવહારનય—(૧) નિશ્ચયનય અહીં
જીવનું ત્રિકાળી અમૂર્તિકપણું બતાવે છે અને વ્યવહારનય

પુદ્ગલ કર્મ સાથેનો અનાદિ સંબંધ બતાવે છે. આ બંને નયોનો વિષય પરસ્પર વિરોધી છે, પણ તેને સાથે રહેવામાં વિરોધ નથી. ગાથા ૩માં પુદ્ગલ પ્રાણો સાથેનો વ્યવહારસંબંધ બતાવ્યો છે અને અહીં પુદ્ગલ કર્મ સાથેનો વ્યવહારસંબંધ (દાણિક સંબંધ) બતાવ્યો છે.

નિશ્ચયનય વ્યવહારનો નિષેધક છે અને વ્યવહાર નિશ્ચયનય વડે નિષેધ્ય છે.

(૨) સંસારદશામાં દરેક જીવને આ બંને નયોનો વિષય એકી સાથે હોય છે.

તાત્પર્ય :—ગાથા ૩ નું તાત્પર્ય અહીં પણ લાગુ પડે છે. પુદ્ગલ કર્મ મારાથી અત્યંત ભિન્ન છે, તેથી તે મને લાભ-નુકસાન કરી શકે નહીં—એવો નિર્ણય કરી, અમૂર્તિક પોતાના ત્રિકાળી ક્રિયસ્વભાવનો આશ્રય કરવાથી કર્મ પ્રગટે છે, ટટે છે, વૃદ્ધિ પામે છે અને પૂર્ણ થાય છે. અને પૂર્ણ થતાં પુદ્ગલ કર્મ સાથેનો આત્મતિક વિયોગ ધર્મ જીવ સિદ્ધપદને પામે છે. ૭.

પુદ્ગલ કર્મ સાથેનો અનાદિ સંગંધ બતાવે છે. આ બંને નયોનો વિષય પરસ્પર વિરોધી છે, પણ તેને સાથે રહેવામાં વિરોધ નથી. ગાથા ૩માં પુદ્ગલ પ્રાણો સાથેનો વ્યવહારસંગંધ બતાવ્યો છે અને અહીં પુદ્ગલ કર્મ સાથેનો વ્યવહારસંગંધ (ક્ષણિક સંગંધ) બતાવ્યો છે.

નિશ્ચયનય વ્યવહારનો નિષેધક છે અને વ્યવહાર નિશ્ચયનય વડે નિષેધ્ય છે.

(૨) સંસારદશામાં દરેક જીવને આ બંને નયોનો વિષય એકી સાથે હોય છે.

તાત્પર્ય :—ગાથા ૩ નું તાત્પર્ય અહીં પણ લાગુ પડે છે. પુદ્ગલ કર્મ મારાથી અત્યંત ભિન્ન છે, તેથી તે મને લાભ-નુકસાન કરી શકે નહીં—એવો નિર્ણય કરી, અમૂર્તિક પોતાના ત્રિકાળી ધ્રુવસ્વભાવનો આશ્રય કરવાથી ધર્મ પ્રગટે છે, ટકે છે, વૃદ્ધિ પામે છે અને પૂર્ણ થાય છે. અને પૂર્ણ થતાં પુદ્ગલ કર્મ સાથેનો આત્મિક વિયોગ થઈ જીવ સિદ્ધપદને પામે છે. ૭.

પુદ્ગલ કર્મ સાથેનો અનાદિ સંબંધ બતાવે છે. આ બન્ને નયોનો વિષય પરસ્પર વિરોધી છે, પણ તેને સાથે રહેવામાં વિરોધ નથી. ગાથા ૩માં પુદ્ગલ પ્રાણો સાથેનો વ્યવહારસંબંધ બતાવ્યો છે અને અહીં પુદ્ગલ કર્મ સાથેનો વ્યવહારસંબંધ (કાણિક સંબંધ) બતાવ્યો છે.

નિશ્ચયનય વ્યવહારનો નિષેધક છે અને વ્યવહાર નિશ્ચયનય વડે નિષેધ્ય છે.

(૨) સંસારદશામાં દરેક જીવને આ બંને નયોના વિષય એકી સાથે હોય છે.

તાત્પર્ય :—ગાથા ૩ નું તાત્પર્ય અહીં પણ લાગુ પડે છે. પુદ્ગલ કર્મ મારાથી અત્યંત ભિન્ન છે, તેથી તે મને લાભ-નુકસાન કરી શકે નહીં—એવો નિર્ણય કરી, અમૃતિષ્ઠ પાતાના ત્રિધાણી મુવસ્વભાવનો આશ્રય કરવાથી ધર્મ પ્રગટે છે, રહે છે, વૃદ્ધિ પામે છે અને પૂર્ણ થાય છે. અને પૂર્ણ થતાં પુદ્ગલ કર્મ સાથેનો આત્મનિક વિયોગ ધર્મ જીવ સિદ્ધિને પામે છે. ૭.

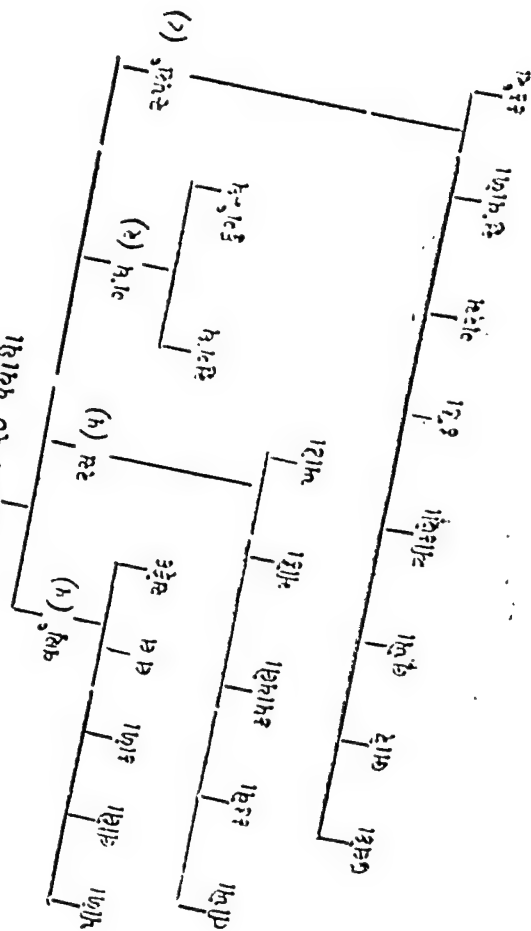

પુરુષલ ઠમ્ સાધ્યેનો અનાદિ સંબંધ બતાવે છે. આ બંને નયોનો વિષય પરસ્પર વિરોધી છે, પણ તેને સાધ્યે સંદેશમાં વિરોધ નથી. ગાથા ઉમાં પુરુષલ પ્રાપ્તિ સાધ્યેના વ્યવહારસંબંધ બતાવ્યો છે અને અહીં પુરુષલ ઠમ્ સાધ્યેના વ્યવહારસંબંધ (ક્ષણિક સંબંધ) બતાવ્યો છે.

નિવૃત્તયનય વ્યવહારનો નિષેધક છે અને વ્યવહાર નિવૃત્તયનય પડે નિષેધ્ય છે.

(૨) સંસારદશામાં દરેક જીવને આ બંને નયોનો વિષય એકી સાધ્યે હોય છે.

પ્રદગલનાં ૨૦ પર્યાયા

૪. કર્તા અધિકાર

પુણ્ણલકર્માદીણં કર્તા વ્યવહારદો ડુ ણિચ્ચયદો ।

ચેદણકર્માણાદા સુદ્ધણયા સુદ્ધમાવાણં ॥ ૮ ॥

પુદ્ગલકર્માદીનાં કર્તા વ્યવહારતઃ તુ નિશ્ચયતઃ ।

ચેતનકર્મેણાં આત્મા શુદ્ધનયાત્ શુદ્ધમાવાનામ્ ॥ ૮ ॥

અન્યવાર્થ :—[વ્યવહારતઃ] વ્યવહારનયથી [આત્મા] આત્મા-અવ [પુદ્ગલકર્માદીનાં] પુદ્ગલકર્મ વગેરેનો [કર્તા] કર્તા છે. [તુ] અને [નિશ્ચયતઃ] (અશુદ્ધ) નિશ્ચયનયથી [ચેતનકર્મેણાં] ચેતનકર્મેનો કર્તા છે. અને [શુદ્ધનયાત્] શુદ્ધ (નિશ્ચય) નયથી [શુદ્ધ માવાનાં] શુદ્ધજ્ઞાન અને શુદ્ધ-દર્શનસ્વરૂપ ચૈતન્યાદિ ભાવોનો કર્તા છે.

ભાવાર્થ :—૧. કર્તાપાણુઃ :— કર્તૃત્વ-અકર્તૃત્વ^૧ એ સામાન્ય ગુણો છે. દ્રવ્યોમાં છે, તેથી કર્તૃત્વગુણના કારણે દરેક દ્રવ્ય પોતાની અવસ્થાનો કર્તા છે અને અકર્તૃત્વગુણના કારણે પરની અવસ્થાનો કર્તા થઈ શકતો નથી. એ કારણે અવ પોતાના પર્યાયો કરે, પરંતુ પરનું કાંઈ પણ કરે એવું કદી બનતું નથી.

૨. અવનું કર્તાપાણુઃ :—(૧) ચૈતન્યસ્વભાવપણાને ક્ષીધે, કર્તૃસ્થિત (કર્તામાં રહેલી ક્રિયાનો) સ્પર્શિ તથા દર્શિનો અવ જ કર્તા છે. તેના મંજાધમાં રહેલું પુદ્ગલ તેનું કર્તા નથી,

જેમ 'આકાશાદિ નશી તેમ. (૨) ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ (પદ્મટ-રૂપ) સંકલ્પની ઉત્પત્તિ જીવમાં થતી હોવાને લીધે, (ક) સુખની અભિલાષારૂપ ક્રિયાનો, (સા) દુઃખની ઉદ્વેગરૂપ ક્રિયાનો તથા (ગ) પોતાથી ચેતવામાં આવતા શુભ-અશુભ ભાવોને સ્વચારૂપ ક્રિયાનો જીવ જ કર્તા છે, અન્ય નહિ. (૩) શુભાશુભ કર્મના ફળભૂત ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વિષય-ઉપભોગક્રિયાનો સુખ-દુઃખસ્વરૂપ સ્વ-પરિણામ ક્રિયાની માફક જીવ જ કર્તા છે, અન્ય^૨ નથી.

(૩) આથી જોમ સમગ્રવ્યુત્તર કે ઉપર કહેલાં અસાધારણ કાર્યો દ્વારા પુદ્ગલથી ભિન્ન જોવો આત્મા અનુમાન કરી શકવા યોગ્ય છે.

(૪) જીવ વિકાર કે અવિકારપણે સ્વયમેવ છ કારકરૂપે વર્તતો થકો 'અન્યકારકની (નિમિત્તોની) અપેક્ષા રાખતો નથી.

૧. ઇષ્ટોપદેશની ગાથા ૩૫ માં જેમ બધાં નિમિત્તો 'ધર્માસ્તિકાયવત્' કહ્યાં છે, તેમ અહીં કર્મના ઉદય, ક્ષયોપશમ, ક્ષય, ઉપશમાદિ ઇન્દ્રિય-મન-નોકર્મ સર્વે નિમિત્તોને 'યથાકાશાદિ' કહ્યાં છે, પંચાસ્તિકાય ગા. ૧૨૨, પૃ. ૧૮૩.

૨. પંચાસ્તિકાય. ગા. ૧૨૨, પૃ. ૧૮૩-૧૮૪.

૩. પંચાસ્તિકાય ગા. ૬૨, પૃ. ૧૦૫. (જીવમાં કર્તૃત્વગુણ હોવાથી અને અનાદિથી તેની પર્યાય ને કર્મનો સંગ્રહ હોવાથી, વળી તેનું ત્રિકાળ એકપણું ધ્રુવ રહેતું હોવાથી તેઓ પારિણામિકભાવથી અનાદિઅનન્ત; ઔદાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિકભાવોથી સાદિસાંત છે. તેઓ જ ક્ષાયિકભાવથી સાદિઅનન્ત છે. પંચાસ્તિકાય ગા. ૫૩ પૃ. ૬૩.

કર્તા અધિકાર]

૩. તથા :—(૧) આ ગાથામાં ત્રણ નયો કહ્યા છે—
 (૧) શુદ્ધનય, (૨) નિશ્ચયનય, (૩) વ્યવહારનય. અહીં
 વ્યવહારનયે જીવને પુદ્ગલકર્મ-નોકર્મ આદિનો કર્તા કહ્યો છે;
 ઉપર ‘કર્તાપણું’ અને ‘જીવનું કર્તાપણું’ એ મથાળા નીચે
 જીવ પરનો કર્તા કહીપણું નથી એમ બતાવ્યું છે. પણ પુદ્ગલની
 ક્રિયા વળતે કયા જીવનો રાગાદિ વિકારભાવ નિમિત્ત હતો
 તેટલું જ્ઞાન કરાવવા માટે ‘વ્યવહારનયે’ કર્તા કહ્યો છે. પરંતુ
 પરદ્રવ્યની પર્યાયનો કર્તા-હત્તા જીવ કહીપણું ધર્મ શકતો નથી
 એમ સમજવું.

(૨) શુદ્ધનય :—શુદ્ધનયથી જીવ પોતાના ત્રિકાળી શુદ્ધ-
 સ્વરૂપના આશ્રયે શુદ્ધભાવોનો કર્તા છે. સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ-
 નિશ્ચયસમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર, નિશ્ચયપ્રતિકેમણુ-પ્રત્યાખ્યાન,
 આલોચના, ધ્યાન, લક્ષિત, પ્રાયશ્ચિત, સમાધિ આદિ સર્વે
 નિશ્ચયક્રિયા—જે સત વીતરાણી ક્રિયા છે, તેનો જીવ કર્તા છે.

(૩) નિશ્ચયનય :—જીવ પોતાના દોષથી રાગાદિ ચેતન
 ભાવકર્મોનો કર્તા છે. શુભાશુભ ભાવોનો (ચેતન કર્મોનો) જીવ
 કર્તા છે. પુદ્ગલકર્મનો ઉદય તે ચેતન ભાવોનો કર્તા નથી,
 એમ બતાવવા માટે તેને ‘નિશ્ચયનય’ એવી સંજ્ઞા આપવામાં
 આવે છે. પણ તે નિશ્ચયનય અશુદ્ધ નિશ્ચયનય છે. શુદ્ધનયની
 અપેક્ષાએ તે પણ ‘વ્યવહારનય’ છે. આ ગાથામાં કહેલો
 ‘વ્યવહારનય’ તે પર સાથેનો સંબંધ બતાવે છે. પરજીવોનું

૧. જુઓ, શ્રી સમયસારમાં શ્રી જયસેન આચાર્યની ટીકા.
 ગા. ૫૭, ૧૦૨, ૧૧૩ થી ૧૧૫, ૧૩૭-૩૮.

કે પરદ્રવ્યનું આ જીવ ત્રણકાળ-ત્રણપોકમાં કાંઈ કરી શકતો નથી, તેમ જ તેનું નિમિત્ત પણ થઈ શકતો નથી; એમ સમજવું.

તાત્પર્ય :—(૧) શુદ્ધ-અશુદ્ધ ભાવોનું જે પરિણમન છે તેનું કર્તૃત્વ જીવને છે એ જાણવા યોગ્ય છે, પણ હસ્તાંકિ શરીરની કોઈપણ^૧ ક્રિયાનો કર્તા જીવ કદી પણ (—એક સમય પણ) નથી એમ નક્કી કરવું. એમ નક્કી કરવામાં આવે તો જ—શરીરની કે પરપદાર્થની—જોડવાની, ખાવા-પીવાની આદિ ક્રિયાની જે અનાદિની જીવની કર્તૃત્વબુદ્ધિ છે તે છૂટે અને પોતાના આત્મસ્વરૂપની ભાવના કરે. (૨) જીવને જાણીને અચૈતન્ય સ્વભાવને લીધે જ્ઞાનથી ભિન્ન એવાં જીવ સંબંધ કે અસંબંધ^૨ અજીવને પોતાથી ભેદબુદ્ધિની પ્રસિદ્ધિ અર્થે જાણ્યા. (૩) નિત્ય નિરંજન, નિષ્ક્રિય, નિજ આત્મસ્વરૂપની ભાવના-રહિત અજ્ઞાની જીવો કર્મ-નોકર્માદિના પોતે કર્તા નહીં હોવા છતાં માને છે, તેથી તેમને કર્મ-નોકર્મ આદિના કર્તા કહેવામાં આવે છે.

૫. વિશેષ :—ગાથા ૨૯-૩૦ તથા ૩૨ થી ૩૭ સુધી ભાવાસવ-બંધ-પુણ્ય-પાપ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ જીવભાવોને લગતી છે. માટે આ ગાથા સાથે તે ગાથાઓ પણ વાંચવી ૮.

૧. બૃ. દ્રવ્યસંગ્રહ ગા. ૮. પૃ. ૧૯.

૨. પંચાસ્તિકાથ ગા. ૧૨૩, પૃ. ૧૮૫.

૫. લોકતૃત્વ અધિકાર

વ્યવહારા સુહૃદુચ્ચં પુણ્નલકર્મફલં પમુંજેદિ ।

આદા ણિચ્ચયણયદો ચેદણમાવં સુ આદસ્સ ॥ ૧ ॥

વ્યવહારાત્ સુહૃદુચ્ચં પુણ્નલકર્મફલં પ્રમુજ્જકે ।

આત્મા નિશ્ચયનયતઃ ચેતનમાવં ચલુ આત્મનઃ ॥ ૧ ॥

અન્યવાર્થઃ—[વ્યવહારાત્] વ્યવહારનયથી [આત્મા]

આત્મા-અવ, [સુહૃદુચ્ચં] સુખ-દુઃખરૂપ [પુણ્નલકર્મ ફલં]
પુણ્નલકર્મનું ફળ ભોગવે છે અને [નિશ્ચયનયતઃ] નિશ્ચય-
નયથી [ચલુ] નિયમપૂર્વક [આત્મનઃ] આત્માના [ચેતન-
માવં] ચૈતન્યભાવને ભોગવે છે.

ભાવાર્થઃ—૧. લોકતાપણુઃ—લોકતૃત્વ' અને અલોકતૃત્વ
એ સામાન્ય ગુણો હોયે દ્રવ્યોમાં છે. લોકતૃત્વગુણના કારણે
દરેક દ્રવ્ય પોતાની અવસ્થાનો લોકતા છે અને અલોકતૃત્વ
ગુણના કારણે પરને કદી ભોગવી શકતો નથી. આ કારણે
અવ પોતાના પર્યાયને જ ભોગવે, પણ પરને ભોગવે એવું
ત્રણકાળ-ત્રણલોકમાં કદી પણ જનતું નથી.

૨. અવનું લોકતાપણુઃ—અવ હવે-વિવાદરૂપ અર્થાતઃ
સુખ-દુઃખરૂપ પોતાના વિકારી ભાવોનો અશુદ્ધ દશામાં લોકતા
છે. સાધક દશામાં અવ અતીન્દ્રિય સુખનો અંશે લોકતા છે,
અને કેવળજ્ઞાન થતાં પોતાના પરિપૂર્ણ સુખનો લોકતા છે.
અવ પુણ્નલકર્મના અનુભાગનો કે પર પદાર્થોનો લોકતા
નથી.

છે કે—જીવ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને જાણીને પરત્વી અને વિકારની કર્તૃત્વ અને લોકૃત્વપ્રતિષ્ઠાને છોડે અને પોતાના સહજ નિર્વિકાર ચિદાનંદસ્વરૂપ શુદ્ધ પર્યાયનો કર્તા-લોકતા થવાનો સતત પ્રયત્ન કરે. ૯.

૬. સ્વદેહુપરિમાણત્વ અધિકાર

અણુગુરુદેહપ્રમાણો ઉપસંહારણસખ્યદો ચેદા ।

અસમુદ્ધદો વ્યવહારા નિશ્ચયણયદો અસંખ્યદેસો વા ॥ ૧૦ ॥

અણુગુરુદેહપ્રમાણઃ ઉપસંહારપ્રસખ્યામ્યાં ચેતયિતા ।

અસમુદ્ધવાતાત્ વ્યવહારાત્ નિશ્ચયનયતઃ અસંખ્યદેશઃ વા ।

અન્યથાર્થ :- [વ્યવહારાત્] વ્યવહારનયથી [ચેતયિતા] જીવ. [ઉપસંહારપ્રસખ્યામ્યાં] *સંકોચ અને વિસ્તારના કારણે [અસમુદ્ધવાતાત્] સમુદ્ધવાત* અવસ્થાને છોડીને, [અણુગુરુદેહ-

*જહુ પડિમરાયરણું પિત્તં ખીરે પલાસયદિ ખીરં,

તહ દેહી દેહુથો સદેહુમિત્તં પલાસયદિ.

(પંચાસ્તિકાયા ગા. ૩૩)

અર્થ :- જેવી રીતે દૂધમાં નાખેલું પક્ષરાગમણિ દૂધને પોતાની કાંતિથી પ્રકાશમાન કરે છે, તેવી જ રીતે સંસારી જીવ પોતાના શરીર પ્રમાણે જ રહે છે. દૂધ ગરમ કરવાથી ઊભરાય છે ત્યારે દૂધની સાથે જ પક્ષરાગમણિની કાંતિ પણ વધતી જાય છે. એવી રીતે જ્યારે શરીર પુષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે તેની સાથેસાથે આત્માના પ્રદેશ પણ ફેલાઈ જાય છે, તથા શરીર દુર્બળ થઈ જાય છે ત્યારે જીવના પ્રદેશો પણ સંકોચાઈ જાય છે.

*મૂલસરીરમછંડિય ઉત્તરદેહુસ્સ જીવપિંડસ્સ,

જિગ્ગમણું દેહાદો હોદિ સમુદ્ધાદણામંતુ.

ભાવાર્થ:—૧. જીવનું સ્વક્ષેત્ર:—દરેક જીવ લોકાકાશ જેટલા અસંખ્યાત પ્રદેશોમય છે. *પ્રદેશોની આ સંખ્યા ત્રિકાળ તેટલી જ રહે છે, કેમકે તે એક અખંડ દ્રવ્ય છે. જીવ અખંડ દ્રવ્ય હોવાથી તેના કદી ખંડ-છેદન-ટુકડા વગેરે ધર્મ શકે નહીં. સર્વે મૂળ દ્રવ્યો અખંડ છે. (પુદ્ગલ સ્કંધોનો સ્વભાવ જ પોતાની ચોખ્ખતાથી સ્વકાળે છેદન-ભેદન-ટુકડાડપ થવાનો છે.) દરેક દ્રવ્ય બુદ્ધ હોવાથી જીવના સ્વક્ષેત્રમાં બીજું કોઈ દ્રવ્ય પેસી શકે નહીં અને જીવ પરક્ષેત્રમાં અર્થાત્ શરીરમાં પેસી શકે નહીં. જીવ અને શરીરનો સંબંધ એક-ક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ છે.

૨. પ્રદેશત્વ ગુણ:—દરેક દ્રવ્યને પ્રદેશત્વગુણ હોય છે,

ખિલાડાના આકારે સિન્દૂર રંગનું પૂતળું નીકળે છે; તે જેના પર ક્રોધ થયો હોય તેનો નાશ કરે છે અને સાથોસાથ તે મુનિનો પણ નાશ કરે છે. આને અશુભ તૈજસ કહે છે.

૬. આહારક:—જીકા ગુણસ્થાને વર્તતા કોઈ પરમ ઋદ્ધિધારી મુનિને તત્ત્વ સંબંધી શંકા થતાં, પોતાના તપના બળથી મૂળ શરીરને છોડ્યા વગર મસ્તકમાંથી એક હાથ જેવડું પુરુષાકાર સફેદ અને શુભ પૂતળું નીકળીને કેવળી અથવા શ્રુતકેવળી પાસે જઈને તેમનાં ચરણોનો સ્પર્શ થતાં જ પોતાની શંકા દૂર કરીને પોતાના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે.

૭. કેવલ:—કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી મૂળ શરીરને છોડ્યા સિવાય દંડ, કપાટ, પ્રતર અને લોકપૂરણ ક્રિયા કરતાં કેવળીના આત્માના પ્રદેશોનું ફેલાવું.

* પ્રદેશનું સ્વરૂપ ગા. ૨૭ માં આપ્યું છે.

કેમકે તે એક સામાન્ય ગુણ છે. જે શક્તિના કારણે દ્રવ્યનો કોઈ ને કોઈ આકાર અવશ્ય હોય તેને પ્રદેશત્વ ગુણ કહે છે. આ ગુણના કારણે જીવને હર સમય પોતાનો આકાર હોય છે. જીવના પ્રદેશો લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત (સંખ્યા અપેક્ષાએ) તેટલા જ રહે છે પણ સંસાર દશામાં તે પ્રદેશો પોતાના કારણે સંકોચ-વિસ્તાર પામે છે. જીવનો આકાર સંસાર દશામાં એકસરખો રહેતો નથી.^૧ પોતાને સંયોગરૂપે જે શરીર હોય છે તેના આકાર મુજબ જીવનો પોતાનો આકાર પોતાના કારણે (સમુદ્ધાતના પ્રસંગો સિવાયના કાળે) હોય છે. સિદ્ધ-દશામાં આકાર કેવો હોય તે હવે પછી ગાથા ૧૪ તથા ૫૧ માં કહેલ છે.

૩. નય :-જીવના જે અસંખ્યાત પ્રદેશો છે, તે સંખ્યા તેટલી ને તેટલી જ રહે છે અને કોઈપણ કાળે એકપણ પ્રદેશ ઓછોવત્તો થતો નથી, તેમ બીજા દ્રવ્યના પ્રદેશો સાથે એકમેક થઈ શકતો નથી. તે પ્રદેશોની સંખ્યા નિશ્ચય (ખરેખર) છે, તેથી તે નિશ્ચયનયનો વિષય છે. અને જીવના પ્રદેશોનો આકાર (સંસારીને શરીરનો સંબંધ હોય છે. તેથી)

૧. તે કારણે જીવનું સંસ્થાન અનિર્દિષ્ટ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. જુઓ, સમયસાર ગા. ૪૯. આ સંબંધમાં જુઓ, પંચાસ્તિકાય ગા. ૩૩-૩૪, ટીકા, પૃ. ૬૪ થી ૬૬.
૨. આ નયો પ્રમાણજ્ઞાન કરવા માટે અર્થાત્ વસ્તુસ્વરૂપ (પ્રદેશો સંબંધી સમજવા માટે છે. ધર્મપરિણતિ પ્રગટ કરવા માટે તો એક પોતાનો જ્ઞાતકસ્વભાવ જ આશ્રય કરવા યોગ્ય છે. સંસારી દશામાં બુદ્ધિ નયોનો વિષય સાથે રહે છે.

વ્યવહારનયે શરીરાકારે કહેવામાં આવે છે. જીવને આકાર શરીરાકારરૂપ થઈ જતો નથી પણ પોતારૂપે જ રહે છે એમ સમજવું.

તાત્પર્ય:—પૌદ્ગલિક દેહ સાથે જીવને મારાપણાની માન્યતા અનાદિની છે અને તે કારણે તે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરી દુઃખી થઈ રહ્યો છે. માટે દેહાદિતું મમત્વ છોડી, નિર્મોહ નિઃશુદ્ધાત્માની જીવના કર્તવ્ય છે. ૧૦

૭. સંસારિત્વ અધિકાર

પૃથ્વીજલતેજવાદ વર્ણખદિ વિવિધથાવરેન્દ્રી ।

વિગતિગચ્છદુપંચક્ષ્ણા તસજીવા દ્વૈતિ સંચારી ॥ ૧૧ ॥

પૃથિવીજલતેજોવાયુવનસ્પતયઃ વિવિધસ્થાવરૈકેન્દ્રિયા ।

દ્વિકત્રિકચતુઃ પંચાક્ષાઃ ત્રસજીવાઃ ભવન્તિ શંખાદયાઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્વયાર્થ:—[પૃથિવીજલતેજોવાયુવનસ્પતયઃ] પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ [વિવિધસ્થાવરૈકેન્દ્રિયાઃ] અનેક પ્રકારના સ્થાવર એકેન્દ્રિય જીવ છે અને [શંખાદયાઃ] શંખ પગેરે [દ્વિક ત્રિક ચતુઃ પંચાક્ષાઃ] એકેન્દ્રિય, તેઠન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય અને પાંચેન્દ્રિય [ત્રસજીવાઃ] એ ત્રસ જીવ છે.

ભાવાર્થ:—૧. સંસારિત્વ:—(૧) જીવોની બે અવસ્થા છે : (૧) સિદ્ધ અને (૨) સંસારી. સિદ્ધ જીવો

૧. શરીર પર પદાર્થ છે, તેથી તેના આકાર સાથેના સંગ્રંધ બતાવેલા તે અનુપચરિત અસદ્ભૂતવ્યવહારનય છે. મુખ્યો, જૂ. દ્રવ્યસંગ્રહ પૃ. ૨૩.

૨. જૂ. દ્રવ્યસંગ્રહ ગા. ૧૦ ટીકા, પૃ. ૨૪.

અગ્નિકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય. જે ઇન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના છવે ત્રસકાય છે. શારૂમાં કહેલાં એ કાયો, ઇન્દ્રિયો કે મન તે પુદ્ગલની પયથો છે છવ નથી; પણ નેમનામાં રહેલ જે જ્ઞાન છે તે છવ છે એમ સમજવું.

(પંચાસ્તિકાય ગા. ૧૨૧ પૃ. ૧૮૨)

૩. છવોના બીજા પ્રકારે ભેદો^૧ :—છવતત્ત્વ સામાન્ય-પણે એક પ્રકારે છે. બદ્ધ અને મુક્ત એમ બે પ્રકારે છે. હવે છવોના ત્રણ પ્રકારના ભેદો કહેવામાં આવે છે :

(૧) અસિદ્ધ, નોસિદ્ધ, સિદ્ધ. ‘નો’ નો અર્થ અલ્પ અહીં થાય છે. ચોથા ગુણુત્થાનથી છવને નોસિદ્ધ કહેવામાં આવે છે.

(૨) મિથ્યાદષ્ટિ અસિદ્ધ, સમ્યગ્દષ્ટિ ઇપિત્ સિદ્ધ, રતનત્રય-પ્રાપ્ત સિદ્ધ.

(૪) તથા :— આ છવોને લગતા નયો ગાથા ૧૩ માં આપ્યા છે.

તાત્પર્ય^૨ :—વિશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનત્ત્વલાવ નિજ પરમાત્મ-સ્વરૂપની લાવનાથી ઉત્પન્ન પારમાર્થિક સુખથી અજ્ઞાત હોવાના કારણે છવ ઇન્દ્રિય-સુખમાં રુચિપૂર્વક આસક્ત થઈ એકેન્દ્રિયાદિ છવોનો વંધ કરે છે તેથી તે ત્રસ-સ્થાવર થાય છે. માટે તેના નાશને અર્થે નિજ પરમાત્માની લાવનાર કર્તવ્ય છે એમ સમજવું. ૧૧

૧. તત્ત્વાર્થસાર ગા. ૨૩૪ પૃ. ૧૨૩.

૨. બૃ. દ્રવ્યસંગ્રહ ગા. ૧૧. પૃ. ૨૫.

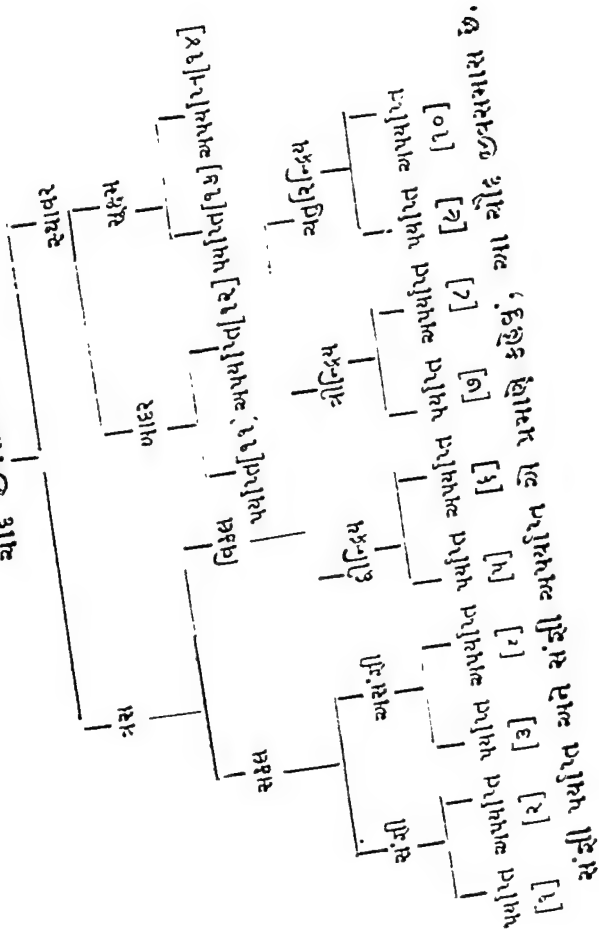
સમણા ઝમણા જેવા પંચેન્દ્રિય બિમ્બણા પરે સઙ્ગે ।
વાદરસુતુમેદંદી સઙ્ગે પઝગત રદરા ય ॥ ૧૨ ॥
સમનસ્કાઃ ઝમનસ્કાઃ જોયાઃ પંચેન્દ્રિયાઃ નિર્મનસ્કાઃ પરે સર્વે ।
વાદરન્દ્રમેકેન્દ્રિયાઃ સર્વે પર્યાપ્તાઃ રતરે ચ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથાર્થઃ—[પંચેન્દ્રિયાઃ] પંચેન્દ્રિય અવ [સમનસ્કાઃ]
મન સહિત અને [ઝમનસ્કાઃ] મન રહિત [જોયાઃ] જાણવા
જોઈએ. અને [પરે સર્વે] બાકીના બધા [નિર્મનસ્કાઃ]
મન રહિત જાણવા. તેમાં [પંચેન્દ્રિયાઃ] એકેન્દ્રિય અવ
[વાદરઃ સૂક્ષ્માઃ] આદર અને સૂક્ષ્મ એમ બે પ્રકારના છે
[સર્વે] અને તે બધા [પર્યાપ્તાઃ] પર્યાપ્ત [ચ] અને [રતરે]
અપર્યાપ્ત હોય છે.

ભાવાર્થઃ—(૧) પંચેન્દ્રિય અવના બે ભેદ છેઃ સંશી
અને અસંશી. એકેન્દ્રિય અવના પણ બે ભેદ છેઃ બાહર અને
સૂક્ષ્મ. બાહર એકેન્દ્રિય અવ બીજાને બાધા આપે છે અને
પોતે બાધા પામે છે. એ કોઈ પદાર્થના આધારે રહે છે.
સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય અવ આખા લોકાકાશમાં ફેલાયેલ છે, તે
કોઈને બાધા આપતા નથી તેમ કોઈથી બાધા પામતા નથી.

(૨) એકેન્દ્રિય, તેકેન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિય અવ એ બધા
* જે દારા અનેક પ્રકારના અવના ભેદ જાણી શકાય
તેને અવસન્નાસ કહે છે.

બૌદ્ધ જ્ઞાનમાસ

જીવના બીજ ભેદ

* મગ્ગણગુણઠાણેદિ ય ચત્તરસદિં દવંતિ તદ્ અશુદ્ધનયા ।
વિષ્ણેયા સંસારી સર્વે શુદ્ધા હુ શુદ્ધનયા ॥ ૧૩ ॥
માર્ગણાગુણસ્થાનૈઃ ચતુર્દશમિઃ ભવન્તિ તથા અશુદ્ધનયાત્ ।
વિજ્ઞેયાઃ સંસારિણઃ સર્વે શુદ્ધાઃ ક્ષલુ શુદ્ધનયાત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથાર્થઃ—[તથા] તથા [સંસારિણઃ] સંસારી જીવ
[અશુદ્ધનયાત્] અશુદ્ધનયથી [માર્ગણાગુણસ્થાનૈઃ] માર્ગણા-
સ્થાન અને ગુણસ્થાનની અપેક્ષાથી [ચતુર્દશમિઃ] ચૌદ-
ચૌદ પ્રકારના [ભવન્તિ] હોય છે. [શુદ્ધનયાત્] શુદ્ધ
નિશ્ચયનયથી [સર્વે] બધા સંસારી જીવ [ક્ષલુ] ખરેખર
[શુદ્ધાઃ] શુદ્ધ [વિજ્ઞેયાઃ] જાણના.

* ગર્ભ ઇન્દ્રિયેષુ કાયે જ્ઞેયે વેદે ક્રમાયણાણે ય,
સંજનમદંસણલેસ્સા લવિયા સમ્ભત્ત સંણિણુ આહારે.

અર્થઃ—૧-ગતિ [ચાર], ૨-ઇન્દ્રિય [પાંચ], ૪-
કાય [૭], ૪-જ્ઞેય [ત્રણ], ૫-વેદ [ત્રણ], ૬-ક્રમાદ
[પચીસ], ૭-જ્ઞાન [આઠ], ૮-સંયમ પાંચ સંયમ, એક
અસંયમ અને સંયમાસંયમ [સાત], ૯-દર્શન [ચાર],
૧૦-લેશ્યા [૭], ૧૧-લવ્યત્વ [બે], ૧૨-સમ્યક્ત્વ [૭],
૧૩-સંસિત્વ [બે] અને ૧૪-આહાર [બે]-એ ચૌદ
માર્ગણાઓ છે.

ગુણસ્થાનોનાં નામ અને લક્ષણ

મિચ્છો સાસણ મિસ્સો અવિરદસમ્મો દેસવિરદો ય ।
વિરદા પમત્ત ઇદરો અપુવ્વ અણિયકુ સુહુમ્મો ય ॥
ઉવસંત ખીણુમોહો સન્નેગકેવલિનિણ્ણો અન્નેગી ય ।
ચઉદસ ગુણુઠાણુણિ ય કમેણુ સિદ્ધા ય લુદ્ધવા ॥

૨. શુદ્ધ પારિણામિક પરમભાવઃ—(૧) પારિણામિકનો અર્થ સાદુસ્વભાવ છે. ઉત્પાદ-વ્યયરહિત દ્રુવ એકરૂપ સ્થિર રહેવાવાળો ભાવ પારિણામિકભાવ છે. પારિણામિકભાવ સર્વે જીવોને સામાન્ય હોય છે, અર્થાત્ સર્વે જીવો ત્રણે કાળ (અનાદિ-અનંત) દ્રુવસ્વરૂપે—શક્તિરૂપે—શુદ્ધ છે. ઔદયિક-ઔપશ્ચમિક-દાયોપશમિક અને દાયિક એ ચાર ભાવોથી રહિત જે ભાવ છે, તે પારિણામિક ભાવ છે. [દ્રવ્ય

પ્ર સાર ગા. ૩૪ પૃ. ૪૫ “નિશ્ચયેન શુદ્ધ + + જીવઃ પશ્ચાદ્ વ્યવહારેણ નરનારકાદિરૂપો....”

ગા. ૫૫. પૃ. ૭૨ “જીવસ્તાવત્ શક્તિરૂપેણ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક-નયેન અમૂર્ત + + પશ્ચાત્ + + વ્યવહારેણ ।”

ગા. ૭૦ પૃ. ૨૨૫ “યયાયમાત્મા + + પશ્ચાત્ ।”

પંચાસ્તિકાય ગા. ૧૧૩ પૃ. ૧૧૭ ટીકા જ્યસેનાચાર્ય “પરમાર્થેન સ્વાધીન અનંતજ્ઞાન + + પશ્ચાત્ અજ્ઞાનેન ।”

ગા. ૧૫૪ પૃ. ૨૨૫ “જીવ નિશ્ચયનયેન વિશુદ્ધ + + પશ્ચાત્ વ્ય.”

ગા. ૫૧-૫૨ પૃ. ૧૦૦ “નિશ્ચયનયેન અનન્ય પશ્ચાત્ વ્ય. + +”

ગા. ૨૬ પૃ. ૬૪ “નિશ્ચયનયેન + + તાવત્ इत्थंभૂतोपિ સંસારાવસ્થાયાં...”

શુ. દ્રવ્યસંગ્રહ ગા. ૪ પૃ. ૧૧ ‘તથાદિ આત્મા + + તાવત્ પશ્ચાત્ ।”

ગા. ૫ પૃ. ૧૩ “આત્માદિ નિશ્ચયનયેન....કેવલજ્ઞાનરૂપાં તાવત્”

ગા. ૧૩ ની સૂચનિકા “શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયેન શુદ્ધ...અપિ જીવાઃ પશ્ચાત્ અશુદ્ધનયેન ચતુર્દશમાર્ગણા + +”

જીવના બીજા લેદ]

પોતાને ધારી રાખે છે અર્થાત્ પોતે હૈયાત રહે છે, તેથી તેને 'પરિણામ' કહે છે.] એવા પરિણામસ્વરૂપ લાવને પરિણામિકલાવ કહેવામાં આવે છે. આ પાંચ લાવોમાં કર્મો-પાધિની ચાર દશા—ઉદય-ઉપશમ-ક્ષયોપશમ અને ક્ષય જેમનું નિમિત્તકારણ છે એવા ચાર લાવો છે. જેમાં કર્મોપાધિરૂપ નિમિત્ત જિલકુલ નથી—માત્ર દ્રવ્યસ્વભાવ જ જેનું કારણ છે—એવો એક પારિણામિક લાવ છે.

(૨) એ લાવ ત્રિકાળ શુદ્ધ અને પરમ છે, તેથી તેને શુદ્ધપારિણામિક પરમલાવ કહેવામાં આવે છે, કેમકે તેના આશ્રયે જીવને શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટે છે; બીજા ચાર લાવોને 'અપરમ' લાવ કહેવામાં આવે છે, કેમકે તેમના આશ્રયે જીવને અશુદ્ધ પર્યાય પ્રગટે છે.

(૩) સમસ્ત કર્મરૂપી વિપવૃક્ષને ઉખેડી નાખવામાં મુનથ એવો આ પરમલાવ ત્રિકાળ નિરાવરણ છે.

૩. સત્ત્વે સુદ્ધા હુ સુદ્ધણયા (શુદ્ધનયે સર્વે જીવ ખરેખર શુદ્ધ છે. શુદ્ધનયનો અર્થ અહીં દ્રવ્યાર્થિકનય થાય છે. આ દષ્ટિએ જોતાં સર્વે જીવો શુદ્ધ જ્ઞાયકસ્વભાવના ધારક છે. માત્ર પર્યાયદષ્ટિએ જીવોની પર્યાયોમાં ફેર હોય છે. તે બતાવવા નાટો અહીં તેને અશુદ્ધ નયનો વિષય કહેવામાં આવે છે. તે પર્યાયો જીવ પોતે પોતાથી જ-પરથી નિરપેક્ષપણે-નિશ્ચયનયે ફેરે છે.

૧. આ સંખ્યાધીનું વિશેષ વર્ણન શ્રી પંચાન્તિકાવ શાસ્ત્રની ગાથા ૫૩ થી ૬૮ અને તેની ટીકામાં, તથા મોક્ષશાસ્ત્રના અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૧ થી ૮ અને તેની ટીકામાં કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાંથી જોઈ લેવું.

કર્મનું નિમિત્ત હોવા છતાં કર્મ તે કરાવતું નથી; તેથી, પરથી તેનું નેદજ્ઞાન કરાવવા માટે ‘અશુદ્ધનય’ કહેવામાં આવે છે, અને શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ અશુદ્ધનય પણ વ્યવહારનય છે-એનું સમજવું. આ કારણે શ્રી સમયસારની પદની ગાથામાં મર્ગદર્શન સ્થાન-શુદ્ધસ્થાનાદિ જાણેને વ્યવહારનયનો વિષય કહ્યો છે.^૧

માર્ગજ્ઞાનસ્થાન:— જ જ ધર્મ-વિશેષોથી છુલોતું અન્વેષણ (શોધ) કરવામાં આવે તે તે ધર્મ-વિશેષોને માર્ગદર્શન કહેવામાં આવે છે. તેનાં ચૌદ સ્થાનો-ભેદ-છે. તેનાં નામ:—

(૧) ગતિ (૨) ઇન્દ્રિય (૩) કાય (૪) યોગ (૫) વેદ (૬) કપાય (૭) જ્ઞાન (૮) સંયમ (૯) દર્શન (૧૦) ક્રેશ્વા (૧૧) ભવ્યત્વ (૧૨) સમ્યક્ત્વ (૧૩) સંજ્ઞિત્વ (૧૪) આહારત્વ.^૨

આ બધાં ભગવાન પરમાત્માને (નિઃ પ્રિકાળ શુદ્ધાત્માને) શુદ્ધનિશ્ચયનયના બળે નથી^૩ પણ અશુદ્ધનયે છે.

૫. ગુણસ્થાન:—મોહ અને યોગના સદ્ભાવથી કે અભાવથી, ઇવના શ્રદ્ધા-ચારિત્ર-યોગ આદિ ગુણોની તારતમ્યતા રૂપ અવસ્થા વિશેષોને ‘ગુણસ્થાન’ કહે છે. તેના પણ ચૌદ ભેદો છે. આ ચૌદ ભેદો ભગવાન પરમાત્માને શુદ્ધ નિશ્ચયનયના

૧. શ્રી રાયચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાલા-સમયસાર ગા. ૬૮ નીચે શ્રી વ્યસેન આચાર્યની ટીકા. પૃ. ૧૧૧-૧૧૨; ગા. ૫૭. પૃ. ૧૦૧; ગા. ૧૦૨ પૃ. ૧૨૭; ગા. ૧૧૩ થી ૧૧૫ પૃ. ૧૭૯; ગા. ૧૩૭-૩૮; પૃ. ૧૯૮.

૨. આના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ, આ ગાથા ૧૩ નીચેની ફૂટનોટ.

૩. નિયમસાર ગા. ૪૨ ટીકા પૃ. ૮૮.

સિદ્ધત્વ અને વિશ્વસા ઊર્ધ્વગમનત્વ....]

[૪૫]

બળે નથી, પણ અશુદ્ધનયે છે—એમ ગાથાનો અર્થ સમજવો.

તાત્પર્ય:—જીવ તે પરમાર્થે ચૈતન્યશક્તિ માત્ર છે. તે અવિનાશી હોવાથી શુદ્ધપારિણામિકભાવ કહેવાય છે. તે ભાવ ધ્યેય (—ધ્યાન કરવાયોગ્ય) છે. પણ તે ધ્યાનરૂપ નથી, કેમકે ધ્યાનપર્યાય વિનશ્વર છે, અને શુદ્ધપારિણામિક ભાવ દ્રવ્યરૂપ છે તેથી તે અવિનાશી છે, માટે તે જ આશ્રય કરવા યોગ્ય છે—એમ સમજવું. ૧૩.

૮-૯. સિદ્ધત્વ અને વિશ્વસા ઊર્ધ્વગમનત્વ અધિકાર

ણિક્કમ્મા મઠ્ઠગુણા કિંચૂણા ચરમદેહતો સિદ્ધા ।

લોયગઠિદા ણિચ્ચા ઉપ્પાદવયેદિ સંયુક્તા ॥ ૧૪ ॥

નિષ્કમ્માણઃ અષ્ટગુણાઃ કિંચિદ્નાઃ ચરમદેહતઃ સિદ્ધાઃ

લોકાત્રસ્થિતાઃ નિત્યાઃ ઉત્પાદવ્યયાન્યાં સંયુક્તાઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્વયાર્થ:—[નિષ્કમ્માણઃ] જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ કર્મરહિત, [અષ્ટગુણાઃ] સમ્યક્ત્વાદિ* આઠ ગુણો સહિત, [ચરમદેહતઃ] અંતિમ શરીરથી [કિંચિદ્નાઃ] કાંઈક ન્યૂન

* ૧. સમ્યક્ત્વ, ૨. જ્ઞાન, ૩ દર્શન, ૪. વીર્ય, ૫. સૂક્ષ્મત્વ, ૬. અવગાહન, ૭. અશુરુલ્લધુ, ૮. અવ્યાણાધ—આ સર્વ ગુણોની પરિપૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાયો સિદ્ધમાં હોય છે. આઠ કર્મનો અભાવ હોય છે. વ્યવહારથી આઠ ગુણ અને નિશ્ચયથી અનંત-ગુણ સર્વ સિદ્ધ ભગવતોને હોય છે. [પ્રકૃતિ, સ્થિતિ. અનુભાગ અને પ્રદેશબંધથી મુક્ત થઈને જીવ ઊર્ધ્વગમન કરે છે. સંસારી જીવોને વિદિશામાં નહિ જતાં આકાશના પ્રદેશોની શ્રેણી અનુસાર ગાદીની છ દિશાઓમાં ગમન થાય છે.]

[લોકાગ્રસ્થિતાઃ] ત્રણ લોકના અગ્રભાગે સ્થિત, [નિત્યા
ક્રુત અચિનારી, [ઉત્પાદવ્યયામ્યાં] ઉત્પાદ અને અય
[સંયુક્તાઃ] સહિત જીવ [સિદ્ધાઃ] સિદ્ધ છે.

ભાવાર્થઃ—(૧) સિદ્ધ ભગવાનને પ્રગટ થયેલા અ
ગુણો (પર્યાયો)ઃ—ખરેખર (નિશ્ચયથી) સિદ્ધ ભગવાનો
આઠ ગુણો જ નહિ પણ અનંત ગુણો (પરિપૂર્ણ) શુદ્ધ પર્યાયો
પ્રગટ થઈ ગયા છે. પણ આઠ ગુણોનું વર્ણન મધ્યમ રુચિવાળ
શિષ્યોની અપેક્ષાએ (વ્યવહારનયથી) કહ્યું છે.

૨. સંક્ષેપરુચિ શિષ્યો પ્રત્યેઃ—(૧) અલેદનયે
અનંતજ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટય, (૨) અનંતજ્ઞાન-દર્શન-સુખત્રય,
(૩) કેવળજ્ઞાન-દર્શન જે, (૪) સાક્ષાત્ અલેદનયે—શુદ્ધ
ચૈતન્ય જ એક ગુણ—એમ સંક્ષેપરુચિ શિષ્યોની અપેક્ષાએ
દૂંકમાં કહેવામાં આવે છે.

૩. મધ્યમરુચિ શિષ્યો પ્રત્યેઃ— સમ્યક્ત્વાદિ આઠ
ગુણો મધ્યમરુચિ શિષ્યોની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવે છે.
વિશેષ ભેદ નયે—(૧) નિર્ગતિત્વ, (૨) નિરિન્દ્રિયત્વ, (૩)
નિષ્કાયત્વ, (૪) નિર્ચોગત્વ, (૫) નિર્વેદત્વ, (૬) નિષ્ક્રયાત્વ
(૭) નિર્નામત્વ, (૮) નિર્ગોત્રત્વ, (૯) નિરાયુત્વ—ઇત્યાદિ
વિશેષ ગુણો તેમ જ (૧) અસ્તિત્વ, (૨) વસ્તુત્વ, (૩)
પ્રમેયત્વાદિ સામાન્ય ગુણો—એમ સ્વાગમથી અવિરોધ
અનંત ગુણો બાણવા.

૧. પં. હીરાલાલજી ટીકા. દ્રવ્યસંગ્રહ પૃ. ૪૬.

૨. બૃ. દ્રવ્યસંગ્રહ, પૃ. ૩૮; પ્રવચનસાર ગાં. ૧૧૭, પૃ.
૧૬૭ માં શ્રી જયસેનાચાર્યે નિર્નામ તથા નિર્ગોત્ર કહ્યાં છે.

સેદ્ધત્વ અને વિસ્તૃતતા લિધ્વગમનત્વ અધિકાર] [૪૭

૪. આઠ ગુણો-પર્યાયોત્તું દ્વંદ્વ સ્વરૂપ :—

(૧) કેવળજ્ઞાન :—ત્રણુલોક-ત્રણુકાળવર્તી સમસ્ત વસ્તુ-
ગત અનંતધર્મોને યુગપત્ વિશેષરૂપે પ્રકાશે તે કેવળજ્ઞાન.^૧

(૨) કેવળદર્શન :—તે સર્વને યુગપત્ જ્ઞાનાન્યરૂપે પ્રકાશે
તે કેવળદર્શન.

(૩) અનંત પદાર્થોના જ્ઞાનમાં ખેદરહિતપણું તે અનંતપીયં.

(૪) સમસ્ત જીવાદિ તત્ત્વોના વિષયમાં વિપરીત અભિ-
નિવેશ (અભિપ્રાય) રહિત પરિણતિ તે પરમ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ.^૨
(આમાં સમ્યક્ચારિત્ર, અને અનંતસુખનો સમાવેશ થાય છે).

(૫) સૂક્ષ્મ અતીન્દ્રિય કેવળજ્ઞાનનો વિષય હોવાથી
સિદ્ધોના સ્વરૂપને સૂક્ષ્મ કહે છે, તે સૂક્ષ્મત્વ^૩ છે,

(૬) એક સિદ્ધ હોય ત્યાં અનંત સિદ્ધો સમાવેશ પામે
તે અવગાહન.^૪

(૭) જીવોમાં નાના-મોટાપણાનો અભાવ તે અશુરુત્ત્વ,

(૮) કોઈથી ખાધા ન પામે તે અવ્યાખાધ.

૧. પ્રવચનસાર ગા. ૧૫, પૃ. ૧૯; પંચાસ્તિકાયા ગા.
૪૯, પૃ. ૯૮; ગા. ૯૬, પૃ. ૧૫૫; ગા. ૧૫૪, પૃ. ૨૨૪.
શ્રી જયસેનજી સમયસાર કલશ ૨ સાવાર્ધ, પૃ. ૪. [કેવળી
અપેક્ષિત ધર્મોને ન બાંહે એવી માન્યતા ન્યાયવિરુદ્ધ છે. કેવળી
સર્વ રહસ્યોને બાંહે છે. કેવળી અમુકને ન બાંહે એમ માનનાર
કેવળીને (સર્વજ્ઞ ન માનતાં) અહ્ય માને છે.]

૨. બૃ. દ્રવ્યસંગ્રહ પા. ૩૭-૩૮.

તાત્પર્ય:—કેવળી-સિદ્ધભગવાન રાગાદિરૂપ પરિણુમતા નથી અને સંસાર અવસ્થાને ઇચ્છતા નથી, તે શ્રદ્ધાનુભવ જાણુવું* જેવું સાત તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન ઇચ્છસ્થાને હોય છે તેવું જ કેવળી-સિદ્ધભગવાનને પણ હોય છે. માટે જ્ઞાનાદિકની હીનતા-અધિકતા હોવા છતાં પણ તિર્યાચાદિક અને કેવળી-સિદ્ધભગવાનને સમ્યક્ત્વ ગુણ તો સમાન જ કહ્યો છે. માટે સર્વ જીવોએ તેવું શ્રદ્ધાન પ્રગટ કરવું અને આગળ વધવાનો પ્રયાસ ચાલુ રાખવો જોઈએ. ૧૪.

અશુભ દ્રવ્યોનું વર્ણન

જોકે શુદ્ધબુદ્ધ એકસ્વભાવ પરમાત્મદ્રવ્ય ઉપાદેય છે, તોપણ હેયરૂપ જે અશુભ દ્રવ્યો છે તેનું કથન કરવામાં આવે છે; કારણ કે હેય તત્ત્વનું પરિજ્ઞાન કર્યા વિના તેનો આશ્રય છોડી ઉપાદેય તત્ત્વનો આશ્રય કરી શકાતો નથી.

અશુભ તત્ત્વના ભેદ

અજીવો પુન જેવો પુનઃલ ઘર્મો અઘર્મ આકાશમ્ ।

કાલો પુનઃલ મુત્તો રુવાદિગુણો અમૃત્તિ સેસા હુ ॥ ૧૫ ॥

અજીવઃ પુનઃ જ્ઞેયઃ પુનઃલ ઘર્મઃ અઘર્મઃ આકાશમ્ ।

કાલઃ પુનઃલઃ સૂતઃ રૂપાદિગુણઃ અમૃત્તાઃ શેષા તુ ॥ ૧૫ ॥

અન્વયાર્થ:—[પુનઃ] વળી [પુનઃલઃ] પુનઃલ, [ઘર્મઃ] ધર્મ, [અઘર્મઃ] અધર્મ, [આકાશમ્] આકાશ અને [કાલઃ]

* મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક ૬મો અધિકાર પૃ. ૩૨૩. (આ ઉપરથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે કેવળી અને સિદ્ધ ભગવાન જેવું જ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ ચોથા ગુણસ્થાને હોય છે.)

કાલ એને [ઇન્જોવઃ] અણુવ દ્રવ્ય [રોમઃ] ગણવાં. [પુદ્ગલઃ] પુદ્ગલદ્રવ્ય [રુપાદિગુણઃ] રૂપાદિ ગણવાળું [મૂર્તઃ] મૂર્તિક છે [તુ] અને [રોપાઃ] બાકીનાં દ્રવ્યો [અમૂર્તાઃ] અમૂર્તિક [અરૂપી] છે.

ભાવાર્થઃ—૧. અણુવનો અર્થઃ—જે દ્રવ્યોમાં ગણના દેખવાની શક્તિ ન હોય તેને અણુવ દ્રવ્યો કહે છે.

૨. અણુવ દ્રવ્યના વિદેહઃ—અણુવ દ્રવ્યના પાંચ ભેદ છે. (૧) પુદ્ગલ, (૨) ધર્મ, (૩) અધર્મ, (૪) આકાશ અને (૫) કાળ તેમાં પુદ્ગલ મૂર્તિક છે; બાકીનાં ચાર દ્રવ્યો અમૂર્તિક છે. જેનાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ—એ ગુણો હોય તે મૂર્તિક છે; જેમાં તે ન હોય તે અમૂર્તિક છે. ગાથા ૭માં અમૂર્તિકની વ્યાખ્યા આપી છે. મૂર્તિક દ્રવ્યના એ ચાર ગુણો તથા તેની પર્યાયોનો કોઠો પૂર્વે આપી ગયો છે.

તાત્પર્યઃ—(૧) ઉપાદેયભૂત અનંત સુખારૂપ જીવાસ્તિકાયથી વિલક્ષણ હોવાથી આ હેયતત્ત્વ છે એમ સમજવું. (૨) આ ગાથાના પરિજ્ઞાનનું કળઃ—પરમાત્મતત્ત્વથી અણુવ દ્રવ્યો ભિન્ન છે, (અર્થાત્ અણુવ તેનું કાંઈ કોઈ પ્રકારે કરી શકે નહિ અને તેજો અણુવનું કાંઈ કોઈ પ્રકારે કરી શકે નહિ—એવું દંઢ નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થવું તે છે.) (૩) પાંચ દ્રવ્યોનું સ્વકીય (પોતપોતાના) પરિણામે પરિણમન એ જ તેનું કર્તૃત્વ છે. (૪) કર્તૃત્વ અને

(૧) પંચાસ્તિકાય ગા. ૭૪ ટીકા પૃ. ૧૨૭ શ્રી જયસેનજી

(૨) પંચાસ્તિકાય ગા. ૭૫ ટીકા પૃ. ૧૨૮ શ્રી જયસેનજી.

(૩) જુ. દ્રવ્યસંગ્રહ પૃ. ૬૬, દ્વિતીય અધિકાર શરૂમાં વિશેષ ગાથાની ટીકા. (૪) પ્રવચનસાર ગા. ૯૫ પૃ. ૧૧૦ (ઉપર

તાત્પર્યમાં ૧ થી ૪ ના આ આધારો છે.)

પુદ્ગલદ્રવ્યની પર્યાયો]

અકર્તૃત્વ—એના એ સામાન્ય ગુણો દરેક દ્રવ્યમાં હોય છે. માટે એ પાંચ દ્રવ્યો તો ચોતે ચોતાની પર્યાયોના કર્તા છે, કેઈપણ પદાર્થ પરદ્રવ્ય તથા પરની પર્યાયનો કર્તા થઈ શકતો નથી. (૫) કેઈપણ છત્ર પુદ્ગલનું કાંઈ કરી શકતો નથી, તે પૂર્વે ગાથા ૮ માં કહેવાઈ ગયું છે. ૧૫.

પુદ્ગલદ્રવ્યની પર્યાયો

સદ્દો વંધો સુદ્દમો ધૂલો સંઠાણ મેદ તમ છાયા +
ઉજ્જોદાદવલહિયા પુદ્ગલદ્વસ્સ પજ્જાયા ॥ ૧૬ ॥

શબ્દ: વન્ધ: સૂક્ષ્મ: સ્થૂલ: સંસ્થાનમેદતમદછાયા: +
ઉદ્યોતાતપસહિતા: પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય પર્યાયા: ॥ ૧૬ ॥

અન્યવાર્થ:—[શબ્દ:] શબ્દ, [વંધ:] બંધ, [સૂક્ષ્મ:] સૂક્ષ્મ, [સ્થૂલ:] સ્થૂળ, [સંસ્થાન] આકાર, [મેદ] ખંડ, [તમ:] અધકાર. [છાયા:] છાયા, [ઉદ્યોતાતપસહિતા] ઉદ્યોત અને આતપ સહિત [પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય] પુદ્ગલ દ્રવ્યના [પર્યાયા:] પર્યાયો છે.

ભાવાર્થ:—૧. દસ પર્યાયો—પુદ્ગલ દ્રવ્યના શબ્દ વગેરે દસ* પર્યાયો છે.

* ૧-વીણા વગેરેનો સ્વર તે શબ્દ. ૨-ભાખ અને લાકડી વગેરેનું જોડાવું તે બંધ. ૩-ધન્દ્રિયો દ્વારા અગ્રાહ્ય તે સૂક્ષ્મ. ૪-ધન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય તે સ્થૂલ. ૫-ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ, ગોળ વગેરે તે આકાર. ૬-સ્કંધનો કેઈપણ ભાગ તે ખંડ. ૭-દષ્ટિને રોકે તે અધકાર. ૮-તડકામાં મનુષ્યની છાયા તથા દર્પણમાં મુખાદિ દેખાય તે છાયા, પ્રતિબિંબ. ૯-ચંદ્રમા અથવા ચંદ્રકાન્તમણિનો પ્રકાશ તે ઉદ્યોત. ૧૦-સૂર્ય અથવા સૂર્યકાન્તમણિનો પ્રકાશ તે આતપ.

અન્યપર્યયઃ—[ગતિપરિણતાનાં] ગતિમાં પરિણમેલા [પુદ્ગલજીવાનાં] પુદ્ગલ અને જીવોને [ગમનસહકારી] ચાલવામાં સહકારી [ધર્મઃ] ધર્મદ્રવ્ય છે. [યથા] જેવી રીતે [મત્સ્યાનાં] માછલીઓને [તોય] પાણી સહકારી છે, પણ [સઃ] તે ધર્મદ્રવ્ય [જગચ્છતાં] નહિ ચાલવાવાળાને [નૈદ નયતિ] કદાપિ ચલાવતું નથી.

ભાવાર્થઃ—૧. ગમનઃ—જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યોનો સામાન્ય ગુણ ‘સક્રિયત્વ’ છે, તેથી એ બે દ્રવ્યો ગમન કરે છે. ક્ષેત્રથી ક્ષેત્રાંતર ગમનરૂપ પરિપંદવાળી—ચલન-વાળી ક્રિયા જેમાં વિદ્યમાન છે તે ક્રિયાવંત જીવ-પુદ્ગલ છે.

૨. ગતિનિમિત્તતાઃ—ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનો ગતિનિમિત્તતા વિશેષ ગુણ છે. આ દ્રવ્ય ત્રિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં તે નથી.

૩. એક જ કાળે સમસ્તને નિમિત્તઃ—એક જ કાળે ગતિપરિણત સમસ્ત જીવ-પુદ્ગલોને લોક મુખી ગમનનું હેતુપણું ધર્મદ્રવ્યને જણાવે છે કારણ કે—

(૧) કાળ અને પુદ્ગલ એકપ્રદેશી હોવાથી તેમને તે સંલવતું નથી.

(૨) જીવ સમુદ્દયના ત્રિવાય અન્યત્ર લોકતા અલંબી-તામાં ભાગમાત્ર હોવાથી તેને તે સંલવતું નથી.

(૩) લોક અને અલોકની સીમા અચલિત હોવાથી આકાશને તે સંલવતું નથી.

(૧) પ્રવચનસાર ગા. ૯૫ પૃ. ૧૫૦.

(૨) જૂ. દ્રવ્યસંગ્રહ પૃ. ૬૮.

(૪) અને વિરુદ્ધ કાર્યનો હેતુ હોવાથી અધર્મને તે સંગવતું^૧ નથી.

૪. સહકારી:—(૧) સહકારીનો અર્થ^૨ નિમિત્તમાત્ર છે. જેમ સિદ્ધ ભગવાન ઉદાસીન છે તોપણ સિદ્ધગુણાનુરાગે પરિણત ભવ્ય જીવોને સિદ્ધગતિ માટે સહકારી કારણ છે, તેમ ધર્મદ્રવ્ય પણ, પોતાના સ્વભાવે જ ગતિપરિણત જીવ-પુદ્ગલોનું ઉદાસીન (તોપણ ગતિનું) સહકારી કારણ છે. ગાથામાં લોકપ્રસિદ્ધ જળ અને માછલાનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. (૨) સ્વયમેવ જ ગમનાદિ ક્રિયારૂપ પ્રવર્તતા જે જીવ-પુદ્ગલ તેને ધર્માસ્તિકાય સહકારી કારણ છે. તેમાં તેનું કારણપણું એટલું જ છે કે જ્યાં ધર્માદિક દ્રવ્ય હોય ત્યાં જ ગમનાદિ ક્રિયારૂપ જીવ-પુદ્ગલ પ્રવર્તે છે.

૫. પ્રદેશો:—આ દ્રવ્યના પ્રદેશો લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત છે અને તે એક અખંડ લોકવ્યાપી દ્રવ્ય છે (ગાથા ૨૫ માં આ સ્પષ્ટતા કરી છે)

તાત્પર્ય:—ધર્મ-અધર્મ તે સ્વતંત્ર દ્રવ્યો છે તેનો અહીં પુણ્ય-પાપ એવો અર્થ કરવો નહિ. જોકે પાંચ દ્રવ્યો જીવને

૧. પ્રવચનસાર ગા. ૧૩૩-૧૩૪, પૃ. ૨૩૩.

૨. પંચાસ્તિકાય ગા. ૮૪ શ્રી જયસેનજી ટીકા પૃ. ૧૪૨.
(હિંદી પૃ. ૧૪૨માં ‘નિમિત્તમાત્ર’ પં. હેમરાજજીએ કહેલ છે. ગા. ૮૪ માં છ વાર, ગાથા ૮૫ માં ત્રણ વાર ‘નિમિત્તમાત્ર’ શબ્દ વાપર્યો છે)

૩. ગોસ્વમીસાર જીવકાણ્ડ ગા. ૫૬૭ મે.ટી. ટીકા.

અધર્મદ્રવ્યનું લક્ષણ]

[૫૫]

નિમિત્ત છે તોપણ તેને દુઃખનાં (નિમિત્ત) કારણ માણી
અક્ષય અનંત સુખાદિકારણ વિશુદ્ધજ્ઞાન-દર્શનોપયોગસ્વભાવ
નિઃપરમદ્રવ્યને ધ્યેય બનાવી તેમાં સાધકે અનુષ્ઠન* કરવું
એ કર્તવ્ય છે. ૧૭.

અધર્મદ્રવ્યનું લક્ષણ

ઠાણજુદાણ અધર્મો પુદ્ગલજીવાણ ઠાણસદ્ધારી ।

છાયા જદ્દ પદિયાણ ગચ્છતાં જેવ સો ઘરઈ ॥ ૧૮ ॥

સ્થાનયુતાનાં અધર્મઃ પુદ્ગલજીવાનાં સ્થાનસદ્ધારી ।

છાયા યથા પથિજ્ઞાનાં ગચ્છતાં નૈવ સઃ ઘરતિ ॥ ૧૮ ॥

અન્યથાર્થઃ—[સ્થાનયુતાનાં] સ્થિર થયેલા [પુદ્ગલ-
જીવાનાં] પુદ્ગલ અને છવ દ્રવ્યોને [સ્થાનસદ્ધારી] સ્થિર
રહેવામાં સદ્ધારી [અધર્મઃ] અધર્મદ્રવ્ય છે [યથા] જેવી
રીતે [પથિજ્ઞાનાં] મુસાફરોને [છાયા] છાયા, પણ [સઃ]
તે અધર્મદ્રવ્ય [ગચ્છતાં] ચાલવાવાળા છવ અને પુદ્ગલ
દ્રવ્યોને [નૈવ ઘરતિ] કદાપિ રોકી રાખતું નથી.

ભાવાર્થઃ—૧. ગતિપૂર્વક સ્થિતિઃ—સ્વયં ગતિપૂર્વક
સ્થિતિરૂપ પરિણમેલાં છવ અને પુદ્ગલને સ્થિર રહેવામાં જે
નિમિત્ત હોય તેને અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય કહે છે. જેમ મુસાફરને
સ્થિર રહેવામાં વૃક્ષની છાયા, સદાય સ્થિર રહેનારાં ધર્માસ્તિકાય,
આકાશ અને કાળ દ્રવ્યો કે જે અનાદિથી સ્થિર જ છે તેમની
સ્થિતિમાં અધર્મદ્રવ્યનું નિમિત્તપણું નથી.

* શ્રી પ્રવચનસાર ગા. ૧૩૩-૧૩૪ શ્રી જયસેનજી ટીકા પૃ.
૧૮૯-૯૦.

૨. સ્થિતિકરણત્વઃ—અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનેઃ ૧સ્થિતિ-
કરણત્વ એ વિશેષ ગુણ છે. આ દ્રવ્ય સિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં
તે ગુણ નથી.

૩. એક જ કાળે સમસ્તને નિમિત્તઃ—એક જ કાળે
(ગતિપૂર્વક) સ્થિતિપરિણત સમસ્ત જીવ-પુદ્ગલોને લોક સુધી
સ્થિતિનું હેતુપણું અધર્મદ્રવ્યને જણાવે છે કારણ કે:-

- (૧) કાળ અને પુદ્ગલ એકપ્રદેશી હોવાથી તેમને તે સંભવતું નથી,
- (૨) જીવ સમુદ્ધાત સિવાય અન્યત્ર લોકના અસંખ્યાતમાં
ભાગમાત્ર હોવાથી તેને તે સંભવતું નથી,
- (૩) લોક અને અલોકની સીમા અચ્છિત્ત હોવાથી આકાશને
તે સંભવતું નથી,
- (૪) અને વિરુદ્ધ કાર્યનો હેતુ હોવાથી ધર્મદ્રવ્યને તે સંભવતું
નથી.^૨

૪. સહકારીઃ—ગાથા ૧૭નો પારા ૪ અહીં પણ લાગુ
પડે છે.^૩

૫. પ્રદેશોઃ—ગાથા ૧૮નો પારા ૫ અહીં પણ લાગુ
પડે છે

નાત્પર્યઃ—(૧) ગાથા ૧૭નો પારા ૬ વાંચો. (૨) અહીં
એમ આશય છે કે-જે દ્રવ્ય ગમનનું નિમિત્ત છે, જે દ્રવ્ય
સ્થિતિનું કારણ છે, વળી બીજું જે દ્રવ્ય સર્વને સ્થાન

૧. પ્રવચનસાર ગા. ૯૫, પૃ. ૧૫૦.

૨. પ્રવચનસાર ગા. ૧૩૩-૩૪ પૃ. ૨૩૪.

૩. પંચાસ્તિકાય ગા. ૮૬ પૃ. ૧૪૪ જયસેનાચાર્ય ટીકા.

દેવામાં પ્રવીણ છે, તે બધાને સમ્યક્દ્રવ્યરૂપે અવલોકીને (યથાર્થપણે સ્વતંત્ર દ્રવ્ય તરીકે સમજીને) ભવ્યસમૂહ સર્વદા નિઃ તત્ત્વમાં પ્રવેશો *

જેમ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિનું નિશ્ચયથી વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદન કારણ છે તથા વ્યવહારથી અકુત-સિદ્ધાદિ પરમેષ્ઠીના ગુણોનું સ્મરણ કારણ છે, તેમ શુભ-પુદ્ગલોને સ્થિતિનું નિશ્ચયકારણ પોતાનું ઉપાદાનકારણ છે તથા વ્યવહારથી અધર્મ-દ્રવ્ય કારણ છે.—એવો સૂત્રાર્થ છે. ૧૮.

આકાશદ્રવ્યનું લક્ષણ

અવગાસદાણજોગ્મં જીવાદીણં વિચાણ આયાસં ।

જેણં લોગાગાસં અલોગાગાસમિદિ દુવિહં ॥ ૧૯ ॥

અવકાશદાનયોગ્યં જીવાદીનાં વિજાનીહિ આકાશમ્ ।

જૈનં લોકાકાશં અલોકાકાશં ઇતિ દ્વિવિધમ્ ॥ ૨૦ ॥

અન્યથાર્થ:—[જીવાદીનાં] શુભ આદિ દ્રવ્યોને [અવ-
કાશદાનયોગ્યં] અવકાશદાન યોગ્ય [જૈનં] જિનેન્દ્ર ભગવાને
દર્શાવેલું [આકાશં] આકાશ દ્રવ્ય [વિજાનીહિ] બાણુવું. આ
આકાશ દ્રવ્ય [લોકાકાશં] લોકાકાશ અને [અલોકાકાશં]
અલોકાકાશ [ઇતિ] એમ [દ્વિવિધં] બે પ્રકારનું છે.

ભાવાર્થ: -૧. અવકાશદાન યોગ્ય:—૫૮ દ્રવ્યાત્મક

લોકમાં 'બધાં બાકીનાં દ્રવ્યોને જે પૂરેપૂરા અવકાશનું' નિમિત્ત છે તે આકાશ છે, કે જે વિશુદ્ધ ક્ષેત્રરૂપ છે.

૨. એક જ કાળે સર્વ દ્રવ્યોને અવગાહન:--^૨એક જ કાળે સર્વ દ્રવ્યોને સાધારણ અવગાહનું નિમિત્તભૂતપણું આકાશને જણાવે છે. કારણ કે, બાકીનાં દ્રવ્યો સર્વવ્યાપક નહિ હોવાથી તેમને તે સંભવતું નથી.

૩. સર્વવ્યાપી:--(૧) આકાશ એક સર્વવ્યાપી ગુણંદ્રવ્ય છે, પણ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યો તેમાં હોવાથી આકાશના લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એવા બે ભેદ પડે છે. જે ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય લોકમાં ન હોત તો લોક-અલોક એવા બે ભેદ ન પડત. (જુઓ, હવે પછીની ગાથા ૨૦) આ આકાશની વચોવચ^૪ લોકાકાશ છે, જેમાં જીવાદિ પદાર્થો રહે છે (૨) સિદ્ધ ભગવાન કે કેઈપણ દ્રવ્ય લોકાકાશના વિસ્તારને વધારી શકે અને અલોકાકાશને ઓછો કરી શકે એવી શક્તિ ધરાવતું નથી. (દરેક દ્રવ્યમાં અકર્તૃત્વ ગુણ

૧. જેઓ નિશ્ચયનયે નિત્યનિરંજન જ્ઞાનમય પરમાનંદ જેનું લક્ષણ છે એવા અનંતાનંત જીવો, તેમનાથી અનંતગણા પુદ્ગલો, અસંખ્ય કાળાણુઓ, અને અસંખ્યપ્રદેશી ધર્મ અને અધર્મ એ બધાંય દ્રવ્યો વિશિષ્ટ અવગાહન વડે લોકાકાશમાં, જોકે તે લોકાકાશમાત્ર અસંખ્યપ્રદેશી છે તોપણ અવકાશ મેળવે છે. (પંચાસ્તિકાય ગા. ૯૦ પૃ. ૧૪૩.)

૨. પ્રવચનસાર ગા. ૧૩૩-૧૩૪ ટીકા, પૃ. ૨૩૩.

૩. પંચાસ્તિકાય ગા. ૮૭ ટીકા, પૃ. ૧૩૮.

૪. બૃ. દ્રવ્યસંગ્રહ પૃ. ૫૧.

લોકાકાશ અને અલોકાકાશનું લક્ષણ]

[૫૬]

હોવાથી પરતું કાંઈ કરી શકે નહિ જે કરે તો બન્ને દ્રવ્યોનો નાશ થાય)

તાત્પર્ય:—પૂર્વની ગા. ૧૭-૧૮ માં કહેલ છે તે અહીં પણ લાગુ પડે છે. શુદ્ધબુદ્ધ એક સ્વભાવ+ મોક્ષનું કારણ છે, માટે સર્વપ્રકારે ઉપાદેયરૂપ શુદ્ધ હવાસ્તિકાયથી આકાશદ્રવ્ય મિત્ર છે, તેથી તે હેય છે. ૧૯.

લોકાકાશ અને અલોકાકાશનું લક્ષણ

ધર્માધર્મા કાલો પુગ્ગલજીવા ય સંતિ જાવદિયે ।

આયાસે સો લોગો તત્તો પરતો અલોગુત્તિ । ૨૦ ।

ધર્માધર્મો કાલઃ પુદ્ગલજીવાઃ ચ સન્તિ યાવતિકે ।

આકાશે સઃ લોકઃ તતઃ પરતઃ અલોકઃ ઉક્તઃ ॥ ૨૦ ॥

અન્યત્રાર્થ:—[યાવતિકે] જેટલા [આકાશે] આકાશમાં [ધર્માધર્મો] ધર્મ દ્રવ્ય, અધર્મ દ્રવ્ય [કાલઃ] કાળ દ્રવ્ય [ચ] અને [પુદ્ગલજીવાઃ] પુદ્ગલ દ્રવ્યો અને હવ દ્રવ્યો [સન્તિ] રહેલાં છે, [સઃ] તેને [લોકઃ] લોકાકાશ* કહેવાય છે, [તતઃ] લોકાકાશથી [પરતઃ] બહાર છે તેને [અલોકઃ] અલોકાકાશ [ઉક્તઃ] કહેવામાં આવે છે.

+ પંચાસ્તિકાય ગા. ૯૦ નું મથાણું. પૃ. ૧૪૯ હિંદી.

* યત્ર પુણ્યપાપફલલોકનં સ લોકઃ । અર્થઃ—જ્યાં પુણ્ય અને પાપનાં ફળ અને દુઃખરૂપ ફળ જોવામાં આવે તેને લોક કહે છે. આ હવમાં જોવામાં આવે છે. હવદ્રવ્ય લોકાકાશમાં જ રહે છે. અથવા લોક્યન્તે-દશ્યન્તે જીવાદિ પદાર્થોઃ યત્ર સ લોકઃ । અર્થઃ—જ્યાં હવ વગેરે દ્રવ્યો જોવામાં આવે તેને લોક કહે છે.

ભાવાર્થ :— ૧. લોકાકાશ-અલોકાકાશ:—
(૧) જેટલા સ્થાનમાં બધાં દ્રવ્યો મળે તેને લોકાકાશ કહે છે. અને લોકાકાશની બહાર કેવળ આકાશ છે તેને અલોકાકાશ કહે છે. (૨) લોકના ત્રણ ભાગ છે—ઉર્ધ્વલોક, મધ્યલોક અને અધોલોક. આને જ ત્રણ લોક કહેવામાં આવે છે, અને તે જ લોકાકાશ છે. તેનાથી બહાર અનંત અલોકાકાશ છે.

૨. લોક અનાદિનિધન :— (૧) આ લોક અનાદિ અનંત છે. તેને કોઈ પુરુષે બનાવ્યો નથી, કોઈ તેનો નાશ કરી શકતો નથી, કોઈએ તેને ધારણ કર્યો નથી અને કોઈ તેની રક્ષા કરતો નથી. (૨) આ લોકમાં જે જીવાદિ પદાર્થો* છે તે જુદા-જુદા અનાદિનિધન છે. તેમની અવસ્થાની પલટના થયા કરે છે—એ અપેક્ષાએ તેને ઊપજતા વિણસતા કહીએ છીએ. સ્વર્ગ નરક, દ્વીપાદિક છે તે અનાદિથી એ જ પ્રમાણે છે અને સદાકાળ એમ જ રહેશે. જીવાદિક વા સ્વર્ગાદિક સ્વયંસિદ્ધ છે. સંસારમાં જીવ છે તે જ યથાર્થ જ્ઞાનવડે મોક્ષમાર્ગ સાધનથી, સર્વજ્ઞ-વીતરાગ થાય છે ત્યારે તેને પરમબ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે કોઈ જુદો આ જગતનો કર્તા પરમબ્રહ્મ નથી.

૩. નાના પ્રમાણવાળા લોકાકાશમાં અનંત દ્રવ્યો કેવી રીતે રહી શકે ?

પ્રત્તિ:— આ *અસંખ્યાત પ્રદેશી લોકાકાશમાં અનંત

* મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક. અ. ૫, પૃ. ૧૧૪-૧૧૫.

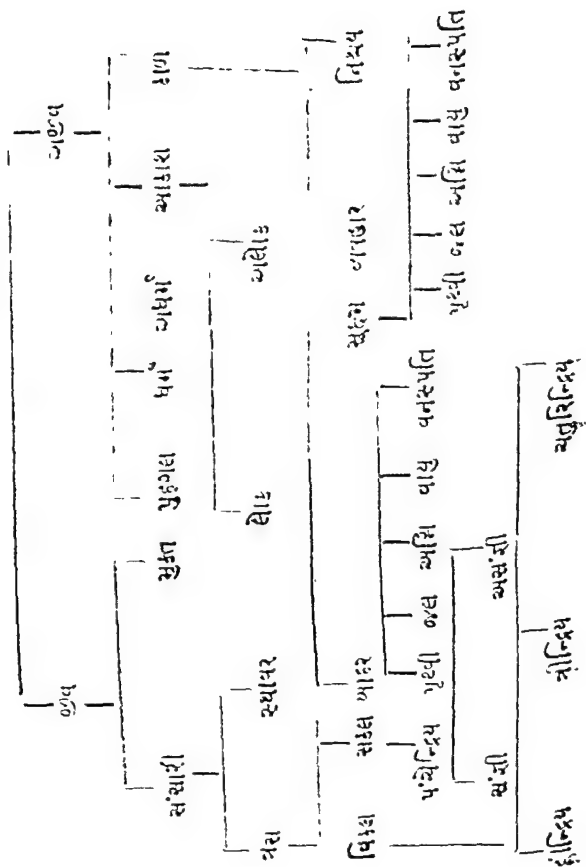
હવે રહે છે, તેનાથી અનંતગણા પુદ્ગલો રહે છે, લોકાકાશનાં અસંખ્ય પ્રદેશોની બરાબર અસંખ્યાત કાલાણુ રહે છે, તથા આખા લોકાકાશમાં ધર્મ અને અધર્મ પણ વ્યાપ્ત છે, તો આ નાના પ્રમાણના આ લોકાકાશમાં આટલાં અનંત દ્રવ્યો કેમ રહી શકે ?

ઉત્તર:—(૧) જેમ એક દીવાના પ્રકાશમાં અનેક દીવાનો પ્રકાશ સમાઈ જાય છે, (૨) જેમ એક ગૂઢરસ વિશેષથી ભરેલાં શીશાના પાત્રમાં ઘણું સુવર્ણ અવકાશ પામે છે, (૩) જેમ દૂધના ભરેલા ઘડામાં તેના પ્રમાણમાં રાખ (લસમ) અને સોઈ ચો બરાબર સમાઈ જાય છે તેમ આકાશદ્રવ્યની વિશિષ્ટ અવકાશદાન શક્તિથી ઉપર કહેલાં અનંત દ્રવ્યો પણ લોકાકાશમાં સમાઈ જાય છે, તેના રહેવામાં કાંઈ બાધા આવતી નથી

આકાશ દ્રવ્ય ક્વયં અમૂર્ત છે, તેથી અમૂર્તનાં અનંત અમૂર્ત હવે તેમ જ ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય તથા કાલાણુ (જે અમૂર્ત છે તે) નિઃશય અવકાશ પામે છે. પુદ્ગલ પણ બે પ્રકારના છે : સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂળ અનંત-ગણનાં પુદ્ગલ, સૂક્ષ્મરૂપે જ આકાશમાં વ્યાપ્ત છે. જે થોડા લાગના સ્થૂળ પુદ્ગલરૂપો છે તે લોકાકાશમાં સમાઈ શકે છે

૪. અવકાશદાન ન માનવામાં હોય:—જો આ પ્રકારની અવકાશદાન શક્તિ ન હોય તો લેકતા અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અસંખ્યાત પરમાણુઓનો જ નિવાસ હોય, અને એમ હોય

રૂઢ્ય

પુદ્ગલપરમાણુ કાયવાન છે

પયપદેસો વિ ઝણુ જાણાસંઘપદેસદો હોદિ ।

વહુદેનો ઉવચારા તેણ ચ કાઓ મળંતિ સઘ્વણુ ॥ ૨૬ ॥

પદ્મપ્રદેશઃ અપિ ઝણુ નાનાસ્કન્ધપ્રદેશતઃ ભવતિ ।

વહુદેશઃ ઉપચારાત્ તેન ચ કાયઃ મળન્તિ સર્વજ્ઞાઃ ॥ ૨૬ ॥

અન્યથાર્થઃ—[પદ્મપ્રદેશઃ અપિ] એક પ્રદેશવાળો હોવા છતાં [ઝણુઃ] પુદ્ગલ પરમાણુ [નાનાસ્કન્ધપ્રદેશતઃ] વિવિધ સ્કંધરૂપ પ્રદેશવાળો થતો હોવાના કારણે [વહુદેશઃ] બહુ-પ્રદેશી [મળન્તિ] કાય છે [ચ] અને [તેન] તે કારણથી [સર્વજ્ઞાઃ] સર્વજ્ઞત્વેય પુદ્ગલપરમાણુને [ઉપચારાત્] ઉપચારથી [કાયઃ] કાયવાન [મળન્તિ] કહે છે.

ભાવાર્થઃ—પુદ્ગલનો એક પરમાણુ અનેક પ્રકારના સ્કંધોનાં મળવાના કારણે વિધવિધ સ્કંધરૂપે થઈ શકે છે, તેથી તેને કાયવાન કહે છે. પરંતુ કાલાણુ વિધવિધ સ્કંધરૂપે થઈ શકતો નથી. કાલાણુ એકપ્રદેશી છે, કાયવાન નથી ૨૬.

પ્રદેશનું લક્ષણ

જાયદિયં આયાનં અવિભાગીપુદ્ગલાણુઉદ્ભવ ।

તં ચુ પદેસં જાણે સર્વાણુદ્વાણદાણરિહં ॥ ૨૭ ॥

યાવત્તિકં આકાશં અવિભાગીપુદ્ગલાણ્વદ્વચ્ચમ્ ।

તં સ્તુ પ્રદેશ જાનીદિ સર્વાણુત્થાનદાનાર્હમ્ ॥ ૨૭ ॥

અન્યથાર્થઃ—[યાવત્તિકં] જેટલું [આકાશં] આકાશ [અવિભાગીપુદ્ગલાણ્વદ્વચ્ચમ્] પુદ્ગલપરમાણુ દ્વારા વ્યાપ્ત છે

[તિ] તેને [સત્ત્વ] અરેખર [સર્વાણુસ્થાનવાનાર્દમ્] સર્વ અણુ-
ઓને સ્થાન દેવા યોગ્ય [પ્રદેશં] પ્રદેશ [જાનીડે] જાણવો.

ભાવાર્થ:—આકાશના જેટલા શ્વેતનાં પુદ્ગલનો સૌથી
નાનો ટુકડો આવી જાય તેટલા શ્વેતને પ્રદેશ કહે છે. આ
પ્રદેશમાં ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યનો પ્રદેશ, કાલાણુ, અને
પુદ્ગલના અનેક અણુ લોઢાની અંદર આગની સાદૃશ સમાઈ
સકે છે. આ કાલાણુથી પ્રદેશને જ્યાં દ્રવ્યના અણુઓને સ્થાન
દેવા યોગ્ય કહેલ છે. નાનામાં નાનો અણુ, જેના વિભાગ ન
શકે તેને પરમાણુ કહે છે. ૨૭.

અણુઆધિકાર સપૂર્ણ

પ્રથમ અધિકાર સમાપ્ત

પહેલા અધિકારનો સારાંશ

આ અધિકારનો સાર એ છે કે:—

(૧) જીવને મોહ (રાગ દ્વેષ, પુણ્ય પાપ) સાથે એકપણાંની
બુદ્ધિ છે; તે છોડી દઈને પોતાના આત્માનો અનુભવ કરવો.
મારું આત્મસ્વરૂપ સર્વતઃ નિઃસ્વરૂપ ચૈતન્યના પરિણમનથી
પૂર્ણ ભરેલા ભાવવાળું છે. માટે આ મોહ મારો કાંઈ પણ
લાગતો વળગતો નથી, અર્થાત્ એને અને મારે કાંઈ પણ નાતો
નથી. હું તો શુદ્ધ ચૈતન્યના સમૂહરૂપ તેજઃપુંજનો નિધિ છું.
એમ નક્કી કરી પોતાથી જ પોતાના એક આત્મસ્વરૂપનો
અનુભવ કરવો.

(૨) મારી પ્રચંડ ચિન્માત્ર શક્તિવડે ગ્રાસીભૂત કરવામાં આવ્યાં હોવાથી, બાણે અત્યંત અંતર્મશ થઈ રહ્યાં હોય, જ્ઞાનમાં તદાકાર રૂપી રહ્યાં હોય—એવી રીતે આત્મામાં પ્રકાશમાન છે—એવાં આ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ તથા અન્ય છવ—એ સર્વ પરદ્રવ્યો મારા સંબંધી નથી; કારણ કે ટંકોટકીણું એક જ્ઞાયકસ્વભાવપણાથી પરમાર્થે અંતરંગતત્ત્વ તો હું છું અને તે પરદ્રવ્યો મારા સ્વભાવથી ભિન્ન સ્વભાવવાળાં હોવાથી, પરમાર્થે બાહ્ય તત્ત્વપણાને છોડવા અસમર્થ છે.

વળી અહીં સ્વયમેવ નિત્ય ઉપયુક્ત એવો અને પરમાર્થે એક, અનાકુળ આત્માને અનુભવતો એવો જગવાન આત્મા જ બાણે છે કે—હું પ્રગટ નિશ્ચયથી એક જ છું, માટે જ્ઞેય-જ્ઞાયકભાવનાત્રયી ઊપજેલું પરદ્રવ્યો સાથે પરસ્પર મળવું હોવા છતાં પણ, પ્રગટ સ્વાદમાં આવતા સ્વભાવના લેદને લીધે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ અને અન્ય છવો પ્રત્યે હું નિર્મમ છું; કારણ કે, જ્ઞેય પોતાનાનાં એકપણાને પ્રાપ્ત હોવાથી આત્મપદાર્થ અથવા દરેક પદાર્થ એવો ને એવો જ સ્થિત રહે છે.

આ પ્રમાણે ભાવકભાવથી અને જ્ઞેયભાવોથી છવે લેદજ્ઞાન કરવું—એ આ અધિકારનો સાર છે.

અધિકાર બીજો

આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા નામો

આસ્રવચ્ચનસંવરનિર્જરમોક્ષા સાપુણ્યવાપાઃ ॥
 જીવાત્તોયવિશેષાઃ મેવિ સમાસેન પ્રમણામો ॥૨૮॥
 આસ્રવચ્ચનસંવરનિર્જરમોક્ષાઃ સાપુણ્યવાપાઃ ॥
 જીવાત્તોયવિશેષાઃ તાન્ ગણિ સમાસેન પ્રમણામઃ ॥૨૮॥

અન્યથાથ — [યે] ને [આસ્રવચ્ચનસંવરનિર્જરમોક્ષાઃ]
 આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા નામો [સાપુણ્યવાપાઃ] ૫૪
 અને પાપ સંહિત સાત તત્ત્વ છે તે [જીવાત્તોયવિશેષાઃ] ૭૫
 અને અણુવ દ્રવ્યના ભેદ છે [તાન્ ગણિ] તેઓને ૫૪
 [સમાસેન] સંક્ષેપથી [પ્રમણામઃ] અમે કહીએ છીએ.

ભાવાર્થ:—૧. સાતતત્ત્વોનાં નામો:—અણુ, અણુવ
 આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વ છે

* અણુ, અણુવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને
 મોક્ષ—આ સાત તત્ત્વો છે: આમાં પુણ્ય અને પાપ મેળવવાથી
 નવ પદાર્થ કહેવામાં આવે છે. મોક્ષમાર્ગમાં આ નવ પદાર્થ
 અવશ્ય જાણવા યોગ્ય છે. આસ્રવ વગેરેમાં અણુ અને અણુવ
 એટલે કે આત્મા અને કર્મ બન્નેનો સંગ્રહ છે. કર્મરહિત
 આત્મા શુદ્ધ એટલે કે મુક્ત કહેવાય છે.

અણુ અને અણુવમાં ૭ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વ અને નવ
 પદાર્થોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

૨. છવ-અછવની વ્યાખ્યા:—

(૧) છવ અર્થાત્ આત્મા; તે સદા જ્ઞાતાસ્વરૂપ, પરથી લિન્ન અને ત્રિકાળ સ્થાયી (ટકનારો) છે. આવા છવો અનંત છે.

(૨) અછવ:—જેમાં ચેતના-બાહ્યપણું નથી; તેમાં દ્રવ્યો પાંચ છે. તેમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળાણુ અસંખ્ય —એ ચાર અરૂપી છે; અને પુદ્ગલ રૂપી-સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણસ્પૃહિત છે. તેની સંખ્યા અનંતાનંત છે.

૩. છવતત્ત્વ સંબંધી ભૂત:—છવ તો ત્રિકાળ જ્ઞાતાસ્વરૂપ છે. તેને છવ અજ્ઞાનવશ બાહ્યતો નથી અને જે શરીર છે તે હું ન છું, શરીરનું કાર્ય હું કરી શકું છું—એવું માને છે. શરીર સ્વસ્થ હોય તો મને લાલ થાય; બાહ્ય અનુકૂળ સંયોગોથી હું સુખી અને બાહ્ય પ્રતિકૂળ સંયોગોથી હું દુઃખી; હું નિર્ધન, હું ધનવાન, હું બળવાન, હું નિર્બળ, હું મનુષ્ય, હું કુરૂપ, હું સુદર છું—એવું માને છે. શરીર-શ્રિત ઉપદેશ અને ઉપવા-ગાદિ ક્રિયાઓમાં પોતાપણું માને છે. હું બોલી શકું, રાટલાદિ ખાઈ શકું, જળાદિ પી શકું, પરછવોનું બહું-ખુરું કરી શકું, વગેરે પ્રકારે પરદ્રવ્યની ક્રિયાનો પોતાને માલિક માને છે.

આવી રીતે અજ્ઞાતા છવ પરને સ્વસ્વરૂપ માની, પોતાના સ્વતત્ત્વનો (છવતત્ત્વનો) ઈન્કાર કરે છે. પોતાને પોતારૂપ બાહ્યી તેમાં પરનો અંશ પણ ન મેળવવો તથા પોતાનો અંશ પણ પરમાં ન મેળવવો—એવું સાચું શ્રદ્ધાન કરતો નથી.

૧. અણવતત્ત્વ સંગ્રાંધી ભૂલ-મિથ્યા યોગપ્રાપ્તિ
 છવ એવું માને છે કે શરીર કપાઈ પડતી મારો વળ
 યોગ, શરીરનો નાશ પડતી હું મરી જઈશ, શરીર-પત્તિક
 જડ પદાર્થોમાં પરિવર્તન થતા પોતાનામાં ઇષ્ટ અનિષ્ટ પરિવર્તન
 માનવું, શરીરની ડબ્બા અવસ્થા પડતાં મને તાવ આવ્યો,
 શરીરની ભૂખ-તૃપ્તિરૂપ અવસ્થા પડતાં મને ભૂખ-તૃપ્તિકિ કંઈ
 રહ્યાં છે એમ માનવું, શરીર કપાઈ જતાં હું કપાઈ યોગ—
 ઇલાદિરૂપ અણવની અવસ્થાને અજ્ઞાની છવ પોતાની અવસ્થા
 માને છે. અણવને પોતાનું સાધન-કારણ-આધારાદિ માને છે,
 આ તેની અણવતત્ત્વ સંગ્રાંધી ભૂલ છે; કારણ કે તે અણવને
 છવ માને છે. આમાં અણવને સ્વતત્ત્વ (છવતત્ત્વ) સ્વીકારતાં
 તે અણવતત્ત્વનો અસ્વીકાર કરે છે.

૫. છવની મિથ્યાદર્શનરૂપ પ્રવૃત્તિ:—હરકોઈ પ્રકારે
 પોતાને ને શરીરને તે એકરૂપ માને છે. શરીરના અંગરૂપ
 સ્પર્શનાદિ દ્રવ્યઈદ્રિયો છે. અજ્ઞાની છવ તે સર્વને એકરૂપ
 માની એમ માને છે કે “હાથ વગેરે સ્પર્શ વડે મેં સ્પર્શ્યું,
 જીભ વડે મેં ચાખ્યું, નાસિકા વડે મેં સૂંધ્યું, નેત્ર વડે મેં
 ઢીઠું, કાનવડે મેં સાંભળ્યું. દ્રવ્યમન તથા જ્ઞાનને એકરૂપ માની
 તે એમ માને છે કે મેં મન વડે જાણ્યું.” એમ અનેક
 પ્રકારે માત્ર અચેતન જેવો બની પર્યાયમાં જ અહંબુદ્ધિ ધારે છે.

૬. છવની મિથ્યાચારિત્રરૂપ પ્રવૃત્તિ:—(૧) પોતાનો
 સ્વભાવ તો જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છે. હવે પોતે કેવળ દેખવાવાળો—

૫. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક અધિકાર ૪, પૃ. ૮૫.

[૭૬]

ભાવાસ્રવ અને દ્રવ્યનું લક્ષણ]
 જાણવાવાળો તો રહેતો નથી; પણ જે જે પદાર્થોને તે દેખે-જાણે
 છે તેમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણું માને છે અને તેથી રાગી દ્વેષી
 થાય છે. (૨) કોઈના સદ્ભાવને તથા કોઈના અભાવને
 ઇચ્છે છે, પણ તેનો સદ્ભાવ કે અભાવ આ જીવનો કયો
 થતો નથી (૩) કારણ કે કોઈ દ્રવ્ય કોઈ અન્ય દ્રવ્યનું
 કર્તા છે જ નહિ, પણ સર્વ દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવરૂપ
 પરિણમે છે. (૪) માત્ર આ જીવ વ્યર્થ કષાયભાવ કરી
 વ્યાકુળ થાય છે.

૭. આસ્રવાદિતું સ્વરૂપ:—તેને લગતી ગાથાઓમાં
 આપ્યું છે. ૨૮.

ભાવાસ્રવ અને દ્રવ્યાસ્રવનું લક્ષણ
 આસ્રવદિ જેન ક્ષમં પરિણામેજવળો સ વિણ્ણેઓ ।
 ભાવાસ્રવો જિણ્ણો ક્ષમ્માસ્રવણં પરો દોદિ ॥ ૨૯ ॥
 આસ્રવતિ યેન કર્મ પરિણામેત આત્મનઃ સઃ વિણ્ણેયઃ ।
 ભાવાસ્રવઃ જિનોક્કઃ કર્મ્મોસ્રવણં પરઃ ભવતિ ॥ ૨૯ ॥
 અન્યથાથ :— [આત્મનઃ] આત્માના [યેન] જે
 [પરિણામેત] પરિણામથી [કર્મ] કર્મ [આસ્રવતિ] આવે
 છે [સઃ] તેને [જિનોક્કઃ] જિનેન્દ્ર લગવાને કહેલો
 [ભાવાસ્રવઃ] ભાવાસ્રવ [વિણ્ણેયઃ] જાણ્યો જોઈએ અને
 [કર્મોસ્રવણં] પુદ્ગલ કર્મનું આવડું તે [પરઃ] દ્રવ્યાસ્રવ
 [ભવતિ] છે.

ભાવાર્થ :—૧. આસ્રવ :—વિકારી શુભાશુભ ભાવરૂપ.

૧. નોદ્ધમાર્ગ પ્રકાશક અધિકાર ૪, પૃ. ૬૨.

પરિણતિ મૂળ છે તથા વિષય-સેવનમાં અભિજ્ઞાના મૂળ છે તેને અવલોકે નહિ.

(૩) બાહ્ય ક્રોધાદિ કરવો તેને કપાય નાણે, પણ અભિપ્રાયમાં જે રાગ-દ્વેષ રહે છે તેને ઓગળતો નથી.

(૪) બાહ્ય ચેષ્ટા થાય તેને યોગ નાણે, પણ શક્તિભૂત યોગોને ન નાણે.

એ પ્રમાણે આસવોનું સ્વરૂપ અજ્ઞાની જીવ ^૧અન્યથા નાણે છે.

૧૦. આસ્રવ અને સંસારના અભાવનો ક્રમ:—

(૧) ચોથે ગુણસ્થાનમાં મિથ્યાત્વ પ્રથમ જાય છે, મિથ્યાત્વ સંસારનું મૂળ છે. તે જતાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે કે જે ધર્મનું મૂળ છે. (૨) પાંચમે ગુણસ્થાનમાં અવિરતિ જાય છે અને ભાવલિંગી શ્રાવકપણું પ્રગટે છે. (૩) સાતમે ગુણસ્થાને પ્રમાદ હોતો નથી. (૪) ૧૧-૧૨મા ગુણસ્થાને કપાય નહિ હોવાથી યથાખ્યાતચારિત્ર પ્રગટે છે. (૫) ૧૪મા ગુણસ્થાને યોગ નહિ રહેવાથી અયોગી ગુણસ્થાન પ્રગટે છે. (૬) અંતમાં અસિદ્ધત્વ નામનો ઔદયિક ભાવ જતાં સિદ્ધદશા પ્રગટે છે.

તાત્પર્ય:—પારા ૮માં કહેલ જૈનધર્મની આમ્તાય સ્વીકારી પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું. ^૨મુનિપદનો ક્રમ

૧. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક અ. ૭ પૃ. ૨૩૦.

૨. આ તે કઈ જાતની વિપરીતતા છે કે તત્ત્વજ્ઞાનરહિત અને વિષયાસક્ત જીવને માયાવડે વા લોભ બતાવી મુનિપદ આપી, પાછળથી અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરાવવી ! પણ એ મહાન અન્યાય છે. (મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક. પૃ. ૧૮૨, અધિકાર ૬.)

ભાવાશ્રયના ૩૨ લોક

મિથ્યાત્વ ૫		અવિરતિ ૫	પ્રમાદ ૧૫	યોગ ૩	ક્રિયા ૩
અર્થાત વિપરીત ૨		અનિચ્છા ૨૭ ક્રિયા ૨૮ ક્રોધ ૨૯ માન ૩૦ ગાયા ૩૧ લોભ ૩૨			
		અનિચ્છા ૨૭ ક્રિયા ૨૮ ક્રોધ ૨૯ માન ૩૦ ગાયા ૩૧ લોભ ૩૨			
અર્થાત વિપરીત ૨		ક્રિયા ૬	ચોરી ૮	અગ્રહ ૯	પરિગ્રહ ૨૦
		ક્રિયા ૬	ચોરી ૮	અગ્રહ ૯	પરિગ્રહ ૨૦
અર્થાત વિપરીત ૨		વિનય ૪	અગ્રહ ૫	વિદ્યા ૬	ક્રિયા ૭
		વિનય ૪	અગ્રહ ૫	વિદ્યા ૬	ક્રિયા ૭
અર્થાત વિપરીત ૨		ક્રોધ ૧૨	માદ્ર ૧૩	ગાંધ ૧૪	રુદ્ધ ૧૫
		ક્રોધ ૧૨	માદ્ર ૧૩	ગાંધ ૧૪	રુદ્ધ ૧૫
૩૧	લોભ ૧૨	માદ્ર ૧૩	ગાંધ ૧૪	ગાયા ૧૭	લોભ ૧૮
		માન ૧૬			
		ક્રોધ ૧૫			

કાર્મણ્યવર્ગણના પુદ્ગલસ્કંધ જે આવે છે તેને દ્રવ્યાસ્ત્રવ કહે છે. ૩૧.

૨. દર્શનાવરણ—જ્યારે આત્મા પોતે પોતાના દર્શન-ભાવનો ઘાત કરે ત્યારે આત્માના દર્શનગુણના ઘાતમાં જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને દર્શનાવરણ કહે છે.

૩. વેદનીય—આત્માને સંગવડતા કે અગવડતાના સંયોગો પ્રાપ્ત થવામાં જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને વેદનીય કહે છે.

૪. મોહનીય—જીવ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલીને સ્વ-પરને એકરૂપ માને અથવા સ્વરૂપાચરણમાં અસાવધાની કરે ત્યારે જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને મોહનીય કહે છે.

૫. આયુ—જ્યારે જીવ પોતાની યોગ્યતાથી નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય કે દેવના શરીરમાં રોકાઈ રહે ત્યારે જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને આયુકર્મ કહે છે.

૬. નામ—જીવ જે શરીરમાં હોય તે શરીરાદિ રચનામાં જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને નામકર્મ કહે છે.

૭. યોગ—જીવને કંઈ કે નીચ આચરણવાળા કુળનાં પેદા થવામાં જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને યોગકર્મ કહે છે.

૮. અંતરાય—જીવને દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને પીરવા વિષામાં જે કર્મનો ઉદય નિમિત્ત થાય તેને અંતરાયકર્મ કહે છે.

આ પ્રમાણે આઠ કર્મોના ૫+૬+૨+૨+૮+૪+૬+૩+૨+૫=૪૮ એકસો અડતાલીસ ભેદ છે. વાસ્તવમાં કર્મોના અનંત ભેદ છે.

ભાવબંધ અને દ્રવ્યબંધનું સંકેત

વજ્રસદિ કર્મ જેણ તુ ચેદ્ગભાવેણ ભાવવંધો સો ।

કર્મપ્રવેશાણં અણોગ્ણપ્રવેશણં રૂપી ॥ ૩૨ ॥

વધ્યતે કર્મ યેન તુ ચેતનભાવેન ભાવવંધઃ સઃ ।

કર્મ્માત્મપ્રવેશાનાં અન્યોન્યપ્રવેશનં રૂપી ॥ ૩૨ ॥

અન્યવાર્થઃ—[યેન] જે [ચેતનભાવેન] ચેતન્યભાવથી
[કર્મ] કર્મ [વધ્યતે] બંધાય છે [સઃ] તે પરિણામ
[ભાવવંધઃ] ભાવબંધ છે [તુ] અને [કર્મ્માત્મપ્રવેશાનાં]
કર્મ અને આત્મપ્રવેશાનો [અન્યોન્યપ્રવેશનં] એકબીજામાં
પ્રવેશ થવો તેને [રૂપી] દ્રવ્યબંધ કહે છે.

ભાવાર્થઃ—૧. બંધની વ્યાખ્યાઃ—જ્ઞાન, રાગ-દ્વેષ,
પુણ્ય-પાપરૂપ વિભાવમાં આત્માનું રોકાઈ જવું (—અટકી
જવું) તે ભાવબંધ છે. અને તે સમયે કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોનું
સ્વયં-સ્વનાઃ જીવની સાથે એકદ્વેષાવગાહરૂપે બંધાવું તે
દ્રવ્યબંધ છે. (તેમાં જીવનો અશુદ્ધ ભાવ નિમિત્તમાત્ર છે.)

૨. જીવ અને કર્મના બંધમાં કોઈ કોઈના કર્તા
નથીઃ—એ બંધાનમાં કોઈ કોઈના કર્તારૂપે તો છે નહિ.
જ્યાં સુધી બંધાન રહે ત્યાં સુધી એ બંધનનો સાથ રહે,
પણ છૂટાં પડે નહિ, તથા પરસ્પર કાર્ય-કારણપણું (નિમિત્ત-
નૈમિત્તિક સંબંધ) તેઓનું બંધનું રહે એટલું જ અહીં
બંધાન બાબતું.

બંધના ચાર પ્રકાર અને તેનાં કારણો । [૬૬]

પદાર્થોને ન બાળવા દેવું વગેરે સ્વભાવ ચોક્કસ વખત સુધી ન છૂટવો તે સ્થિતિબંધ છે.

૩. અનુભાગઃ—બકરી, ગાય અને ભેંસ વગેરેના દ્વંધમાં ચીકાશ ચોષી, સાધારણ અને વિશેષ માલૂમ પડે છે, તેવી રીતે કર્મપુદ્ગલોની શક્તિવિશેષને અનુભાગ અથવા અનુભવ-બંધ કહે છે; એટલે કે કર્મફલશક્તિને અનુભાગ કહે છે.

૪. પ્રદેશઃ— બંધાયેલાં કર્મપરમાણુઓનું આત્માના પ્રદેશો સાથે એકક્ષેત્ર અવગાહીને રહેવું, અથવા કર્મોના પરમાણુઓની સંખ્યાને પ્રદેશબંધ કહે છે. ।

ભાવાર્થઃ—૧. પ્રદેશ-પ્રકૃતિબંધઃ—યોગના નિમિત્તથી કર્મનું આગમન થાય છે. માટે યોગ છે તે આસ્ત્રવ છે એમ કહ્યું છે. એ યોગ દ્વારા ગ્રહણ થયેલાં કર્મપરમાણુઓનું નામ પ્રદેશ છે. તેઓનો બંધ થયો અને તેનાં મૂળ-ઉત્તર પ્રકૃતિઓનો વિભાગ થયો તેથી યોગના નિમિત્તે પ્રદેશબંધ અને પ્રકૃતિબંધ થાય છે એમ સમજવું.^૧

૨. સ્થિતિ-અનુભાગબંધઃ—રૂપી નિઃપ્રાત્વ-ક્રોધાદિરૂપ ભાવ થાય છે, તે સર્વનું સામાન્યપણે 'કપાય' એ નામ છે. તેનાથી કર્મપ્રકૃતિઓની સ્થિતિ બંધાય છે તથા અનુભાગ શક્તિના ભેદો થાય છે. એ રીતે કપાયેના નિમિત્તે સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ થાય છે એમ બાલુવું.^૨

તાર્કિકઃ—ગાહી એમ સમજવું કે નવા બંધનાં મોહ-રાગ-દ્રેષ ભારની વાત મુખ્યતા છે. રાગાદિ ભાવોનો સ્વભાવ

૧. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક અધિકાર ૨, પૃ. ૩૧.

૨. પંચાસ્તિકાયા ગા. ૧૪૮ પૃ. ૨૧૭.

હોતો જ નથી એમ નથી, પણ કોઈ કાળે હોય છે.

વળી ‘અંતરાત્મા’ પણ તથા નિશ્ચયધર્મધ્યાન ચોથા ગુણ-સ્થાનથી હોય છે. જો પોતાની પર્યાય આત્માની સાથે અલેદ થતી ન હોય તો અંતરાત્માપણું અને ધર્મધ્યાન કહી શકાય નહિ. માટે આ ગુણસ્થાને શુદ્ધોપયોગ કોઈ કોઈ વખતે હોય છે અને જ્યારે ન હોય ત્યારે ચારિત્રની આંશિક શુદ્ધિરૂપ પરિણતિ નિરંતર ચાલુ હોય છે એમ રનિર્ણય કરવો.

(૨) પાંચમે ગુણસ્થાને તો તેથી શુદ્ધિ વિશેષ હોય છે. ચોથા ગુણસ્થાનની અપેક્ષાએ નિર્વિકલ્પ અનુભવ શીઘ્ર શીઘ્ર ઓથાય છે. ભગવાન ‘કુંદકુંદાચાર્યે’ શ્રાવકોને નિશ્ચય-

૧. પ્રવચનસાર પૃ. ૩૪૨. જયસેનજીએ આગ્રવન-નિબંધનનું દષ્ટાંત આપ્યું છે. પંચાસ્તિકાય ગા. ૧૦૬ પછી એક વધારે ગાથા શ્રી જયસેનજીએ આપી છે. તેમાં વ્યવહારમોક્ષમાર્ગી પણ કોઈ કોઈ વખતે નિર્વિકલ્પ સમાધિકાળે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ પામે છે. પણ તેને વ્યવહારનું પ્રચુરપણું હોવાથી વ્યવહારની મુખ્યતાએ વ્યવહારમોક્ષમાર્ગી કહ્યો; કેમ કે ‘વિવક્ષિતો મુખ્ય’ એ વચન ત્યાં લાગુ પડે છે. પૃ. ૧૬૬.

૨. પં. બટૈશ્વર શાસ્ત્રીની તત્ત્વાર્થ સૂત્રની ટીકામાં (પૃ. ૨૬) ચોથે ગુણસ્થાને શુદ્ધોપયોગ કહ્યો છે.

૩. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃ. ૩૪૬, આત્માવલોકન પૃ. ૧૬૫. (ખૃ. દ્રવ્યસંગ્રહ હિંદી, પૃ. ૧૪૮ માં તેમ જ કહ્યું છે.)

૪. નિયમસાર ગાથા ૧૩૪ ટીકા પૃ. ૨૬૬, સમયસાર ગા. ૪૧૦ થી ૪૧૪ તથા ટીકા. ચારિત્રપ્રાણીત ગા. ૨૦, પ્રવચન-

આવસંવર અને દ્રવ્યસંવરનું લક્ષણ] [૯૫

સ્તત્રય હોય છે એમ નિયમસાર, સમયસાર તથા ચારિત્ર-
પ્રાણીમાં કહેલ છે. શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય સમયસારમાં,
શ્રી જયસેન આચાર્ય સમયસાર તથા પ્રવચનસારમાં અને
શ્રી પદ્મપ્રસન્નભટ્ટારિદેવ નિયમસારની ટીકામાં પણ તેમ જ
કહે છે.

(૩) કહે શુદ્ધસ્થાને:—આદીં ત્રણ કવચનો અભાવ હોય
છે એટલી શુદ્ધ પરિણતિ નિરંતર છે. અને જેટલી અશુદ્ધિ
છે તે શુભોપયોગરૂપ છે.

(૪) સાત-આઠ-નવ-દસ શુદ્ધસ્થાનના અંત સુધી
શુદ્ધોપયોગ સાથે રાગ (અશુદ્ધિપૂર્વક) હોય છે, તેપણ
શુભ્યતાની અપેક્ષાએ શુદ્ધોપયોગ કહ્યો છે અને શુભભાવને
મોળ ગણી તેને કહ્યો નથી.

આ સંબંધી કથન પદ્ધતિ:—(૧) ગિચલી દશાનાં
કોઈ છયોને શુભોપયોગ અને શુદ્ધોપયોગનું સુક્રપાણુ
હોય છે. (તેથી ત્રણાદિ શુભોપયોગને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ
કહ્યો છે, પણ વસ્તુ વિચારતાં શુભોપયોગ મોક્ષનો પાતક
જ છે.)

(૨) દ્રવ્યપાણુઓનાં શુદ્ધોપયોગ કરવાનો જ મુખ્ય
ઉપદેશ છે. માટે આ ઉદ્દેશ્ય હવે જે કાળનાં બુદ્ધિમોચર

સાર પુ. ૩૪૨, જયસેનજી. સામન્તિ ક.૭નાદિ પ્રસંગે
શુદ્ધોપયોગ પ્રાપ્તને કહ્યો છે.

૧. ૪-૫-૬ શુદ્ધસ્થાનને ગીચલી દશા કહેવામાં આવે છે.

૭ માં શુદ્ધસ્થાનથી શુદ્ધોપયોગ જ કહેવાય છે.

૨. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પુ. ૨૬૦.

બક્તિ આદિ અને હિંસા આદિ કાર્યરૂપ પરિણામોને છોડી આત્માનુભવરૂપ કાર્યમાં પ્રવર્તે તે કાળમાં તેને શુદ્ધોપયોગી જ કહીએ છીએ. જોકે અહીં કેવળજ્ઞાનગોચર સૂક્ષ્મ રાગાદિક છે તોપણ તેની અહીં વિવક્ષા નથી, પણ પોતાની બુદ્ધિ-ગોચર રાગાદિ છોડ્યા એ અપેક્ષાએ તેને શુદ્ધોપયોગી^૧ કહ્યો છે. XX નીચલીદશામાં દ્રવ્યાનુયોગ અપેક્ષાએ તો કદાચિત શુદ્ધોપયોગ થાય છે. XXX

(૩) વળી કોઈ ડેકાણે^૨ મુખ્યતાની અપેક્ષાએ વ્યાખ્યાન હોય તેને સર્વ પ્રકારરૂપ ન જાણવું. જેમ મિથ્યાદષ્ટિ અને સાસાદન ગુણસ્થાનવાળા જીવોને પાપજીવ કહ્યા, તથા અસંયતાદિ ગુણસ્થાનવાળા જીવોને પુણ્ય જીવ કહ્યા, એ તો મુખ્યતાથી એમ કહ્યું છે પણ તારતમ્યતાથી તો બંનેમાં યથાસંભવ પાપ-પુણ્ય હોય છે. એ જ પ્રમાણે અન્ય ડેકાણે પણ જાણવું.

બૃ. દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા ૩૪ ટીકામાં તથા પ્રવચનસારાદિ શાસ્ત્રોમાં ગુણસ્થાનોના સંક્ષેપથી ત્રણ વિભાગરૂપે-અશુભોપયોગ, શુભોપયોગ તથા શુદ્ધોપયોગનું જે કથન ન્યાં-ન્યાં છે ત્યાં-ત્યાં તે મુખ્યતાની અપેક્ષાએ છે એમ સમજવું, સર્વ પ્રકારે ન સમજવું. ૩૪.

૧. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક અધિકાર ૮, પૃ. ૨૮૮.

૨. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક અધિકાર ૮, પૃ. ૨૮૦.

બાવનાંવરના બેદ

અવદતાનિર્દોશગુણોશી ધરમાણુ'ગદા પરીચદમાજી ચ ।

ચારિત્ર નયદુર્ભેદે બાવજ્યા આવસંવરનવિદોષા ॥ ૨૦ ॥

મનસાંવિતિદુઃખયઃ ધરમાંનુદ્રેષ્ટાઃ પરીષદ્ભયઃ ચ ।

ચારિત્રે ચદુર્ભેદે જ્ઞાતવ્યાઃ આવસંવરવિદોષાઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્યવાર્થઃ—[મનસાંવિતિદુઃખયઃ] મન. સત્તિનિ અન્ને
ગુણિ; [ધરમાંનુદ્રેષ્ટાઃ] પર્ન અનુદ્રેષ્ટા. [પરીષદ્ભયઃ] પરીષદ્-
ભય [ચ] અને [ચારિત્ર ચદુર્ભેદ] પ્રજા બેદરાણ્ય આદિય
એ [આવસંવરવિદોષાઃ] બાવસંવરના બેદો [જ્ઞાતવ્યાઃ] જાણવા.

બાવાર્થઃ— ૧. મન-સત્તિનિ ગુણિઃ—આ ગાથા સંવર
અધિકારની છે. માટે અહીં નિદ્રાયમના નિદ્રાય સત્તિનિ નિદ્રાય
ગુણિ ગમનવાં. અવદાર માન-સત્તિનિ-ગુણિ ગાથા કપ નાં કરી
છે તે નો આશય છે

૨. નિદ્રાયમતાઃ— નિદ્રાયે' વિશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવ
નિઝ આત્માત્મની બાવનાથી ઉત્પન્ન સુખાનુભૂતિ આસ્વાદ-
રૂપી બળથી સમસ્ત સુખાનુભૂતિ સંગાદિ વિકલ્પથી નિવૃત્તિ તે
મત છે.

* 'વર'ને બદલે 'તવ' પણ પાઠ છે. તવ = તપ.

+ 'વદુર્ભેદ' પણ પાઠ છે જેનો અર્થ પણ પ્રકારના બાવ-
સંવરના બેદ બાણવા બેદ એ ત્યારે 'વદુર્ભેદાઃ આવસંવર-
વિદોષાઃ જ્ઞાતવ્યાઃ' એવો અન્યથ થાય છે.

૧. બુ દ્રવ્યસંશ્લેષ ગા. ૩૫ ટીકા.

૩. નિશ્ચય સમિતિ:—અભેદ-અનુપચાર^૧ રત્નત્રયરૂપી માર્ગે^૨ પરમધર્મી એવા (પોતાના) આત્મા પ્રત્યે સમ્યક્ 'ઈતિ' અર્થાત્ પરિણુતિ તે સમિતિ છે; અથવા નિજ પરમ-તત્ત્વમાં ઢીલ સહજ પરમજ્ઞાનાદિક પરમધર્મોની સંહિતિ (મિલન-સંગઠન) તે સમિતિ છે.

૪. નિશ્ચય ગુપ્તિ:—નિશ્ચયથી સહજ શુદ્ધાત્મ ભાવના-લક્ષણ ગૂઢસ્થાનમાં સંસારકારણ રાગાદિના બાયથી સ્વાત્મામાં ગોપન, (પ્રચ્છાદન, અંપન, પ્રવેશન, રક્ષણ) તે ગુપ્તિ છે.

૫. નિશ્ચય ધર્મ:—(૧) નિશ્ચયથી^૩ સંસારમાં પડતા આત્માને ધારણ કરે એવી વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનલક્ષણ નિજ-શુદ્ધાત્માની ભાવના તે ધર્મ છે. (૨) પદાર્થ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ભાસતાં ક્રોધાદિ થાય છે. જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનના^૪ અભ્યાસથી ક્રોધ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ન ભાસે ત્યારે સ્વયં ક્રોધાદિ ઊપજતાં નથી અને ત્યારે જ સાચો ધર્મ થાય છે. નિશ્ચયધર્મ તો વીતરાગ ભાવ છે.

૬. નિશ્ચય અનુપ્રેક્ષા:—એવો^૫ પોતાનો તથા શરીર-દિકનો સ્વભાવ છે તેવો જોળખી, ભ્રમ છોડી, તેને લાલ્સ જાણી રાગ ન કરવો તથા ખૂરાં જાણી દ્વેષ ન કરવો એવી સાચી ઉદાસીનતા અર્થે અનિત્યાદિનું^૬ યથાર્થ ચિંતવન કરવું એ^૭ સાચી અનુપ્રેક્ષા છે.

૧. નિયમસાર ગા. ૬૧ પૃ. ૧૧૯.

૨. જૂ. દ્રવ્યસંગ્રહ પૃ. ૯૦.

૩. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃ. ૨૩૨

૭. નિશ્ચય પરિપાદનપદ્ય— દુઃખનાં કારણો મળ્યાં
દુઃખી ન થાય તથા દુઃખના કારણો મળ્યાં મૃત્યુ ન થાય,
પણ સેવકશ્રી તેનાં વાતપ્રવાણો જ ને જો જો જ નાચ્યા
પરિપાદન છે.

૮. નિશ્ચય ચારિત્ર—નિશ્ચયી તે નિષ્કામ બાક છે તે
જ સાચું ચારિત્ર છે. જે સદા પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. સદા
પ્રતિક્રિયા કરે છે અને સદા આસાચના કરે છે તે આત્મા
પોતામાં જ—જ્ઞાનસ્વભાવના જ નિરતર ચરતા હોવાથી
(વિચરતા—આચરણ કરતા હોવાથી) ચારિત્ર છે અને ચારિત્ર-
સ્વરૂપ બનીને મહા પોતાને-જ્ઞાનનામને ચરતા હોવાથી પોતે
જ જ્ઞાનસેવના છે. ચારિત્ર તે જરૂર મળે છે.

૯. પાપ સંવર સંખ્યાની સ્પષ્ટતા—

પ્રશ્ન—જૂ. દ્રવ્યસંકલ્પની ગા. ૩૫ની રીકાના કહ્યું છે
કે:-“મનથી શરૂ કરી ચારિત્ર સુધી સંવરનું જે જાખ્યાન કર્યું
તેમાં નિશ્ચયસ્તનત્રયસાધક જ્યેષ્ઠાસ્તનત્રયરૂપ શુભોપયોગનાં
પ્રતિપાદક જે વાક્યો છે, તે તે “પાપઆસવના સંવરનું
કારણ બાકનું,” તેના શું અર્થ છે?

ઉત્તર—(૧) શ્રી પંચાગ્નિકાય ગા. ૫૪૫નાં પાપાસવના
સંવરનું સ્વરૂપ આપ્યું છે ત્યાં શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ કહે
છે કે “સારી રીતે માર્ગમાં સહીને ઘટ્ટિયો, કપાયો અને
સંજ્ઞાઓનો જેટલો નિકાલ કરે છે તેટલું પાપાસવનું છિદ્ર
બંધ થાય છે.”

છે. (તેમાં જીવનો શુદ્ધભાવ નિમિત્તમાત્ર છે.)

નિર્જરા તત્ત્વ સંબંધી ભૂલ — આત્મામાં એકાગ્ર થઈ શુભ-અશુભ જન્મે પ્રકારની ઇચ્છા રોકવાથી જે નિજાત્માની શુદ્ધિનું પ્રત્યક્ષ થવું તે તપ છે અને એ સમ્યક્ તપથી નિર્જરા થાય છે. આવું તપ મુખદાયક છે; પરંતુ અજ્ઞાની તેને કલેશદાયક માને છે અને આત્માની જ્ઞાનાદિ અનંત શક્તિઓને ભૂલી પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં મુખ માની તેમાં પ્રીતિ કરે છે. એ નિર્જરા તત્ત્વ સંબંધી ભૂલ છે. (જ્ઞાનીને તપકાળે પરિણામોની શુદ્ધતાનુસાર નિર્જરા દેહી છે, માત્ર બાહ્ય તપથી નિર્જરા માનવી તે પણ ભૂલ છે.)

૨. સવિપાક નિર્જરા:—દ્રવ્યકર્મો ઉદયમાં આવતાં છતાં જેટલે દરજ્જે જીવ તેનાથી પાછો ફરે અર્થાત્ ન જોડાય તેટલે દરજ્જે સમ્યગ્દષ્ટિને સંવરપૂર્વક નિર્જરા થાય છે. (અજ્ઞાનીઓની સવિપાક નિર્જરા અહીં ન લેવી.) સમ્યગ્દષ્ટિને સવિકલ્પ દશામાં જે શુદ્ધપરિણતિ થાય છે, તેનાથી નિર્જરા થાય છે. તે અશુભકર્મોનો વિનાશ કરે છે પણ શુભ કર્મોનો વિનાશ નથી કરતી પણ સંસાર-સ્થિતિને ઘટાડે છે.^૧ (નિવિકલ્પ દશામાં જે નિર્જરા થાય છે તે શુભ-અશુભ જન્મે કર્મોનો વિનાશ કરે છે.)

૪. અવિપાક નિર્જરા:—આત્માની શુદ્ધપરિણતિ થતાં સત્તામાં રહેલાં કર્મોની સ્થિતિ ઓછી થાય છે, અને તે

૧. જુ. દ્રવ્યસંગ્રહ રાયચંદ્ર શાસ્ત્રમાલાનું, ગા. ૩૬ ટીકા પૃ. ૧૩૭.

મોક્ષનાં બેઠાં અને લક્ષણ]

[૧૦૨]

ત્યારે આત્માથી જુદાં પડે ત્યારે તેની અવિષાદ નિર્જન થઈ કોઈસાથ છે. દ્રવ્યકર્મ અપેક્ષાએ તે અવિષાદ નિર્જન છે જીવજાતની અપેક્ષાએ તે અકાચ નિર્જન છે.

૫. બાવનિર્જન દ્રવ્યનિર્જનઃ સમ્યગ્નિ. આવદ બાવમુનિ ઉપશમદ. કાષ્ઠકાદિ જીવોનાં પરિણામ ઉત્તરોત્તર અનંતગુણી વિશેષ શુદ્ધિવાળા હોય છે તે બાવનિર્જન છે અને તે કાળે દ્રવ્યકર્મોની અસંખ્યાત ગુણિત કમરે શુદ્ધિગત અર્થાત ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગુણી નિર્જન થાય છે તે દ્રવ્યનિર્જન છે. ૩૬.

મોક્ષનાં બેઠાં અને લક્ષણ

સવ્યવસ્થા ચક્રમણો જો સચ્ચદેવ અવ્યવસ્થા દ્વ પરિણામો ।
જેઓ સ માધનોકર્મો દ્રવ્યવિમોક્ષો ચ સમ્યગ્નિવાયો ॥ ૩૬ ॥
સર્વસ્ય કર્મણઃ ચઃ ક્ષયદેવઃ આત્મજનઃ દિ પરિણામઃ ।

કોણઃ તઃ માત્રમોક્ષઃ દ્રવ્યવિમોક્ષઃ ચ કાર્મણ્યમગ્નાયઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્યવાર્થઃ—[આત્મજનઃ] આત્માના [યઃ] જે [પરિણામઃ] પરિણામ [સર્વસ્ય કર્મણઃ] બધાં કર્મોના [ક્ષયદેવઃ] ક્ષય થવાનાં કારણ છે [સ દિ] તે જ [માત્રમોક્ષઃ] માત્રમોક્ષ [કોણઃ] જાણવો [ચ] અને [કાર્મણ્યમગ્નાયઃ] આત્માથી દ્રવ્યકર્મોનું જુદા થવું તે [દ્રવ્યવિમોક્ષઃ] દ્રવ્યમોક્ષ છે.

બાવાર્થઃ—૧. મોક્ષ—અનંત કર્મોના કાચના કારણે જૂત તથા નિશ્ચયસ્તત્રયસ્વરૂપ પરમ વિશુદ્ધ વિશુદ્ધિ તે માત્રમોક્ષ છે; અને પોતાની યોગ્યતાથી સ્વયં સ્વત્ત

૧. પં. હીરાસાલજી કૃત દ્રવ્યસંગ્રહ ગા. ૩૬, લીકા.

કર્મ ઉદયમાં આવે તેને જ પોતારૂપ જાણીને લોગવે છે, પણ જ્ઞાનીને તો થુલ આત્માનો અનુભવ થઈ ગયો છે તેથી તે પ્રકૃતિના ઉદયને પોતાનો સ્વભાવ નહિ જાણતો થકો તેનો જ્ઞાતા જ રહે છે, લોકતા થતો નથી.

(૭) શ્રી સમયસાર ગાથા ૭૪ની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે આસ્રવો અને હવનું ભેદજ્ઞાન કરે છે ત્યારે (તે જ કારણે) કર્મવિપાક શિથિલ થઈ જાય છે અને જેનામાં કર્મવિપાક શિથિલ થઈ ગયો છે એવો આત્મા, જરૂરયાળંધ વાદળાંની રચના જેમાં ખંડિત થઈ ગઈ છે એવા દિશાના વિસ્તારનો જેમ, અમર્યાદ જેનો વિસ્તાર છે એવો સદૃજપણે વિકાસ પામતી ચિતશક્તિ વડે જેમ જેમ વિજ્ઞાનધન થતો જાય છે તેમ તેમ આસ્રવોથી નિવૃત્ત થતો જાય છે.

(૮) પ્રયોજનભૂત હવાદિ તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન કરવા યોગ્ય જ્ઞાનનો વિકાસ સર્વ પંચેન્દ્રિય હવોને થયો છે. તત્ત્વ વિચારાદિ કરવા યોગ્ય જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ તેમને થયો છે તેથી જ ઉપયોગને ત્યાં લગાવવાનો ઉદ્યમ કરવા માટે સગવાનનો ઉપદેશ છે. અસંસી હવોને તેવો ક્ષયોપશમ નથી તેથી તેમને ઉપદેશ શા માટે આપે? સંસી પર્યાપ્ત હવોને નિર્ણય કરવાની શક્તિ પ્રગટ થઈ છે, જ્યાં ઉપયોગ લગાવે તેનો જ નિર્ણય થઈ શકે છે અને અહીં ઉપયોગ લગાવતો નથી, એ તો એનો પોતાનો જ દોષ છે, ત્યાં કર્મનું કાંઈ પ્રયોજન નથી.

(૯) સમ્યક્ત્વનું ઘાતક દર્શનમોહ કર્મ છે અને ચારિત્રનું ઘાતક ચારિત્રમોહ કર્મ છે; એટલે તેનો અભાવ થયા વિના

મોક્ષના ઉપાય કેવી રીતે જાને ? એવી પ્રશ્નનું સમાધાન એ છે કે—સત્ય પુરુષાર્થપૂર્વક જે તત્ત્વનિર્ણય કરવામાં ઉપયોગ લગાવે તો કદય જ દર્શનમોક્ષના અને આદિત્રમોક્ષના અભાવ થાય છે. જ્ય અલ્પ પુરુષાર્થ કરે ત્યારે મોક્ષકર્મની સ્થિતિ અને અનુભવ ઘટે છે અને ક્રમેક્રમે પુરુષાર્થ વધતાં તે કર્મોનાં અભાવ થાય છે તેથી તત્ત્વનિર્ણય કરવામાં ઉપયોગ લગાવવાનાં પુરુષાર્થ કરવે. અને ઉપદેશ પણ એ જ પુરુષાર્થ કરાવવા અર્થે આપવામાં આવે છે. એ પુરુષાર્થથી મોક્ષના પુરુષાર્થની પ્રિદ્ધિ આપેલાય થાય છે. (ગુરૂં, મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃ ૮૧-૨૦૪-૩૧૨-૩૧૩.)

નોંધ:—જુ દ્રવ્યસંપ્રદાની માતા ઉદની કીકતા રૂમની સ્થિતિ-અનુભવ-પ્રાપ્તિ જ્યારે દિવસાન કરવામાં આવે ત્યારે ધર્મનો પુરુષાર્થ જાણી શકે છે અને જણાવ્યું છે. પણ તે માટે શું ઉપાય કરવો તે જણાવ્યું નથી તેથી આવી વિસ્તારથી એ ઉપાય દર્શાવ્યા છે કે

પુણ્ય અને પાપનું લક્ષણ

સુદમસુદમાવતુતા પુણ્ય વાવે દયતિ યતુ ઝીવા ।

માદ સુદાહ જામે મોદે પુણ્ય પરાણિ વાવે ચ ॥ ૩૮ ॥

શુભાશુભમાવયુક્તાઃ પુણ્યં વાપં મદન્તિ યતુ ઝીવાઃ ।

સાતં શુભાયુઃ નામ મોદે પુણ્યં પરાણિ વાવે ચ ॥ ૩૮ ॥

અન્યવાર્થ:—[ઝીવા:] જ્ય [શુભાશુભમાવયુક્તા:] શુભ અને અશુભ લાભોમાં જોડાઈને [પુણ્યં] પુણ્યરૂપ અને [વાપં] પાપરૂપ [મદન્તિ] થાય છે. [સાતં] સાતાવેદનીય કર્મ, [શુભાયુઃ] શુભ

આયુ, [નામ] શુભનામ; [ગોત્ર] શુભગોત્ર-કુલ્યગોત્ર-એ સર્વે [પુણ્ય] પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ છે [ચ] અને [પાપિ] અસાતાવેદનીય, અશુભઆયુ, અશુભનામ અને નીચગોત્ર તથા ચાર ઘાતિયા કર્મો તે [પાપ] પાપ પ્રકૃતિઓ છે.

[જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય એ ચાર ઘાતિયા કર્મ પાપરૂપ છે અને વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર એ પુણ્ય અને પાપ બન્ને રૂપ છે.]

ભાવાર્થ:— ૧ પુણ્ય-પાપ:—(૧) દયા, દાન, ભક્તિ, પૂજા, ત્રા વગેરેના શુભભાવ (મંદકપાયરૂપ) જીવને થાય તે અરૂપી અશુદ્ધભાવ છે, તે ભાવપુણ્ય છે. તે સમયે સાતાવેદનીય, શુભનામ આદિ કર્મયોગ્ય પરમાણુઓનો સમૂહ સ્વયં-સ્વતઃ એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધે જીવની સાથે બંધાય છે, તે દ્રવ્યપુણ્ય છે. (તેમાં જીવનો પુણ્યરૂપ અશુદ્ધભાવ નિમિત્તમાત્ર છે.)

(૨) મિથ્યાત્વ, હિંસા, અસત્ય, ચોરી વગેરેના અશુભ ભાવ જીવને થાય તે અરૂપી અશુદ્ધ ભાવ છે, તે ભાવપાપ છે. તે સમયે અસાતાવેદનીય, અશુભનામ આદિ કર્મયોગ્ય પરમાણુઓનો સમૂહ સ્વયં-સ્વતઃ એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધે જીવની સાથે બંધાય છે તે દ્રવ્યપાપ છે. (તેમાં જીવનો પાપરૂપ અશુદ્ધભાવ નિમિત્તમાત્ર છે.)

૨. પુણ્ય-પાપભાવ વડે ઘાતીકર્મોનો બંધ નિરંતર થાય છે. શુભાશુભ ભાવો વડે પુણ્ય-પાપના વિશેષો તો અઘાતીકર્મોમાં થાય છે, પણ અઘાતીકર્મો કાંઈ આત્મશુભના

પાતક નથી. બીજું, શુભ શુભ બાંધોમાં ધાતીકર્મોના બંધ તે નિરંતર થાય છે જે નવું 'પાપરૂપ' જ છે અને એ જ આત્મ-શુદ્ધિનો પાતક છે; માટે અશુદ્ધ શુભાશુભ બાંધો વડે કર્મબંધ થાય તેને બંધાનનું જ્ઞાન થાય એ જ નિઃપાપકાન છે, અને એ જ શ્રદ્ધાનથી પુણ્ય પાપ લક્ષ્યોની પણ સખ્ય શ્રદ્ધા થતી નથી (અહીં કર્મને પાતક કહ્યાં; તે શુભ જ્યારે પોતાના બાંધને પાતક થાય છે ત્યારે દ્રવ્યકર્મ ઉપર નિમિત્ત તરીકે પાતકનો આરોપ આવે છે એમ સમજવું.)

૩. વાસ્તવિક સ્વરૂપ :— પરમાર્થતઃ (વાસ્તવમાં) પુણ્ય પાપભાવ આત્માને અદિતકર છે સમ્યક્દષ્ટિને પુણ્ય-ભાવથી (શુભોપયોગથી) આંશિક સંવર-નિર્મૂલ થાય છે એ માન્યતા જૂઠી છે.

૪. ક્ષાયક મુનિની શુદ્ધિયા સંબંધી સ્પષ્ટતા :— કોઈ જ્ઞાનિ આણે છે કે નિઃપાપદષ્ટિની જે યનિષ્ઠાની કિલ્લ છે તે તે બંધનું કારણ છે, પણ સમ્યક્દષ્ટિને જે યતિપણની શુભકિલ્લ છે તે મોક્ષનું કારણ છે, કેનકે અનુસંપ્રજ્ઞાન તથા દયા, વ્રત, તપ, સંયમરૂપ ક્રિયા બન્ને મળી જ્ઞાનાવસ્થાદિ ક્રમોનો ક્ષય કરે છે. આવી પ્રતીતિ કોઈ અજ્ઞાની શુભ કરે છે. તેનું સમાધાન :—જોટલી શુભ-અશુભ ક્રિયા, બહિર્જલ્પરૂપ વિકલ્પ અથવા અંતર્જલ્પરૂપ વિકલ્પ અથવા દ્રવ્યના વિચાર અથવા શુદ્ધસ્વરૂપના વિચાર ઇત્યાદિ સમસ્ત

કર્મજાંઘનાં કારણ છે. એવી ક્રિયાનો એવો જ સ્વભાવ છે. સમ્યક્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિનો એવો કોઈ ભેદ તેમાં નથી. એવી ક્રિયા થકી જન્મેને જાંઘ છે. શુદ્ધસ્વરૂપ પરિણામન માત્રથી મોક્ષ છે.

જોકે એક જ કાળે સમ્યક્દષ્ટિ હવને શુદ્ધ જ્ઞાન (વીતરાગી અંશ) પણ છે, ક્રિયારૂપ પરિણામ પણ છે. ત્યાં ક્રિયારૂપ પરિણામથી એકલો જાંઘ થાય છે, કર્મનો ક્ષય એક અંશ પણ થતો નથી એવું વસ્તુસ્વરૂપ છે. ત્રણે કાળે શુદ્ધ સ્વરૂપ અનુભવજ્ઞાન જે છે તે વડે કર્મક્ષય થાય છે, એક અંશમાત્ર પણ જાંઘ થતો નથી. વસ્તુનું જ એવું સ્વરૂપ છે. ક્રિયારૂપ પરિણામથી સંવર-નિર્જરા જાંઘમાત્ર થતાં નથી, પણ તેનાથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો જાંઘ થાય છે.

૫. પુણ્ય-પાપમાં વ્યવહારનયે વિરોધ હોવા છતાં નિશ્ચયે (ભેદ) નથી :—શુભોપયોગથી સાધ્ય જે ઇન્દ્રિય-સુખ તે નિશ્ચયે (ખરેખર) દુઃખ છે. વ્યવહારનયે વિશેષ હોવા છતાં નિશ્ચયનયે એ પ્રસિદ્ધ છે, કે શુદ્ધોપયોગથી વિરક્તિ એના શુભાશુભોપયોગમાં શિન્નતા કોઈ રીતે ઘર્ષ શકતી નથી. શુભાશુભ ઉપયોગના દ્વૈતની માફક અને સુખ-દુઃખના દ્વૈતની માફક પરમાર્થે પુણ્ય-પાપનું દ્વૈત ટકતું (રહેતું) નથી કારણ કે જન્મેમાં અનાત્મધર્મપણું સમાન

૧. સમયસાર કળશ ટીકા પૃ. ૧૧૨-૧૧૩, કળશ ૧૧૦.
પુણ્ય-પાપ અધિકાર કળશ ૧૧.

૨. પ્રવચનસાર ગા. ૭૨ પૃ. ૬૨ શ્રી જયસેનજી.

છે. એ રીતે પુણ્ય પાપમાં તફાવત નથી એમ જે નથી માનતો તે મોહાન્તઃકાલિન પવનંતો થકો ધાર, અપાર જંસારમાં પરિભ્રામ્ય હરે છે, દુઃખને જ અનુભવે છે ૩૮.

પરિશિષ્ટ

અસત્ય-વ્યથ-સંયમ-નિર્દોષ-મોક્ષ પુણ્ય-પાપ, એ સંબંધી સાચી શ્રદ્ધા ખાટે નય (દ્વિષ્ટકોણ) વડે સ્પષ્ટતા:—

૧. નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય બંને ઉપાદેય માનવા તે પણ શ્રમ છે. કસર કે નિશ્ચય-વ્યવહારનું સ્વરૂપ તો પદરપદર સિદ્ધિતા સહિત છે. શ્રી નમપ્રસાર (ગાથા ૧૧)માં પણ એમ કહ્યું છે કે “વચસાગતમૂયમ્મા, મૂયમ્મયો દેવિદ્વો હુ સુરુષ ને” અર્થ—વ્યવહાર અભૂતાર્થ છે, સાવસ્તરૂપને નિરૂપતો નથી પણ કોઈ અવધાને ઉપચારથી અન્યથા નિરૂપે છે; તથા નિશ્ચય શુદ્ધનય છે-નુતાર્થ છે કારણ કે તે જેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે તેનું નિરૂપે છે; એ પ્રમાણે જાનેતું સ્વરૂપ તો વિરુદ્ધતા સહિત છે (મોક્ષનાર્ગ પ્રકાશક આ. ૭, પૃ ૨૫૪).

૨. નિશ્ચય નિરૂપણને સત્યાર્થ માની તેનું શ્રદ્ધાન અંગીકાર કરવું. વ્યવહાર નિરૂપણને અસત્યાર્થ માની તેનું શ્રદ્ધાન ઊંચવું.

૩. (૧) નિશ્ચયનું નિશ્ચયરૂપ તથા વ્યવહારનું વ્યવહાર-રૂપ શ્રદ્ધાન કરવું યોગ્ય છે, (૨) નિશ્ચયનય વડે જે નિરૂપણ

કયું હોય તેને તો સત્યાર્થ માની તેનું શ્રદ્ધાન અંગીકાર કરવું; તથા અવહારનય વડે જે નિરૂપણ કયું હોય તેને અસત્યાર્થ માની તેનું શ્રદ્ધાન છોડવું.

માટે વ્યવહારનયનું શ્રદ્ધાન છોડી નિશ્ચયનયનું શ્રદ્ધાન કરવું યોગ્ય છે.

૪ વળી વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય-પન્દ્રવ્યને વા તેના ભાવોને વા કારણ-કાર્યાદિને કોઈના કોઈમાં ભેળવી, નિરૂપણ કરે છે માટે એવા જ શ્રદ્ધાનથી મિથ્યાત્વ છે તેથી તેનો ત્યાગ કરવો.

૫. વળી નિશ્ચયનય^૨ તેને જ યથાવત્ નિરૂપણ કરે છે તથા કોઈને કોઈમાં ભેળવતો નથી તેથી એવા જ શ્રદ્ધાનથી સમ્યક્ત્વ થાય છે માટે તેનું શ્રદ્ધાન કરવું. (મોક્ષમાર્ગ-પ્રકાશક, અ. ૭, પૃ. ૨૫૫-૨૫૬.)

૬. વ્યવહારનય — જિનવાણીમાં વ્યવહારનો ઉપદેશ

૧. શુઓ, સમયસાર ગા. ૫૬. પૃ. ૧૧૧, “જીવના ઔપાધિક ભાવોને અવલંબીને પ્રવર્તતો થકો (તે વ્યવહારનય) બીજાના ભાવને બીજાનો કહે છે.”

૨. શુઓ, સમયસાર ગા. ૫૬. પા. ૧૧૧. “નિશ્ચયનય દ્રવ્યના આશ્રયે હોવાથી, કેવળ એક જીવના સ્વાભાવિક ભાવને અવલંબીને પ્રવર્તતો થકો, બીજાના ભાવને જરાપણ બીજાનો નથી પ્રવર્તે, નિષેધ કરે છે.”

શુદ્ધનયનો 'હસ્તાવલંબ' બાળી બહુ કંપી છે, પણ તેનું કળ સંસાર જ છે. (શ્રી સમયસાર ગાથા ૧૧ બાવાર્થ, પૃ. ૨૬. શુ. આવૃત્તિ ખીટ્ટ).

૭. વ્યવહારનયને અશુદ્ધનય પણ કહે છે. અશુદ્ધનયને હેય કહ્યો છે, કારણ કે અશુદ્ધનયનો વિષય સંસાર છે અને સંસારમાં આત્મા કલેશ બોગ્ય છે. (શ્રી સમયસાર ગાથા ૬, બાવાર્થ, પૃ. ૧૮. શુ. આવૃત્તિ ખીટ્ટ).

૮. વ્યવહારધર્મ:—અભેદરત્નત્રયમય જ મોક્ષમાર્ગ નિશ્ચયથી ધર્મબંધ છેલ્લે છે. વ્યવહારરત્નત્રયમય ધર્મ તે શુભોપયોગનો વિકલ્પ છે, પુણ્યબંધકારક છે, મોક્ષકારક નથી. (શ્રી સમયસાર કલશ ૧૦૩, કળશ-ટીકા, પૃ. ૧૦૪ પુણ્ય-પાપ એકલ અધિકાર કળશ-૪.) ભાવલિંગી મુનીશ્વરેનિ-શ્રાવકોને વ્યવહારધર્મરૂપ શુભક્રિયા 'મોક્ષમાર્ગ' નમી-બંધનો માર્ગ છે. શુભ ક્રિયામાં રહેતાં હવ વિકલ્પી છે તેથી દુઃખી છે. (સમયસાર કળશ ૧૦૪ કળશ-ટીકા, પૃ. ૧૦૫.)

૧. હસ્તાવલંબ=પ્રતિપાદક, બહિરંગ સાધક, બહિરંગ સાધકારી કારણ નિમિત્ત, બાહ્ય હેતુ.

૨. સંસાર=આસ્તવ-બંધ.

૩. "અશુદ્ધ દ્રવ્યને કહેનાર હોવાથી જેણે બુદ્ધા-બુદ્ધા એક-એક ભાવસ્વરૂપ અનેક ભાવો દેખાવ્યા છે એવો વ્યવહારનય." (શ્રી સમયસાર ગાથા ૧૨, ટીકા, પૃ. ૨૭.)

૪. પુણ્યબંધની સાથે જ્ઞાનાવરણાદિ ચારે ધાતીકર્મ જે પાપકર્મ છે તે બંધાય છે.

૫. મોક્ષમાર્ગ નથી=સંવર-નિર્ગર નથી, આસ્તવ-બંધ છે.

પં ૦ બનારસીદાસજી કૃત સમયસાર-નાટક પુણ્ય-પાપ-ઓકાલ-અધિકાર, કવિત ૮)

૯. વ્યવહારધર્મ^૧—જ્ઞાનીને બંધનો હેતુ અર્થાત્ બંધનો માર્ગ છે. (કળશ ટીકા, પૃ. ૧૦૬) ત્રણી તે કામળામાં સીતરેલા નાહર જેમ કહેવા માત્ર નાહર છે; તેમ વ્યવહાર-ચારિત્ર કહેવા માત્ર ચારિત્ર છે, પણ તે ખરેખર ચારિત્ર નથી. તે કર્મદૃષ્ટાંતનું કારણ નથી, બંધકારણ છે. અહીં એવી શ્રદ્ધા કરાવી છે કે મોક્ષમાર્ગ માત્ર આત્મિક વીતરાગ-ભાવ છે. અતિ સૂક્ષ્મ પણ રાગરૂપ વર્તન બંધનું કારણ છે, કર્મની નિર્જરાનું કારણ નથી (રાજમલ્લજીકૃત સમયસાર કળશ ટીકા; પૃ. ૧૦૬.)

૧૦. વ્યવહારધર્મની ક્રિયા—જ્ઞાનીને ૨મોક્ષપંથની કાતરનારી છે, બંધની ક્રિયા છે, બાધક છે, વિચારમાં નિષિદ્ધ છે. (શ્રી સમયસાર નાટક, પુણ્ય-પાપ અધિકાર, કવિક ૧૨) તે ભૂલી છે એવી પ્રાંતિ^૩ ન કરવી. (કળશ-ટીકા, પૃ. ૧૧૧.) સમ્યગ્દષ્ટિને તે ક્રિયા ચારિત્રમોહન બળાત્કારથી થાય છે, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધ કરે છે, સંવર-નિર્જરા અંશમાત્ર નથી કરતી.

૧. વ્યવહારધર્મ = વ્યવહારનયે કહેલો ધર્મ.

૨. મોક્ષપંથ = સંવર-નિર્જરા.

૩ પ્રાંતિ = અસત્ય શ્રદ્ધા, બિંધી-વિપરીત શ્રદ્ધા.

૪. જ્ઞાનાવરણાદિ ચારે ઘાતી કર્મો પાપકર્મ છે.

[૧૧૬]

પરિશિષ્ટ]

વ્યવહારનય—જ્ઞાતાને જ્ઞાનના વિભાગની કિલ્લ કલ્પનાથી શું
પ્રયોજન છે? (શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૩૫, પૃ. ૫૦).

વ્યવહારનય આદરવા યોગ્ય નથી. (પ્રવચનસાર ગા. ૩૮,
પૃ. ૪૮; ગા. ૬૮, પૃ. ૧૬૩) કેમકે તેમાં બેદરજાનતા છે.
(શ્રી સમયસાર ગા. ૮, ૧૧)

૧૧. ભાવલિંગી મુનિને જે શુભાપયોગ વડે
છે તે કપાયકણ અધિન છેવાથી તેજો આરામ ન છે
(પ્રવચનસાર ગા. ૨૬૫ પૃ. ૪૮૨-૪૮૩) તે શુભાપયોગ
શુદ્ધાત્મપરિણતિથી વિરુદ્ધ એવા સમ સાર શુભાપયોગ
છે. (પ્રવચનસાર ગા. ૨૫૩, પૃ. ૪૧૩.) તે અગ્નિથી ગરમ
થયેલા ધી મેંદો છેવાથી ઘડઘડાણ ઉત્પન્ન કરે છે (પ્રવચન-
સાર ગા. ૧૧, પૃ. ૧૫);

૧૨. વ્યવહારનય— જ્ઞાન આ પદ વડે પરમ જિજ્ઞાસુ
ચેતીશ્વરે ખરેખર “વ્યવહાર આલોચનાના પ્રવચનને
રૂપહાસ કર્યો છે.” (નિયમસાર શ્લોક ૧૫૫ નીચેની ટીકા,
પૃ. ૨૧૫.)

૧૩. વ્યવહારનય— “આટલી સ્તુત્વામીરૂપ અસીમા,
વ્યવહારથી શું નાશ્ય છે? કાંઈ નથી” (એમ છ વગણ
શ્રી સમયસાર ગા. ૩૫૬ થી ૩૬૫ની ટીકામાં પૃ. ૫૧૬.
થી પરંતુમાં કહ્યું છે.)

૧. આંખો ભેદ પણ કલેશ ઉત્પન્ન કરે છે એટલે કે અસર
છે—ગંધનું કારણ છે. સંવર-નિર્ગંધનું કારણ નથી.
૨. ઉપહાસ = મશકરી, ઠેકડી, હાંસી, તિસ્કાર.

૧૪. સર્વજ્ઞાનહાર હોડવા ગોચ્ય છે. (યોગસાર ગા. ૩૭, પૃ. ૫૫, ૮૬.)

૧૫. નિશ્ચયનયન:-(૧) ભૂતાર્થ છે, તેના આશ્રયે જ સમ્યક્દર્શન થાય છે. (શ્રી સમયસાર ગા. ૧૧.)

(૨) પરમાર્થના આશ્રયે મુનિઓને 'કર્મ'નો નાશ આગમમાં કહ્યો છે. (શ્રી સમયસાર ગા. ૧૫૬ તથા ટીકા, કુ. પૃ. ૨૫૬)

(૩) નિશ્ચયનયના આશ્રયે મુનિઓ 'નિર્વાણ'ની પ્રાપ્તિ કરે છે. (શ્રી સમયસાર ગા. ૨૭૨ ટીકા, પૃ. ૪૧૫ શુ.)

(૪) શુદ્ધનયના પ્રકુણુનું ફળ મોક્ષ છે. (સમયસાર પા. ૧૧ ભાવાર્થ પૃ. ૨૬ શુ.)

(૫) શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે-સત્યાર્થ છે, તેનો આશ્રય કરવાથી 'સમ્યક્દષ્ટિ' થઈ શકાય છે. (સમયસાર ગા. ૧૧ ભાવાર્થ, પૃ. ૨૬.)

(૬) સકળ વ્યાવહારિક ચારિત્રથી અને તેના ફળની પ્રાપ્તિથી પ્રતિપક્ષ એવું શુદ્ધ નિશ્ચયનયાત્મક ચારિત્ર છે. (નિયમસાર-નિશ્ચયપ્રતિક્રિયા ઉત્થાનિકા પૃ. ૧૪૬.)

(૭) અવહાર છ આવશ્યકથી પ્રતિપક્ષ શુદ્ધનિશ્ચય આવશ્યક છે. (નિયમસાર અ. ૧૧, ઉત્થાનિકા પૃ. ૨૧૨.)

(૮) નિશ્ચયધર્મ (સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર)-વ્યવહાર-ધર્મથી પરમનિરપેક્ષ છે. (નિયમસાર ગા. ૨, પૃ. ૭)

૧. સમ્યક્દર્શન થતાં સંવર-નિર્જરા શરૂ થાય છે અને શુદ્ધિ વધતાં સંવર-નિર્જરા વધે છે, છેવટે મોક્ષ થાય છે.

[૧૨૧]

પરિશિષ્ટ]

ગા. ૬૩, પૃ. ૧૭૭; ગા. ૧૮૭, પૃ. ૩૭૩; શ્રી સમયસાર
કળશ-ટીકા પૃ. ૧૭)

(૬) સમસ્ત કર્મના 'પ્રત્યયનો હેતુભૂત શુદ્ધાપયોગ છે.
(નિયમસાર અ. ૧૨, ઉત્થાનિકા પૃ. ૩૧૮.)

(૧૦) શુદ્ધોપયોગ વડે ભેદવાચનાની પ્રગટનાનો 'પ્રત્ય
ધાય છે, શુદ્ધાપયોગનો વિદોષી શુભ-અશુભ ઉપયોગ છે
(પ્રત્યયનસાર ગા. ૬૧ પૃ. ૧૩૮)

(૧૧) 'પુરુષમેવ'—આત્મા જ અભેદનયે શુદ્ધનયનો વિષય
હોવાથી, શુદ્ધાત્મસાધક હોવાથી અને શુદ્ધપરિણામ હોવાથી
શુદ્ધ છે એમ બાણ. (સમયસાર ગા. ૧૪ જયસેનજી ટીકા.
પૃ. ૩૮. નવી આવૃત્તિ)

(૧૨) શુદ્ધનય કહો, આત્માની અનુભૂતિ કહો, આત્મા
કહો—એ એક જ છે, બુદ્ધિ નથી. (સમયસાર ગા. ૧૮,
પૃ. ૩૬.)

(૧૩) નિશ્ચયથી મારો આત્મા જ સંવર છે. (સમયસાર
ગા. ૨૭૭; નિયમસાર ગા. ૧૦૦, પૃ. ૧૯૨-૧૯૩, પૃ. ૪૨૦)
આ પ્રમાણે નવ તત્ત્વોનું સાચું સ્વરૂપ સમજવા માટે
નિશ્ચય અને વ્યવહારનયનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

—(પરિશિષ્ટ પૂર્ણ)

—૦—

૧. સંવર-નિર્જરાપૂર્વકે મોક્ષ ધાય છે.

૨. શુદ્ધાત્મસાધક=નિર્જરા મોક્ષનું ખરું કારણ છે.

ત્રીજા અધિકારની ભૂમિકા.

૧. પહેલા અધિકારમાં છ દ્રવ્યોનું અને પાંચ અસ્તિ-કાયનું વર્ણન કર્યું, તેની સાથે નર્મોનું સ્વરૂપ પણ સમજાવ્યું. એ રીતે જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વોની ઓળખાણ કરાવી. શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન વીતરાગતા છે અને તે જીવોને અનંત હુંખોથી છોડાવવા માટે છે. માટે જે ભાવોનું શ્રદ્ધાન કરતાં મોક્ષ થાય તથા જેનું શ્રદ્ધાન કર્યા વિના મોક્ષ ન થાય તે આસવાદિ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ ત્રીજા અધિકારમાં કહ્યું.

૨. હવે આ અધિકારમાં મોક્ષનો ઉપાય સમજાવવામાં આવ્યો છે, કેમકે ઉપાય કર્યા વિના મોક્ષરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ ન થાય.

૩. આ સંબંધી વિચારવાનો પ્રશ્ન એ છે, કે—મોક્ષના ઉપાય કેટલા છે? તેનો ઉત્તર એ છે કે—‘એક હોય ત્રણ. કાળમાં પરમાર્થનો પંથ’—મોક્ષનો ઉપાય એક જ છે, જે કે વધારે નથી જ. શ્રી પ્રવચનસાર જ્ઞાન-અધિકાર ગા. ૮૨, જ્ઞેય-અધિકાર ગા. ૧૬૯ તથા ચરણાનુયોગ અધિકાર ગા. ૨૪૨ —એ ત્રણે અધિકારમાં સ્પષ્ટપણે ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે તેમ કહ્યું છે અને તેને અનુસરીને આ શાસ્ત્રમાં પણ તેમ જ જણાવ્યું છે.

૪. ગા. ૩૭માં મોક્ષનું સ્વરૂપ કહેવાઈ ગયું છે. આત્માનું પરિપૂર્ણ સુખ પ્રગટવું તે મોક્ષ છે. તેને કાર્ય-સમયસાર અથવા કાર્ય-પરમાત્મા પણ કહેવામાં આવે છે.

(૭) રાજમલ્લજી કૃત શ્રી સમયસાર કળશ ટીકામાં જીવ-
અધિકારમાં કળશ ૩૧ની ટીકા પૃ. ૪૪માં નીચે પ્રમાણે કહ્યું
છે—“વળી કેવો છે આત્મા? દર્શનજ્ઞાનવૃત્તેઃકૃતગરિણતિઃ ।
દર્શન કહેતાં શ્રદ્ધા, રુચિ, પ્રતીતિ, જ્ઞાન કહેતાં જાણપણું,
ચારિત્ર કહેતાં શુદ્ધપરિણતિ—એવાં જે રત્નત્રય તેવું કૃત
કહેતાં કહ્યું છે, પરિણતિ કહેતાં પરિણમન, જે એવો છે.
ભાવાર્થ—એવો જે “મિથ્યાત્વ-પરિણતિનો ત્યાગી થતાં શુદ્ધ-
સ્વરૂપનો અનુભવ હોતાં સાક્ષાત્ રત્નત્રય ઘટે છે.” આગળ
જતાં કહ્યું છે કે-ભાવાર્થ—એવો જે “સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-
ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ.” એવું જે કહ્યું છે તે સર્વ જૈનસિદ્ધાંત
માંહે છે અને તે જ પ્રમાણ છે.”

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જોયે શુષ્કસ્થાને
મિથ્યાત્વનો ત્યાગ થતાં જ સાક્ષાત્ રત્નત્રય પ્રગટે છે. વળી
તે જ શાસ્ત્રમાં કળશ ૬ની ટીકા પૃ. ૧૩માં પણ તે જ
પ્રમાણે કહ્યું છે.

અધિકાર ત્રીજા

* भाक्षमार्गिनुं ये प्रक्षरे निक्षपयुः *

सम्महंमण णाणं चरणं मोक्खम्म कारणं जाणे ।

वदद्वारा णिच्छयदो नत्तियमद्वयो णिओ अप्पा ॥ ३९ ॥

सम्यग्दर्शनं ज्ञानं चरणं मोक्षस्य कारणं जानीहि ।

व्यवहारान् निश्चयतः तन्निश्चयः निजः आत्मा ॥ ३० ॥

अन्यथार्थः—[व्यवहारात्] व्यवहारतयथी [सम्प्रदर्शनं] सम्प्रदर्शनं, [ज्ञानं] सम्प्रज्ञान अने [चरणं] सम्प्रज्ञास्त्रि अने [साधक्य] साधक्य [कारणं] कारण [ज्ञानीति] सम्प्रज्ञे; [निश्चयः] निश्चयतयथी [सर्वप्रकारम्] सम्प्रदर्शनं, सम्प्रज्ञान अने सम्प्रज्ञास्त्रि ये चरणानी अकृतार्य [निजः] योनाने [अगमा] आगमा साधक्य कारणेति.

आचार्यः— १. गायः ८-२ ना. ३४-३५-३६
 साधना वामः— गायः ८ ना. ३५ गङ्गा (आचार्यः) ३४-३५

[illegible]

કર્તા છે, તથા ગાથા ૬ માં પોતાના શુદ્ધ ભાવોનો શુદ્ધનયો
 ભોક્તા છે—એમ કહ્યું છે તેના અનુસંધાનમાં અહીં નિશ્ચય-
 મોક્ષમાર્ગનો કર્તા-ભોક્તા જીવ પોતે છે એમ સમજવું કેમકે
 તે જીવનો શુદ્ધભાવ છે. ગા. ૩૪-૩૫-૩૬ માં સંવર-નિર્જરાનું
 સ્વરૂપ કહ્યું છે. સંવર-નિર્જરા તે નિશ્ચય-માર્ગ છે, અને
 સંવર-નિર્જરાના ધારક મુખ્યપણે મુનિરાજ છે, તેથી નિશ્ચય-
 મોક્ષમાર્ગનું બીજું નામ—એકાગ્રતાલક્ષણવાળું 'શ્રામણ્ય
 પણ છે

૨. આ ગાથા તથા ગા. ૪૦ માં કહેલો નિશ્ચય-
 મોક્ષમાર્ગ—આ ગાથામાં આત્મા તેને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની
 એકતારૂપ પોતાનો આત્મા તેને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે, અને
 ગાથા ૪૦ માં એ ત્રણની એકતારૂપ આત્મા મોક્ષમાર્ગ
 (મોક્ષનું કારણ) કેમ છે તે બતાવ્યું છે. પ્રવચનસારની
 ગાથા ૨૪૨ ની ટીકામાં દ્રવ્યપ્રધાન નિશ્ચયનયથી જે પ્રજ્ઞાપન
 છે, તેને આ ગાથા અનુસરે છે. શ્રી મોક્ષશાસ્ત્રમાં—'સમ્યગ્-
 દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ' એવી વ્યાખ્યા કરી
 છે, તે (નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગની) પર્યાયની મુખ્યતાથી કરી છે.
 એ 'પર્યાયપ્રધાન વ્યવહારનય'થી પ્રજ્ઞાપન છે. (અહીં
 'વ્યવહારનય' કહ્યો માટે તે શુભરાગરૂપ વ્યવહાર-મોક્ષમાર્ગ
 છે એમ ન સમજવું). નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગનું કથન પ્રમાણથી,
 દ્રવ્યાર્થિકનયથી (દ્રવ્યપ્રધાન નિશ્ચયનયથી) અને પર્યાયાર્થિક-
 નયથી (પર્યાયપ્રધાન વ્યવહારનયથી) એમ ત્રણ પ્રકારે
 થાય છે—એમ શ્રી પ્રવચનસાર ગા. ૨૪૨ ની ટીકામાં

૧. પ્રવચનસાર ગા. ૨૪૨, ટીકા. પૃ. ૩૬૮.

મોક્ષમાર્ગનું એ પ્રકારે નિરૂપણ]

[૧૨૬

બ્રહ્માવ્યુ છે એ રીતે આ શાસ્ત્રમાં અને મોક્ષશાસ્ત્રમાં કથન-
પદ્ધતિનો ફેર હોવા છતાં ભાવમાં કાંઈ પણ તફાવત નથી.

૩. નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ અને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ
એકી સાથે:—ગા. ૪૭માં કહ્યું છે કે—“કારણ કે મુનિ પણ
નિયમથી જનને પ્રકારનાં મોક્ષ કારણોને ધ્યાનથી પ્રાપ્ત
કરે છે તેથી તેમાં પ્રયત્નશીલ થઈને તમે ધ્યાનનો સારી
રીતે અભ્યાસ કરો”. જૂ. દ્રવ્યસંબંધની ગા. ૪૭ વીકામાં
પૂ. ૧૮૦માં કહ્યું છે કે:—“એ જનને પ્રકારના પણ મોક્ષ-
માર્ગને મુનિ નિર્ધાર સ્વસ્ત્વેદનરૂપ પરમધ્યાન વડે પ્રાપ્ત
કરે છે ” એ જ પ્રનાણે શ્રી પ્રવચનસાર ગા. ૨૪૦ વી
૨૪૨ના મથાળામાં તથા નિયમસાર ગા. ૬૦ પુ. ૧૧૭માં
‘સદાય નિર્દાય-વ્યવહારાત્મક સુંદર સ્વાસ્થ્યસર વહનસાર’
કહી-જનને સાંવે હોય છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

૪. વ્યવહારમોક્ષમાર્ગની વ્યાખ્યા:—નીતરાગ-
ચારિત્રપ્રાપ્તિનું છે દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાવ, સાત તત્ત્વ, નવ
પદાર્થના સમ્પન્ન શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-શનાનુષ્ઠાન વિરૂપ વ્યવહાર
મોક્ષમાર્ગ છે. તે વિરૂપરૂપ હોવાથી ‘સરજગત્સા’ (સરજગ-
ત્સા) છે તે પરદ્રવ્યપ્રત્યુત્તિ છે. તેથી તેને સુદૃઢ પરસ્કન્ધ
કહેવામાં આવે છે. તેનું રૂળ સંસ્કાર છે (સમયસાર
પાના ૧૧, ખાખર્ચ પાનું ૨૨.) તેનું સ્વરૂપ તથા તેનું રૂળ
નિચે, મોક્ષમાર્ગથી પ્રતિપક્ષ છે મુહોપદોષ (અર્થાત્

૧ નિયમસાર પુ. ૧૪૬; પ્રવચનસાર ગા. ૭૨ પુ. ૭૨ નવલેખન-૨)

નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ)ની શુભ અને અશુભોપયોગ જાનને વિવેકશક્તિ છે—વિરોધી છે, છતાં મુનિને સાથે રહેવામાં બાધ (વિરોધ) નથી. એ સરાગ અંશનો અભાવ દશમા ગુણસ્થાનને અંતે થાય છે. વ્યવહાર-મોક્ષમાર્ગ તે દ્રવ્યપ્રવૃત્તિ છે. શ્રી પંચાસ્તિકાચની ગાથા ૧૬૦માં જે વ્યાખ્યા આપી છે તેમાં તે જ પ્રમાણે જણાવ્યું છે. આ શાસ્ત્રની ગા. ૨૬ પ્રમાણે તે આસવ છે.

૫. નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગની વ્યાખ્યા:—નિજનિરંજન શુદ્ધાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન્-જ્ઞાન-અનુચરણમાં એકાગ્ર પરિણતિરૂપ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે. (આ મોક્ષશાસ્ત્રને અનુસરતી વ્યાખ્યા છે.) આ ગાથા તથા ગાથા ૪૦ પ્રમાણે નિશ્ચયથી સમ્યગ્દર્શનું-જ્ઞાન-ચારિત્રમય જે નિજઆત્મા છે તે નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગ છે.

૬. ‘ધાતુપાપાણે અગ્નિવત્ સાધક વ્યવહાર-મોક્ષમાર્ગ’ એ કથનનો અર્થ:—દૃષ્ટાંત હુમેશાં એકદેશી હોય છે, સર્વાંશે લાગુ પડે નહિ. સોનાને પકવવામાં ઉપાદાનકારણ તો સોનું પોતે અને તેની યોગ્યતા છે, પણ નિમિત્ત અગ્નિ જ હોય, બીજા કોઈમાં ઉચિત નિમિત્તપણીની યોગ્યતા નથી. તેમ નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગ માટે ઉપાદાનકારણ તો પોતાનો આત્મા અને તેની યોગ્યતા છે, પણ નિમિત્ત વ્યવહાર-મોક્ષમાર્ગ જ હોય, બીજા કોઈ ભાવમાં ઉચિત નિમિત્તપણીની યોગ્યતા નથી, દૃષ્ટાંતમાં બે ભિન્ન પુદ્ગલ

[૧૩૧]

મોક્ષમાર્ગનું એ પ્રકારે નિરૂપણ]

પદાર્થો છે. [સિદ્ધાંત] સાધકને આશ્રિત શુભની એક પર્યાયમાં એ અંશો-એક વીતરાગી અંશ અને એક સરાગી અંશ છે. અગ્નિ જેમ નિમિત્ત તરીકે વ્યવહારનયે સાધક છે, તેમ વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ નિમિત્ત તરીકે વ્યવહારનયે સાધક છે એટલે કે ઉપચારથી સાધક છે—ખરેખર સાધક નથી. ખરેખર સાધક હોય તો તે 'વ્યવહાર' એવું ન મ પામે નહિ.

૭. આ શાસ્ત્રની ગાથા ૪૫ જે વ્યવહાર-આશ્રિત સંજ્ઞાથી છે તથા ગાથા ૪૬ જેમાં મોક્ષો અપદા તથા પંચપરમેષ્ઠીનું ધ્યાન કરવા જણાવ્યું છે તે વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગને પ્રરૂપે છે.

૮. સાધક વ્યવહારનયે—આ અધિકારમાં તથા બીજાં સ્થળે એ વ્યવહારને નિરૂપણ સાધક દર્શાવે છે તથા દરેક સ્થળે તે સાધક વ્યવહારનયે હોવાથી તેનો અર્થ નિમિત્તમાત્ર છે એમ સમજવું. વળી પહેલો વ્યવહાર અને પછી નિરૂપણ એમ કેટલાક માને છે તે અર્થ નબળાં હોય છે નિરૂપણ સાધક આવ ત્યારે તે વચનના કે પૂર્વના અર્થને 'વ્યવહાર' (હિન્તર) કાઢી દેવામાં એ નિરૂપણ સાધક (પર) ન આવે તો સાધક કેવું? કદાં વળા વિના કેટલું પા. વસ્તુ કે પરમાર્થ નિમિત્તકરણ કેવી રીતે નહિ કાઢાં વિના કામ્ય કેવું કરેવું? માટે કદાં વળા પહેલાં તે વચનના અર્થને કે પૂર્વના અર્થને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ (વ્યવહાર) સાધક એવું માનવાને નહિ.

૯. નિરૂપણ સાધક—પૂર્વ તે જ (પરમાર્થ)]

અભેદનયે શુદ્ધનયનો વિષય હોવાથી, શુદ્ધાત્મનો સાધક હોવાથી, શુદ્ધ અભિપ્રાયરૂપે પરિણત હોવાથી શુદ્ધ છે એમ જાણવું. જુઓ, સમયવાર ગા. ૧૧, શ્રી જયસેનાચાર્યની ટીકા, છેવટનો ભાગ, 'નવી આવૃત્તિ પૃ. ૩૮, જૂની આવૃત્તિ પૃ. ૪૧). ૩૯.

નિશ્ચયભોક્ષમાર્ગનું વિશેષ કથન

રત્નત્રયં ન વદદ્ અપ્પાણં મુચ્ચુ અપ્પણદવિચન્દિ ।

તહા નત્તિયમદ્ધો દોદિ હુ મોક્ષસ્સ કારણં આદા ॥ ૪૦ ॥

રત્નત્રયં ન વર્ત્તતે જાત્માનં મુક્ત્વા અન્યદ્રવ્યે ।

તસ્માત્ તત્ત્વિકમયઃ ભવતિ સ્વલુ મોક્ષસ્ય કારણં જાત્મા ॥ ૪૦ ॥

અન્વયાર્થઃ—[જાત્માનં] આત્માને [મુક્ત્વા] છાડીને [અન્ય દ્રવ્યે] બીજા દ્રવ્યમાં [રત્નત્રયં] રત્નત્રય [ન વર્ત્તતે] રહેતું નથી [તસ્માત્] તે કારણથી [તત્ત્વિકમયઃ] તે ત્રણ રત્નની એકાવાણે [જાત્મા] આત્મા [સ્વલુ] ખરેખર [મોક્ષસ્ય કારણં] મોક્ષનું કારણ [ભવતિ] છે.

ભાવાર્થઃ—નિશ્ચયરત્નત્રયનું સ્થાન- (૧) નિજ શુદ્ધાત્મા સિવાય બીજે કયાંય પણ અન્ય દ્રવ્યમાં નિશ્ચય-રત્નત્રય હોતાં નથી-વર્તતાં નથી. “ સુક્ષિતની પ્રાપ્તિ માટે જગતમાં બીજે કોઈ પદાર્થ નથી-નથી. ” (નિયમસાર, કલશ ૧૩૫, પૃ. ૧૯૪). કોઈ પણ પરપદાર્થના આશ્રયે રત્નત્રય પ્રગટી શકે નહિ, કેમકે તેમાં તે હોતાં નથી. જીવોને અનાદિથી પરાશ્રયબુદ્ધિ વર્તે છે. અનુકૂળ પદાર્થોના

નયનું છે. એ ગા. ૩૬ માં જણાવ્યું છે. શ્રી સમયસારની ગા. ૨૭૭ ને અનુસરીને આ ગાથા છે. નિશ્ચયસમ્ય-દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે ‘રતનત્રય’ છે એમ મૂળ ગાથામાં જ કહ્યું છે, તેથી એમ સમજવું કે શુદ્ધ આત્મા દર્શન છે કારણ કે તે દર્શનનો આશ્રય છે; શુદ્ધ આત્મા જ્ઞાન છે કારણ કે તે જ્ઞાનનો આશ્રય છે; શુદ્ધ આત્મા ચારિત્ર છે કારણ કે તે ચારિત્રનો આશ્રય છે. તેમાં વ્યવહારનય પ્રતિષેધ્ય છે એમ સમજવું.

૩. સર્વે વ્યવહાર છોડવાં યોગ્ય છે:—શ્રી યોગસાર (શ્રી યોગીન્દ્રદેવકૃત)ની ગાથા ૩૭, ૫૫ તથા ૮૬ માં સર્વે વ્યવહાર છોડવા યોગ્ય છે એમ કહ્યું છે: તે છોડવા વિના તે રાગાંશનો અભાવ શી રીતે થાય? વ્યવહારરતનત્રય છે ખરાં, જો તે ન જ હોય તો છોડવાં કોને? જો તે સાચો ધર્મ હોય તો છોડવા યોગ્ય હોઈ શકે નહિ—તેથી તેને માત્ર વ્યવહારનયે ‘સાધક’ કહ્યાં છે પણ તે ઉપરથી તેમાં અંશે ધર્મ છે એમ માનવું તે ભ્રમ છે.

૪. મોક્ષનું કારણ:—એ રતનત્રયરૂપે પરિણમેલો પોતાનો આત્મા તે જ મોક્ષનું ખરું-વાસ્તવિક-નિશ્ચય કારણ (સાધન) છે. એમ જણાવી વ્યવહારરતનત્રય તે મોક્ષનું ખરું કારણ નથી એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. મોક્ષમાર્ગના ત્રણે અવયવોની વ્યાખ્યા હવે પછી ગાથા ૪૧-૪૨ અને ૪૬માં આપી છે. ૪૦.

૧. અહીં સાધક એટલે નિમિત્ત—એવો અર્થ સમજવો.

સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ]

સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ

જીવાદીસદ્ગુણ સમ્મત્તં ક્લમવગ્ગો તં તુ ।

દુર્મિણિવેશવિમુક્તં જાણં સમ્મં યુ દ્વોદિ સદિ જન્હિ ॥૪૧॥

જીવાદિશ્રદ્ધાને સમ્યક્ત્વં જપં આત્મનઃ તત્ત તુ ।

દુર્માનિવેશવિમુક્તં જ્ઞાનં સમ્યક્ ચતુ મધ્યાનિ સતિ યચ્ચિમ્મ ॥

અન્યવાર્થ:—[જીવાદિશ્રદ્ધાને] શુદ્ધ વચ્ચે તરવારું
[જ્ઞાન] ને [આત્મનઃ] આત્માનું [જપં] સ્વરૂપ છે; [યચ્ચિમ્મ
સતિ] એ સમ્યગ્દર્શન થતાં [ચતુ] બેરૂપ [જ્ઞાન] સાત
[સમ્યક્] સમગ્ર [મધ્યાનિ] દોષ છે.

વાર્થ:—૧. નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન — આ વાક્ય
નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનથી છે. આત્માના 'મદ્ધા' નામના દોષ
શુદ્ધ છે, તેના અવસ્થિતિ વિપરીત પર્વાય છે, તેને નિશ્ચય
પ્રાપ્તિને કહેવામાં આવે છે. એવું શુદ્ધતાને તે પર્વાયને
અન્યાય થઈ સમ્યગ્દર્શનરૂપ પર્વાય થાય છે તે સમ્યગ્દર્શન
આત્માનું સ્વરૂપ છે એ મહત્ત્વથી આ પ્રકારથી વર્ણન
રેખા છે:—

(૧) નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન—તે, જોઈને મહત્ત્વથી છે, પર્વાય
એ, જોઈને સમ્યગ્દર્શનને પર્વાય પણ એ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન
= પર્વાય, જોઈને તેને સમ્યગ્દર્શનરૂપ પર્વાય સમ્યગ્દર્શન
(નિશ્ચય) અભિધેય, કહેવામાં આવે છે.

પરિણમે તેને હોય છે, તેઓ સાદિ મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય છે.) આ પર્યાય ઊંડાટી-ઊંધી-વિપરીત છે.

સમ્યક્દર્શન:—શ્રદ્ધાગુણની શુદ્ધ પર્યાય છે, તેને આ ગાથામાં ‘આત્મનઃરૂપં’ અર્થાત્ આત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય ગાથા ૨૨માં ‘આત્મરૂપં તત્’ અર્થાત્ તે આત્મસ્વરૂપ છે એમ કહ્યું છે. તે જ ગાથામાં તેને ‘સદૈવક્તૃત્વ્યમ્’ અર્થાત્ સદાકાળ કરવા યોગ્ય છે એમ કહ્યું છે. (એ શાસ્ત્ર શ્રાવકાચાર છે.) આ પર્યાય ચોથે ગુણુસ્થાને પ્રથમ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ થતાં જ પ્રગટે છે. તે પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય શાસ્ત્રની ગાથા નીચે પ્રમાણે છે:—

જીવાર્જીવાદીનાં તત્ત્વાર્થાનાં સદૈવ કૃત્ત્વ્યમ્ ।

શ્રદ્ધાનં વિપરીતાભિનિવેશ વિવિક્તમાત્મચ્છપં તત્ ॥

(આ ગાથાનો અર્થ શ્રી ને ક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃ. ૩૨૦માં નીચે પ્રમાણે કર્યો છે):—

“અર્થ:—વિપરીત અભિનિવેશ રહિત જીવ-અજીવાદિ તત્ત્વાર્થોનું શ્રદ્ધાન સદાકાળ કરવા યોગ્ય છે. એ શ્રદ્ધાન આત્માનું જ સ્વરૂપ છે; કારણ કે દર્શનમોહરૂપ ઉપાધિ દૂર થતાં પ્રગટ થાય છે, માટે એ આત્માનો સ્વભાવ છે. ચતુર્થાદિ ગુણુસ્થાનમાં પ્રગટ હોય છે અને પછી સિદ્ધ અવસ્થામાં પણ સદાકાળ તેનો સદ્ભાવ રહે છે.”

(૩) મિશ્ર અવસ્થા:—જે, કાંઈક સમ્યક્ અને કાંઈક મિથ્યાત્વરૂપ હોય છે. આ અવસ્થા સાદિ મિથ્યાદષ્ટિને

ચોથા ગુણસ્થાનવાળો જીવ શુદ્ધ (નિશ્ચય) સમ્યગ્દર્શનધારી હોય છે, એમ સંપાદ્ય કહ્યું છે. ગાથા ૩૬ માં સમ્યગ્દર્શનથી પવિત્ર જીવ કેવા કૃણમાં જન્મે છે તથા કેવા શરીરની પ્રાપ્તિ કરે છે તે જણાવ્યું છે. એટલે તે પણ ચોથા ગુણસ્થાનવાળા જીવને પવિત્ર (નિશ્ચય) સમ્યગ્દર્શન હોય છે એમ સિદ્ધ કરે છે. આ ગાથા ૩૫-૩૬ નો આધાર જુ. દ્રવ્યસંગ્રહ ગા. ૪૧ ટીકા પૃ. ૧૬૧ માં લીધો છે. ગાથા ૩૪ માં કહ્યું છે કે, ત્રણ કાળ અને ત્રણ લોકમાં શરીરધારીઓને સમ્યક્ત્વ સમાન કાંઈપણ કલ્યાણ-શ્રેય નથી અને મિથ્યાત્વ સમાન કાંઈપણ અકલ્યાણ-અશ્રેય નથી. હવે મિથ્યાત્વ તો સમ્યગ્દર્શન થતાં ચોથે ગુણસ્થાને જ ન્તય છે. કલ્યાણકારી સમ્યગ્દર્શન તો નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે કેમકે તે શ્રદ્ધાગુણની શુદ્ધ પર્યાય છે. વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ તો શ્રદ્ધાગુણની પર્યાય જ નથી, એ તો ચારિત્રગુણની વિકારી પર્યાય અર્થાત્ શુભોપયોગ છે—એમ શ્રી પ્રવચનસારની ગાથા ૧૫૭ માં શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે પોતે કહ્યું છે. માટે ચોથે ગુણસ્થાનથી જ નિશ્ચય-સમ્યગ્દર્શન હોય છે એમ નિર્ણય કરવો.

૨. શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય:—(જે શ્રાવકાચારતું શાસ્ત્ર છે) ગાથા ૨૨ માં કહ્યું છે કે—વિપરીત અભિનિવેશથી રહિત જીવ-અજીવાદિ તત્ત્વાર્થોતું શ્રદ્ધાન સદાકાળ કર્તાવ્ય છે; એ શ્રદ્ધાન આત્માનું સ્વરૂપ છે. ચોથે ગુણસ્થાનથી નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ હોય છે એવો તેનો અર્થ છે, કેમકે અહીં તેને આત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું છે અને સદા કર્તાવ્ય છે એમ કહ્યું છે.

જ્યારે સમ્યક્દર્શ તો રાગ છે, તે નીચેના ગુણધર્મોમાં—
 એક છે કે—અવ્યા વિના રહેતો નથી, પણ સમ્યક્દર્ષિ
 તે રાગનો માત્ર જ્ઞાતા છે, કર્તા નથી એટલે કે તેને
 પોતાનું કર્તવ્ય માનતો નથી. આ સમ્યક્દર્શ એવા ગુણ-
 ધર્મોમાં શરૂ થાય છે અને ત્રિવિધ અવસ્થામાં પણ અદાકાર
 તેના સદ્ગુણ રહે છે—એક મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકમાં પૃ ૩૨૦માં
 કહ્યું છે આ વ્યાખ્યા સાત તત્ત્વોની મુખ્યતાથી છે, ત્યાં
 બાકીના ત્રણ (-નિઃ સ્વાત્માનું, સ્વ-પરનું તથા સુદેવાદિનું
 પ્રદાન) અવિનાશાવપાતું હોય છે. ત્રિવિધ ભગવાનને વ્યવહાર-
 સમ્યક્દર્શ હોતું નથી

૫. જ્ઞાત્રીમાં સમ્યક્દર્શન સંબધી કથનચક્રિતિ:—
 જ્ઞાત્રીમાં કેટલીક અવસ્થા સમ્યક્દર્શન થવા પાડી
 જ્ઞાત્રીની સવિધેશ દશા અગર નિર્વિકલ્પ દશાને લેખી
 સમ્યક્દર્શનનું પાત્રન કરવામાં આવે છે, તે પ્રસંગે નીચે
 પ્રશ્નો કથન હોય છે:—

(૧) દશાના ગુણધર્મોના દેહના સ્વરૂપે સંપૂર્ણ રાગને
 અગત્ય થાય છે અને તે પહેલાં નુનિત અણુત્તમ રાગ
 રહે છે. તેથી જ્ઞાત્રીના ગુણધર્મોની દશાના ગુણધર્મો સુધીના
 દેહ અગત્યી સમ્યક્દર્ષિ કહેવાય છે, અને તેના અગત્ય
 પોતાની કહેવાય છે "

(૨) જ્ઞાત્રીના ગુણધર્મોની દશાના ગુણધર્મો સુધી

૧. ૫. જ્ઞાત્રીના ગુણધર્મોની દશાના ગુણધર્મો સુધી

કહ્યું છે કે—“એ મહાપુરુષોને શુદ્ધાત્મા ઉપાદેય છે એવી લાવનારૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ તો છે, પણ ચારિત્રમોહના ઉદયથી સ્થિરતા નથી.” આગળ જતાં તે ટીકામાં જ કહ્યું છે કે “શુભરાગના યોગથી તેઓ સરાગ સમ્યગ્દષ્ટિ છે.”

(૫) ૩ી પંચાધ્યાયી ભાગ-૨ માં કહ્યું છે કે ‘સમ્યગ્દર્શન’ માં સવિકલ્પ (સરાગ-વ્યવહાર) અને નિર્વિકલ્પ (વીતરાગ-નિશ્ચય) એવા ભેદ જરેજર નથી. તેની ગાથા ૮૨૧-૨૨ માં કહ્યું છે કે શાસ્ત્ર અને લોકમાં એવી રૂઢિ છે કે-સમ્યક્ત્વ નિશ્ચય અને વ્યવહાર એમ બે પ્રકારના છે. વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ સરાગ અર્થાત્ સવિકલ્પ છે અને નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ વીતરાગ અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ છે, તેના સમાધાનમાં પ્રથમ એમ જણાવ્યું છે કે જરેજર એવું માનનાર પોતાની પ્રજ્ઞાના અપરાધથી ખોટા આશયવાળા છે. તેમનો જે કાંઈ શ્રુત-અભ્યાસ છે તે કેવળ કાયકલેશ માટે છે (ગા. ૮૨૭) શાસ્ત્રોમાં આ કથન કેવી રીતે આવે છે; તેનો ખુલાસો (આગળ જતાં) ઘણી ગાથાઓમાં આવે છે, તેમાંથી બે ગાથા જરૂરની હોવાથી અહીં તેનો હવાલો આપ્યો છે. પંચાધ્યાયી ભાગ ૨, ગાથા ૯૦૨ નીચે પ્રમાણે

યત્

અત્ર

ઠક્ષ્યોન્મુલૈરિદ્ધ ।

હ સામ્પ્રતમ્ ॥ ૯૦૨ ॥

અર્થ:—કોઈ પુરુષોએ સ્થૂલ ઉપચારદષ્ટિથી જે દર્શન-જ્ઞાનને સવિકલ્પ કહ્યું છે તેમાં જે ઉપચારકારણ છે, તેને હું હવે સ્પષ્ટરૂપથી કહું છું.

(૬) ત્યાર પછી ઉપચારદારણી ચર્ચા કરીને ગાથા ૯૦૯-૧૦માં કહ્યું કે-

વિનુર્યૈત્પરંકૈશ્વિદસદ્ભૂતોપચારતઃ ।

રાગદગ્ધાનમગ્રામ્નિ સમ્યક્ત્વં તદ્વદીગિતમ્ ॥

દેવોઃ પરં પ્રતિચ્છેયઃ સ્થૂલ લક્ષ્યૈવિતિ સ્મૃતમ્ ।

આપ્રમત્તં ચ સમ્યક્ત્વં જ્ઞાનં યા સવિકલ્પકમ્ ॥

અર્થઃ—કેવળ આ વાતનો વિચાર કરીને કેઈ પુરુષોએ ઉપચરિત અગ્રદ્રુતવ્યવહારનયની તે શુણ્ણસ્થાનોમાં તાગસદિત જ્ઞાનને દેળીને સમ્યક્ત્વને પણ તેણું (સરાજ) કહ્યું છે. ૯૦૯.

કેવળ એ હેતુથી (બુદ્ધિપૂર્વક સારંગા હેતુથી) પ્રસિદ્ધ રીતે સ્થૂલ ઉપચારદિથી તેઓ તરફથી જોમ કરેલામાં આગળું છે કે પ્રમત્તશુણ્ણયાન સુધી (૪-૫-૬ શુણ્ણયાન સુધી) સમ્યક્ત્વ જાને જ્ઞાન સવિકલ્પક (સરાજ) છે. ૯૧૦.

(૭) ઉપર કરેલાં શાસ્ત્રોમાં તથા જીના શાસ્ત્રોમાં બધાં પ્રકારનાં નારિયશુણ્ણી પયસિ બુદ્ધી બુદ્ધી પાર્જુની છે; ભલું જોણું પાર્જુન છે કે-માયા શુણ્ણયાનથી બંદુલને (૧) શુદ્ધ વિનિજ્ઞાનદિ, (૨) સમ્યક્ત્વસરણ નારિય, (૩) વિનિજ સમ્યક્ત્વ શુણ્ણમેશુદ્ધ અને (૪) સમ્યક્ત્વસરણશુદ્ધ હોય છે. (૫) એ શુદ્ધ વિશુદ્ધસમ્યક્ત્વ (પ્રકાર) કરે છે તે સારિયનાં જોણને પરિહાર છે, (૬) સમ્યક્ત્વને નાણુસરગરી હુણ્ણમેશુદ્ધ કરે છે.

(૮) (૧) 'આવક તથા 'ગુણિપાણના કારણભૂત નિશ્ચય-સમ્યગ્દર્શનાદિ' હોય છે.

(૨) અવિરત, દેશવિરત^૨ આદિમાં ગુણનો એકદેશ આવે છે.

(૩) શુદ્ધાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન અર્તોદ્રિય મુખ ઉપાદેય છે એન પ્રતીતિ કરે છે (પ્રતિભાતિ) તે ગ્માવસમ્પ્રદિ છે. તે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે.

(૪) શ્રદ્ધાન સદાકાળ કર્તાવ્ય છે, એ 'આત્માનું' જ સ્વરૂપ છે; તે દર્શનમોહરૂપ ઉપાધિ દ્વર ધતાં પ્રગટ થાય છે માટે એ આત્માનો સ્વભાવ છે. ચતુર્થાદિ ગુણસ્થાનમાં પ્રગટ હોય છે, પછી સિદ્ધ-અવસ્થામાં પણ સદાકાળ તેનો સદ્ભાવ રહે છે.

૧. ભાવપાહુડ ગા. ૬૬ અર્થ તથા ભાવાર્થ.

૨. ભાવપાહુડ ગા. ૧૨૦ ભાવાર્થ.

૩. પંચાસ્તિકાય ગા. ૧૬૩ ઉત્થાનિકા, પૃ. ૨૨૩ જયસેનજી.

૪. પરમાત્મપ્રકાશક અ. ૧, ગા. ૯૩, પૃ. ૯૭ સં, ગા. ૯૪, પૃ. ૯૮; અ. ૨. ગા. ૧૫ પૃ. ૧૪૩. સં, (ત્યાર પછી અ. ૨ ગા. ૧૭ પૃ. ૧૪૬-૧૪૭ બે પ્રકારે વ્યાખ્યાન) મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક અ. ૯ પૃ. ૩૩૧-૩૩૨. બનારસીદાસકૃત સમયસાર-નાટક, ગુણસ્થાન અધિકાર. શ્લોક ૫૧ પહેલી કડી-બીજી કડી, પૃ. ૪૯૦.

૫. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય ગા. ૨૨.

મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃ. ૩૨૦-૩૨૩-૩૩૧-૩૩૨.

(૫) તિર્થંધારિક અને કેવળી-સિદ્ધ ભગવાનને સમ્યક્ત્વજી નમના કદ્યો છે.

(૬) વિપરીત અભિનિવેશરહિત આત્મપરિણામ તે તો નિર્લેપ-સમ્યક્ત્વ છે, કારણ કે એ સત્યાર્થ સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ છે.

(૭) સમ્યક્દર્શન શુદ્ધ-નિર્માળ હોય છે.

(૮) જેને લેહસાન પ્રગટ્યું,—અંતર જેવું શીતળ ચિત્ત જેને ધ્રુવ, શિવમાર્ગમાં જે કેલિ કરે છે, જિનેન્દ્રિયોના જે લગુનંદન છે. સત્યસ્વરૂપ સદા જેને પ્રગટ્યું છે, જેને જ્ઞાન દશા છે, ગર્ભધર જેવો વિવેક પ્રગટ્યો છે તે સમ્યક્ષિ છે.

(૯) સમ્યક્ત્વ ધર્મી વળતે નિર્લેપદશા હોય છે, પણ પાવુ દેઈ કેઈ વળતે નિર્લેપદશા હોય છે.

(૧૦) જે અંતરસત્તાપાત્ર પ્રગટે છે તે નિર્જાલા, પાપાદિ રહિત હોવાની શુદ્ધ છે—તેમાં જે-જે ગરે, દુષ્ટિ છે તેમને નામે મોહનું કારણ પાય છે.

૧. ૧૮. પ્રગટ્યું નહીં સમ્યક્ત્વ સમ્યક્ત્વનાં પુ. ૧૫૨, ૧૬૨.

૨. ૧૯. પ્રગટ્યું નહીં સમ્યક્ત્વનાં પુ. ૧૫૨, ૧૬૨.

૩. પ્રગટ્યું નહીં સમ્યક્ત્વનાં પુ. ૧૫૨, ૧૬૨.

૪. પ્રગટ્યું નહીં સમ્યક્ત્વનાં પુ. ૧૫૨, ૧૬૨.

૫. પ્રગટ્યું નહીં સમ્યક્ત્વનાં પુ. ૧૫૨, ૧૬૨.

(૧૧) યાવકને ચેત્તરોડ રતનત્રય તથા શુદ્ધોપયોગ-
શુદ્ધાત્મભાવના હોય છે.

(૧૨) સમ્યગ્દર્શિ જીવ અંતર્દર્શિ વડે મોક્ષપદ્ધતિ
સાધી બાણે છે; તે બાહ્યભાવને બાહ્ય નિમિત્તરૂપ માને છે; તે
નિમિત્ત તો નાના પ્રકારનાં છે, એકરૂપ નથી, તેથી અંત-
ર્દર્શિના પ્રમાણમાં મોક્ષમાર્ગ સાધે છે.

એ વગેરે પ્રકારે એવા ગુણસ્થાનેથી પ્રગટ થનાર
સમ્યગ્દર્શનનું અદ્ભુત માહાત્મ્ય છે. તે પ્રગટતાં જ્ઞાનમાંથી
પણ વિપરીતપણું છૂટી જતાં સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય:—શ્રી સમયસાર
ગા. ૧૧ માં જણાવેલ બ્રૂતાર્થનયનો વિષય એવા નિજ જ્ઞાયક
ભાવનો આશ્રય કરવો. ધર્મ પ્રગટ કરવા માટે આદિ-મધ્ય
અને અંતમાં તે એક જ ઉપાય છે. ૪૧.

સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ

સંશયવિમોહવિભ્રમવિવર્જિયં અવપરસ્વરૂપસ્ય ।

ગદ્ગળં સમ્મણ્ણણં સાચારમણેયમેયં ચ ॥ ૪૨ ॥

સંશયવિમોહવિભ્રમવિવર્જિતં આત્મપરસ્વરૂપસ્ય ।

ગદ્ગળં સમ્યક્જ્ઞાનં સાકારં અનેકભેદં ચ ॥ ૪૨ ॥

અન્યથાર્થ:— [સંશયવિમોહવિભ્રમવિવર્જિતં] સંશય-
વિમોહ અને વિભ્રમથી રહિત [સાકારં] આકાર (વિકલ્પ)

સમ્યક્જ્ઞાનનું લક્ષણ]

[૧૪૬]

રૂઢિત [જ્ઞાનપરમવસ્તુમય] આત્મા અને પશ્ચાત્ સ્વરૂપનું
[પ્રદર્શન] થતાં કરતું-જાણતું તે [સમ્યક્જ્ઞાન] સમ્યક્જ્ઞાન
છે. [જ] અને તે [નેકસેવં] અનંક પ્રકારે છે.

[અસંશયોદિ દોષ રહિત અને આકાર રહિત સ્વરૂપ
પદાર્થોનું જાણતું તે સમ્યક્જ્ઞાન છે.]

આપાર્થ:—૧. જ્ઞાન નાકાર છે તેના અર્થ:—
પ્રથમ તે અર્થવિમ્લય તે જ્ઞાન છે; (૧) બા અર્થ ઓટલો
શું? (૨) વિમ્લય ઓટલો શું? ઉત્તર:—(૧) ૧૧-પરમા
વિભાગપૂર્વક રહેતું વિષય તે અર્થ સમસ્ત પદાર્થોનું-સમસ્ત
દ્રવ્ય-જાણ-પચીયોને 'વિષય' એવા એક શબ્દથી કહેવાના

આવે છે; તેથી છો દ્રવ્યો, તેના ગુણો અને પદાર્થોના સમૂહને વિદ્ય કહે છે—એમ જાણવું. પદાર્થોમાં સ્વ અને પર એવા બે વિભાગ છે. જે જણનાર આત્માનું પોતાનું હોય તે સ્વ છે અને બીજું બધું પર છે.

(૨) તેના આકારોનું અર્થાત્ સ્વરૂપોનું અવભાસન તે વિકલ્પ છે. (અવભાસન=અવભાસવું તે, પ્રકાશવું તે, જણાવું તે, પ્રગટ થવું તે. એક પદાર્થથી બીજો પદાર્થ જે સ્વરૂપે જુદો છે તે રીતે પોતાના જ્ઞાનમાં નક્કીપણે ભાસ થવો તે.)

એ રીતે સ્વ-પર પદાર્થોનું ભિન્નતાપૂર્વક યુગપદ્ અવભાસન તે જ્ઞાન છે. જેમ દર્પણના નિજ વિસ્તારમાં સ્વ અને પર આકારો એકી સાથે પ્રકાશે છે, તેમ જેમાં યુગપદ્ સ્વ-પર આકારો (સ્વરૂપો) અવભાસે છે તે જ્ઞાન છે.

૨. યુગપદ્ સ્વ-પરના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા સંબંધી દૃષ્ટાંતઃ—પરમાત્મા અનંત જ્ઞાન—સુખાદિરૂપ તે હું, તથા રાગાદિ આસ્રવો તે મારાથી જુદા અર્થાત્ ભિન્ન—એ રીતે સ્વ-પરાકારનું અવભાસન તે યુગપદ્ સ્વ-પરનું 'યથાર્થ' જ્ઞાન છે, કેમકે આત્મા અને આસ્રવનો ભેદ જ્યાં સુધી જીવ જાણે નહિ ત્યાં સુધી બંધ થયા. વિના રહે નહિ, અને જ્યારે આત્મા અને આસ્રવનો તફાવત (ભેદ) જાણે ત્યારે તેને બંધનો નિરોધ સ્થાય છે.

૧. પ્રવચનસાર ગા. ૧૨૪ ટીકા, પૃ. ૨૧૩ શ્રુ, સં. ટીકા, પૃ. ૩૦૪ જયસેનાચાર્ય.

. સમયસાર ગા. ૬૮ થી ૭૨ તથા ૭૪.

સમ્યક્દર્શનનું લક્ષણ]

૩. આકાર-વિકલ્પ-ના અર્થો:— (૧) આકાર એટલે લાંબુ-પહોળું કે ગોળ, ચોરસ આદિ—એમ અહીં અર્થ થતો નથી; પણ જ્ઞાન આકાર છે એટલે કે જ્ઞાન જ મુદા-મુદા પદાર્થોની તથા તેના સ્વરૂપની ચર્ચા ન કરી શકે છે. (૨) વિકલ્પનો અર્થ અહીં રાગ—(વિ = વિરુદ્ધ, કલ્પ = આચાર) એમ ન કરવો; પણ વિ અર્થાત્ વિશેષ અને કલ્પ અર્થાત્ વાળા—એ રીતે વિકલ્પનો અર્થ અહીં 'જ્ઞાન' સમજવો.

૪. સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાનનું કારણકાર્યપણું:— જ્ઞાનનાં નિષ્ઠા તથા સમ્યક્—એવી સંજ્ઞા નિષ્ઠાદર્શન-સંપ્રદાયનાં નિર્ણયો દ્વારા છે એમ નિષ્ઠાદર્શન કે સમ્યક્દર્શનનાં પદાર્થોને જાણે છે તે સમાન, પરંતુ એ જ જાણપણું નિષ્ઠાદર્શન નિષ્ઠાજ્ઞાન તથા સમ્યક્દર્શન સમ્યક્જ્ઞાન નથી જાણે એ જ પ્રમાણે જાણ નિષ્ઠાજ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન (નિર્ણય) માટે નિષ્ઠાદર્શન-સમ્યક્દર્શન માટે.

૫. સમ્યક્જ્ઞાન અને રાગ:—સમ્યક્જ્ઞાનોપયોગનો વિષય જ્યારે આત્મા હોય ત્યારે તે જ્ઞાન સ્વસંવેદનજ્ઞાન કહેવાય છે, તેથી ચારિત્ર અપેક્ષાએ તે જ્ઞાનને વીતરાગી જ્ઞાન અથવા નિશ્ચયજ્ઞાન, અને જ્યારે તે જ્ઞાનનો વિષય સમ્યક્દૃષ્ટિને પરપદાર્થ હોય ત્યારે તે જ્ઞાનને વ્યવહારજ્ઞાન-સ્થૂળ દૃષ્ટિથી કહેવામાં આવે છે. પણ તેથી તે વ્યવહારજ્ઞાન-ઉપચારરૂપ થઈ જતું નથી પણ ખરેખર તે (નિશ્ચય) સમ્યક્જ્ઞાન જ છે. આ વિષય પંચાધ્યાયીમાં લેવામાં આવ્યો છે. (આ માટે જુઓ ગાથા ૪૧.) ભાવાર્થ પાસ-૫ (૧) થી (૭)માં છે તે પ્રમાણે અહીં પણ એમ સમજવું કે બન્ને ગુણોને જુદા-જુદા ન ગણતાં તે જ્ઞાન સમ્યક્ જ ખરેખર છે, તે ઉપચાર નથી.

પ્રશ્ન:—ચારિત્રની અપેક્ષાએ કયન હોય ત્યારે રાગ સાથે રહેલા સમ્યક્જ્ઞાનને વ્યવહારજ્ઞાન કહી તેને સાધક, અને નિર્વિકલ્પ દશાના નિશ્ચયજ્ઞાનને 'સાધ્ય' કહેવામાં આવે છે. તેનો શું અર્થ છે?

ઉત્તર:—સમ્યક્દૃષ્ટિ પોતાનો પુરુષાર્થ વધારી સ્વસંવેદન-જ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે ત્યારે ઉપર કહેલા વ્યવહારજ્ઞાનનો અભાવ થાય છે. છતાં તે તે વખતે સહચારી છે એમ શૂનનૈગમનયે ગણી તેને નિમિત્ત—બહિરંગ સાધક—

૧. જુ. દ્રવ્યસંગ્રહમાં આ ગાથા ૪૨ની ટીકામાં પૃ. ૧૧૬માં આ મતલબે જણાવ્યું છે શ્રી રાયચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળા આવૃત્તિ ૨.

અન્યજ્ઞાનનું લક્ષણ] .

(કથિત નિમિત્ત)નું જ્ઞાન કરાવવા માટે કહેવાય છે. ખરી રીતે નિશ્ચય સાધક તો પોતાનાં સ્વસ્મરણ દ્વેષો પુરુષાર્થ ઉં—એમ સમજાવું.

૬. અન્યજ્ઞાન અર્થે થતી પ્રવૃત્તિ સંખ્યાથી—જે જીવને જાતું તત્ત્વજ્ઞાન થાય તો તે પુણ્ય-પાપના ફળને સંતોષ બાળે. કુહોપયોગથી મોક્ષ માને અને શુભકથાનાદિરૂપ છવનું વ્યવહારનિરૂપણ બાળે. હવે તત્ત્વજ્ઞાનનું કારણ તો સમ્યક્ત્વરૂપ દ્રવ્યાનુયોગના શાસ્ત્ર છે. ત્યાં કોઈ છવ એ કારણનાં અણવાલ કરે છે, પરંતુ ત્યાં જેમ લખ્યું છે તેમ પોતે નિર્ભય કરી પોતાને ખાતારૂપ, પરંતુ મરૂરૂપ તથા આત્મવાદિને આત્મવાદિરૂપ શ્રદ્ધા કરતો નથી. માટે યતાર્થ નિર્ભય કરી 'હું જ્ઞાનસ્વરૂપ છું' એવા પોતાને પર દ્રવ્યથી વિભિન્ન-લેવળ સૈતન્યદ્રવ્યનય અનુભવવો એ કાર્યકારી છે.

૭. અન્યજ્ઞાનના બેકોઃ - આ બેકો પાંચ છે—
 (૧) મનિ, (૨) ક્રુત, (૩) અસમિ, (૪) મનપર્યય અને
 (૫) કેવલજ્ઞાન—આ પાંચ સમજાવતી સંવેદ્ય પદાર્થો છે.
 આ સમગ્રી હોમવિકારરૂપ બોલો (સામાન્ય) જ્ઞાનસ્વરૂપને
 પોતાની જાતે બાળે તેમ જ્ઞાનરૂપ છે—જોડરૂપ માટે
 કહે છે તો એવું એક જોડ જ્ઞાનસ્વરૂપનું જોડવાનું
 કાળું નિર્ભયતા નિર્ભયતા નિર્ભયતા નિર્ભયતા નિર્ભયતા

જે જાણે પોતાનાં જ્ઞાનસ્વરૂપને જોડવાનું
 જોડવાનું જોડવાનું જોડવાનું જોડવાનું જોડવાનું
 જોડવાનું જોડવાનું જોડવાનું જોડવાનું જોડવાનું

નાશ થાય છે, આત્માનો લાભ થાય છે, અનાત્માનો પરિહાર સિદ્ધ થાય છે, કર્મ (ભાવકર્મ અને દ્રવ્યકર્મ) જોરાવર થઈ શકતું નથી, રાગદ્વેષ-મોહ ઉત્પન્ન થતા નથી, ફરી કર્મ આસન્નતું નથી, ફરી કર્મ બંધાતું નથી, પૂર્વે બંધાયેલું કર્મ નિર્ગરી જાય છે, સમસ્ત કર્મનો અભાવ થવાથી સાક્ષાત્ મોક્ષ થાય છે. ૪૨.

દર્શનોપયોગતું લક્ષણ

જં સમ્રણ્ણં મદ્દળં ભાવાણં જેવ કદ્દુમાયારં ।

અવિશેષિદૂળં અદ્દુઠે દંસણમિંદ મળ્ણવ સમયે ॥ ૪૧ ॥

યત્ સામાન્યં મદ્દળં ભાવાનાં નૈવ કૃત્વા આકારમ્ ।

અવિશેષયિત્વા અર્થાન્ દર્શનં ઇતિ મળ્ણયતે સમયે ॥ ૪૨ ॥

અન્યથાર્થઃ—[અર્થાન્] પદાર્થોના [નૈવ કૃત્વા આકારં] આકારને નહિ ગ્રહણ કરતાં [અવિશેષયિત્વા] વિશેષતા ન કરતાં [યત્] જે [ભાવાનાં સામાન્યં મદ્દળં] પદાર્થોનું સામાન્ય ગ્રહણ કરવું તે [દર્શનં] *દર્શન છે [ઇતિ] એમ [સમયે] શાસ્ત્રમાં [મળ્ણયતે] કહેલું છે.

ભાવાર્થઃ—પદાર્થોનું જે સામાન્ય ગ્રહણ કરવું તેને દર્શન કહે છે. તેની અંદર “આ કળો છે, આ ઘડો છે, આ આ છે” વગેરે કોઈ પણ પ્રકારની વિશેષતા પેદા થતી

* “વિષયવિષયિસન્નિપાતે દર્શનમ્” અર્થઃ—પદાર્થ અને ઇન્દ્રિયનો સંગ્રંધ થતાં દર્શન થાય છે. (આ દર્શનશુભને સામાન્ય ચેતના કહેવામાં આવે છે.)

દર્શન અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ....]

[૧૫૫]

નથી; અથવા આત્માના ઉપયોગનું પદાર્થ તરફ ઝૂકવું તે દર્શન છે. (જ્ઞાન થવા પહેલાં સામાન્ય પ્રતિભાસરૂપ ચેતનાનો આધાર તેને દર્શનઉપયોગ કહે છે.)

દર્શન અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ

થવામાં નિયમ

દંક્ષણપુલ્કં જ્ઞાણં હૃદયસ્થાણં ન દુષ્ટિર્નિ ઉચ્ચોગા ।

જુગપ્તે ગ્રહા કેવલિજ્ઞાનૃ જુગપ્તે તુ ને દોષિ ॥ ૪૪ ॥

દર્શનપૂર્વે જ્ઞાન હૃદયસ્થાનામ્ ન દ્વૌ ઉપયોગૌ ।

જુગપ્ત્ ચરમાત્ કેવલિજ્ઞાનૃ જુગપ્ત્ તુ નો દ્વૌ અપિ ॥ ૪૫ ॥

અન્યવાર્થ:— [હૃદયસ્થાનામ્] અહીં જ્ઞાનની જગ્યાને [દર્શનપૂર્વે] દર્શનપૂર્વેક [જ્ઞાન] જ્ઞાન લેવાય છે [ચરમાત્] તે પ્રારંભની [દ્વૌ ઉપયોગૌ] બે ઉપયોગ [જુગપ્ત્] એકીસાથે [ન] લાગા નથી [તુ] પરંતુ [કેવલિજ્ઞાનૃ] કેવળી જગ્યાવાનને [નો દ્વૌ અપિ] તે જગ્યાને ઉપયોગ [જુગપ્ત્] એકીસાથે લેવા છે.

નિશ્ચયચારિત્રનું સંક્ષેપ

ચદિરમ્પન્તરક્રિયારોધો ભવકારણપ્રણાસદૃઢઃ ।

જાણિત્સ જં જિણુત્તં તં પરમં સમ્યચારિત્તં । ૪૩ ।

ચદિરમ્પન્તરક્રિયારોધઃ ભવકારણપ્રણાસાર્થમ્ ।

જ્ઞાનિનઃ યત્ જિનોક્તમ્ તત્ પરમં સમ્યક્ચારિત્રમ્ ॥ ૪૬ ॥

અન્યથાર્થઃ— [ભવકારણપ્રણાસાર્થ] ભવનાં કારણનો નાશ કરવા માટે [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીઓને [ચદિરમ્પન્તરક્રિયારોધઃ] બાહ્ય અને અભ્યન્તર* ક્રિયાઓનું રોકવું છે [તં] તે [જિનોક્તમ્] જિનેન્દ્રરહેવે કહેલું [પરમં] ઉત્કૃષ્ટ† [સમ્યક્ચારિત્રમ્] સમ્યક્ચારિત્ર છે.

સાવાર્થઃ—૧. પરમ સમ્યક્ચારિત્રઃ—નિશ્ચયચારિત્ર કહેા કે પરમ સમ્યક્ચારિત્ર કહેા, બન્ને એક જ છે. તે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક હોય છે. તેથી જ્ઞાનીઓને જ હોય છે એમ સમજવું. આ સંબંધમાં બે ગાથાઓ શ્રી પ્રવચનસારમાં છે તે નીચે આપી છે:—

[ગાથા ૭]

“ચારિત્ર છે તે ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તે સામ્ય છે,

ને સામ્ય જીવનો મોહલોભવિહીન નિજપરિણામ છે. ॥ ૭ ॥

* શુભ અને અશુભરૂપ વચન અને કાયાની ક્રિયાને બાહ્યક્રિયા કહે છે. શુભ તથા અશુભ મનના વિકલ્પરૂપ ક્રિયાના વ્યાપારને અભ્યન્તરક્રિયા કહેવામાં આવે છે.

† ઉત્કૃષ્ટ = નિશ્ચય.

[ગાથા ૯૨]

આગમ વિષે કૌશલ્ય છે ને મોહદષ્ટિ વિનષ્ટ છે,
 ત્રીતગગચરિતાફૂલ છે; તે મુનિ-મહાત્મા 'ધર્મ' છે. ॥ ૯૨ ॥

(આ ગાથાઓની ટીકા વાંચવી). આચાર્યદેવ ગા. ૯૨ની
 ટીકામાં કહે છે કે જીવને પોતાને ધર્મ થયો છે કે નહિ તેની
 ખબર પડી શકે છે, કેમકે પોતાને 'ધર્મ' પ્રગટ્યો છે જ્ઞાન
 તેનાં વ્યવસ્થાપે છે.

યર્થને [મુગ્ધ] તમે [ધ્યાન] ધ્યાનનો* [સમગ્રસત્] સારી રીતે અભ્યાસ કરે.

ભાવાર્થ:—૧. નિજ શુદ્ધભામાં એકતારૂપ ધ્યાન કરવાથી નિશ્ચય-વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે છે એવો નિયમ:—

મુનિદશાને ઉચિત ધ્યાનનું સામર્થ્ય પ્રગટ કરવાથી જીવને ૭મું ગુણુસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે નિર્વિકલ્પ દશાથી ખસીને જ્યારે તે છઠ્ઠા ગુણુસ્થાનમાં આવે છે ત્યારે તેને ૨૮ મૂળગુણરૂપ વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ હોય છે. જ્યાં સુધી શ્રેણી માંડવાનો પ્રયત્ન પુરુષાર્થ ન પ્રગટ કરે ત્યાં સુધી મુનિઓ વારંવાર સાતમા અને છઠ્ઠા ગુણુસ્થાને આવે છે. આમ મુનિદશાના ધ્યાનનું સામર્થ્ય જ એવું હોય છે કે જ્યારે નિર્વિકલ્પ દશામાં તેઓ ન રહી શકે ત્યારે છઠ્ઠા ગુણુસ્થાનને યોગ્ય વ્યવહારમોક્ષમાર્ગના વિકલ્પ આવે છે.

જીવને ચોથું ગુણુસ્થાન પ્રથમ પ્રગટ થવા કાળે જે નિર્વિકલ્પ ધ્યાન પ્રગટે છે તે ધ્યાનથી ખસીને જ્યારે અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ સવિકલ્પ દશામાં આવે છે ત્યારે તેને

* ઉત્તમસંદનનસ્યૈકાગ્રચિન્તાનિરોધો ધ્યાનમ્ ।

અર્થ:—ઉત્તમ સંઘયણુવાળાનું એકાગ્રતાપૂર્વક ચિંતાને રોકવું તે ધ્યાન છે. આ ધ્યાન અંતર્મુહૂર્ત (જે ઘડીથી કાંઈક ઓછા સમય) સુધી રહે છે. ખીણ ક્રિયાઓથી ચિત્તને હઠાવીને એક જ ક્રિયામાં રાખવું તેને એકાગ્રચિંતાનિરોધ કહે છે.

આઠ અંગ અર્થાત્ આઠ ગુણરૂપ સમ્યક્ આચરણ (ચરણ) હોય છે. અને કુચુક, કુશાસ્ત્ર અને કુતત્તવનો ને સ્વીકાર હોતો નથી તથા કુદેવાદિ પ્રત્યે સ્તુતિ, પ્રશંસા, દંન, નમસ્કાર, મહિમા, આદર વગેરેરૂપ અનાચાર તેને હોતો નથી.

વળી તે જ જીવ જ્યારે પાંચમા ગુણસ્થાનને યોગ્ય ચાનનું સામર્થ્ય પ્રગટ કરે છે ત્યારે તેને નિર્વિકલ્પ ધ્યાન કાય છે અને તે ધ્યાનથી ખસીને જ્યારે સવિકલ્પ દશાંગ માયે છે ત્યારે તેને તે ભૂમિકાને યોગ્ય આણુમતાદિનું ગાચરણ (ચરણ) હોય છે, પણ અમતના અણુ બાવે જ્ઞાતા નથી.

વ્યવહારનયે જ્ઞાતા છે એટલો જ્ઞાતા-રોયનો વ્યવહારસંબંધ જીવને સર્વે પરપદાર્થો સાથે છે અને તેથી જ આત્મા સર્વે પદાર્થોનો જ્ઞાતા છે.

૨. મોહ-રાગ-દ્વેષ:—પરપદાર્થને ઇષ્ટ અનિષ્ટ માનવા તે મિથ્યાત્વભાવરૂપ મોહ છે, અને તેના પ્રત્યે કષાયભાવ થવો તે રાગ-દ્વેષ છે. મિથ્યાત્વરૂપ મોહના કારણે આત્મ-સાવધાનતાનો સર્વથા અભાવ થાય છે. માયા અને લોભ એ બે કષાય તથા હાસ્ય, રતિ અને ત્રણ પ્રકારના વેદ-એ બધાનું નામ રાગ છે, કારણ કે ત્યાં ઇષ્ટબુદ્ધિ થઈ અનુરાગ પ્રવર્તે છે. તથા ક્રોધ-માન એ બે કષાય અને અરતિ, શોક, ભય, જીર્ણુપ્સા—એ બધાનું નામ દ્વેષ છે. કારણ કે ત્યાં અનિષ્ટ-બુદ્ધિ થઈ દ્વેષ પ્રવર્તે છે સામાન્યપણે એ રાગ-દ્વેષ અને મોહ—એ બધાનું નામ મોહ છે. કારણ કે એ બધા પ્રસંગે સર્વત્ર આત્માની અસાવધાનતા જ હોય છે.

૩. ‘વિચિત્ત ઝાણુપ્પ સિદ્ધિએ’ :—ગાથામાં આ પદ છે તેના બે અર્થ થાય છે. (૧) એક અર્થ ‘વિચિત્ર’ થાય છે, જેને અનુસાર પિંડસ્થ-પદસ્થાદિ નાના પ્રકારના

૧. આ સંબંધનું વર્ણન મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક અ. ૨, પૃ. ૪૨ થી ૪૪. અ. ૩, પૃ. ૫૪ થી ૬૧ તથા અ. ૪, પૃ. ૮૦ થી ૮૮ તથા ૯૨ થી ૯૮ સુધી છે. તે મુમુક્ષુઓએ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે.

ધ્યાન એવો અર્થ નીકળે છે. (૨) બીજો અર્થ વિગત (નષ્ટ) થઈ ગયું છે ચિત્ત—અર્થાત મનના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતા શુભાશુભ ચિત્કલ્પોનો સમૂહ—જેમાં, એવું નિર્વિકલ્પ ધ્યાન. એવો પણ થાય છે. આહી જન્મે અર્થ લાગુ પડે છે.

તાત્પર્ય:—નિજ પરમાત્મસ્વરૂપની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થતા પરમાનંદ એકલક્ષણધારક ગુણાનુભવસ વડે ઉત્પન્ન તથા તેમાં લીન જે પરમ કૃપા છે તેમાં હે છયો ! તમે સ્થિર થાઓ કે જેથી મોહરાગદ્વેષ ઉત્પન્ન ન થાય. ૪૮.

ભાવાર્થ:—ધ્યાન કરતી વખતે પરમેષીવાચક મંત્રોનો* અથવા ગુરુઓની આજ્ઞાથી સિદ્ધરાક વગેરે મંત્રોનો જાપ કરવો જોઈએ. જીવ જ્યારે સ્વરૂપમાં સ્થિર ન રહી શકે ત્યારે આવું વ્યવહારધ્યાન તેને હોય છે. ૪૯.

અરહંત પરમેષીનું લક્ષણ

નદુઃખદુઃખાદુઃખમો દંષણસુદ્ધનાણવીર્યમર્દો ।

સુદેહદત્થો અપ્પા સુદ્ધો અરિદ્ધો વિચિત્તિજ્ઞો ॥ ૫૦ ॥

નષ્ટચતુર્થાતિકર્મ્મા દર્શનસુખજ્ઞાનવીર્યમયઃ ।

શુભદેહસ્થઃ આત્મા શુદ્ધઃ અર્હન્ વિચિન્તનીયઃ ॥ ૫૦ ॥

અન્યવાર્થ:—[નષ્ટચતુર્થાતિકર્મ્મા] જેણે ચાર પ્રકારનાં

* ધ્યાન કરવા યોગ્ય મંત્રો.

પાંચીસ અક્ષરોનો મંત્ર:—

ળમો અરહંતાણં, ળમો સિદ્ધાણં, ળમો આયરિયાણં ।

ળમો ઉવજ્ઞાયાણં, ળમો લોપ સવ્વસાહૂણં ॥ (સર્વપદ)

સોળ અક્ષરોનો મંત્ર-અરહંત સિદ્ધ આયરિય ઉવજ્ઞાય સાહ્વ

(નામપદ)

છ અક્ષરોનો મંત્ર-અરિહંત સિદ્ધ, અરહંત સિદ્ધ, અરહંત સિદ્ધ,

ૐ નમઃ સિદ્ધેભ્યઃ નમોઽર્હતિસિદ્ધેભ્યઃ ।

પાંચ અક્ષરોનો મંત્ર:—અસિઆહસા (પ્રથમ અક્ષર)

ચાર અક્ષરોનો મંત્ર:—અરહંત, અસિસાહ, અરિહંત.

બે અક્ષરોનો મંત્ર:—સિદ્ધ, અ. આ. ઓં, હ્રીં.

એક અક્ષરોનો મંત્ર:—અ, ઓમ્.

અરહન્ત પરમેષ્ઠીનું લક્ષણ]

[૧૬૬]

ઘાતીકર્મોના નાશ કર્યો છે, [દર્શનસુખજ્ઞાનવીર્યમયઃ] જે
અનંતદર્શન, સુખ, જ્ઞાન અને વીર્ય સહિત છે, [શુભદેહસ્થઃ]
સાત ધાતુ સહિત પરમ ઔદારિક શરીરમાં રહેલા છે [શુદ્ધઃ]
૧૮ દોષ સહિત અને શુદ્ધ જ્ઞાનાદિ સહિત છે [સર્હન્ આત્મા]
તે આત્મા અહંત પરમાત્મા છે અને તે [વિચિન્તનીયઃ]
ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને
અંતરાય એ ચાર ઘાતિયા કર્મ છે તેને નષ્ટ કરવાવાળા
અનંતદર્શન, અનંતજ્ઞાન, અનંતસુખ અને અનંતવીર્ય
એટલે કે અનંતચતુષ્ટયને પ્રાપ્ત, નિશ્ચયથી અશરીર પણ
વ્યવહારથી રક્ત માંસ વગેરે સાત ધાતુઓથી સહિત, ઉચ્ચ
પરમઔદારિક શરીરમાં રહેલાં અને દુધા, તૃષા, જન્મ, જરા

ઓમ કેવી રીતે બને છે —

અરહન્તા અસરીરા આયરિયા તહ ઉવજાયા મુણિણો
પદમકબરણિપ્પણો ઓમકારો પંચપરમેષ્ઠી.

અર્થઃ—પાંચ પરમેષ્ઠીઓના પહેલા અક્ષરોની સંક્ષિપ્ત
કરવાથી ઓમ બને છે. જે નીચે બતાવેલ છે:—

અરહન્ત	અ
અશરીર (સિદ્ધ)	અ આ
આચાર્ય	આ આ
ઉપાધ્યાય	ઉ ઓ
મુનિ (સર્વસાધુ)	મ ઓમ

જોરે અઢાર દોઝ રહિત દેવ જ અરહન્ત પરમેષી છે. ૫૦.

સિદ્ધ પરમેષીનું સક્ષણ

ળદુદુક્મ્મદેહો લોયાલોયસ્સ જાણંતો વદ્ધા ।

પુરિસાચારો અળ્લા સિદ્ધો ડાપ્પલ્લ લોયસિદ્ધરત્થો ॥ ૫૧ ।

નણ્ણકમ્મદેહઃ લોકાલોકસ્ય ડાયકઃ દ્રષ્ટા ।

પુરુષાકારઃ આત્મા સિદ્ધઃ ધ્યાયેત લોકશિષ્ઠરત્થઃ ॥ ૫૨ ॥

અન્યથાર્થઃ— [નણ્ણકમ્મદેહઃ] જેણે જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મરૂપ શરીરનો નાશ કર્યો છે, [લોકાલોકસ્ય] લોક અને અલોકના [ડાયકઃ દ્રષ્ટા] જાણવાવાળા તથા દેખવાવાળા છે, [પુરુષાકારઃ] દેહરહિત પણ પુરુષના આકારે [લોકશિષ્ઠરત્થઃ] લોકના અગ્રભાગમાં રહેલ છે તે [આત્મા સિદ્ધઃ] આત્મા સિદ્ધ પરમાત્મા છે, તેનું [ધ્યાયેત] ધ્યાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થઃ— ચાર ઘાતિયા (જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાય) તથા ચાર અઘાતિયા (વેદનીય,

ક્રીડા તથા ભયં દ્વેષો રાગો મોહશ્ચ ચિન્તનમ્ ।

જરા રુઝ ચ મૃત્યુશ્ચ ખેદઃ સ્વેદો મહોડરતિઃ ॥

વિસ્મયો જનનં નિદ્રા વિપાદોડ્ઞ્યાદશ સ્મૃતાઃ ।

એતૈર્દાષૈર્વિનિર્મુક્તઃ સોડયમાપ્તો નિરંજનઃ ॥

અર્થઃ—ભૂખ, તરસ, ભય, દ્વેષ, રાગ, મોહ, ચિંતા, પ્રપણ, રોગ, મરણ, ખેદ, પરસેવો, મદ, અરતિ, આશ્ચર્ય, જન્મ, નિદ્રા અને શોક—આ અઢાર દોષોથી રહિત આત્મદેવ અથવા અરહન્ત કહેવાય છે.

આયુ, નામ અને ગોત્ર)-એ આઠ કર્મોનો નાશ કરવાવાળા, ત્રણલોક અને ત્રણકાળના સમસ્ત પદાર્થોને દર્પણની માફક દેખવા-ઝાલવાવાળા, છેલ્લા મનુષ્ય-શરીરના આકારથી કાંઈક ઓછો પુરુષાકારે આત્માના પ્રદેશોનો આકાર ધારણ કરવાવાળા અને લોકના અથભાગમાં રહેવાવાળા પરમેષ્ઠી છે; એમનું સદા ધ્યાન કરવું ભેઈએ.

આચાર્ય પરમેષ્ઠીનું લક્ષણ

દંસણળાણપદ્માણે વીર્યચારિત્તવરતવાયારે ।

અપ્પં પરં ચ જુંજદ્ સો આચરિઓ મુળી જ્ઞેઓ ॥ ૫૨ ॥

દર્શનજ્ઞાનપ્રધાને વીર્યચારિત્રવરતપઆચારે ।

આત્માને પરં ચ યુનક્તિ સઃ આચાર્યઃ મુનિ ધ્યેયઃ ॥ ૫૨ ॥

અન્યથાર્થઃ— [દર્શનજ્ઞાનપ્રધાને] દર્શનાચાર અને જ્ઞાનાચાર જેમનામાં મુખ્યપણે રહેલા છે એવા [વીર્યચારિત્ર-વરતપઆચારે] વીર્યાચાર, ચારિત્રાચાર અને તપાચારમાં-એ પાંચ આચારોમાં [મુનિઃ] જે મુનિ [આત્માને] પોતાને [ચ] તેમ જ [પરં] બીજાને [યુનક્તિઃ] ભેડે છે [સઃ આચાર્યઃ] તે આચાર્ય પરમેષ્ઠી [ધ્યેયઃ] ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થઃ—જે સાધુ દર્શન, જ્ઞાન, વીર્ય, ચારિત્ર અને તપ-એ પાંચ આચારોમાં સ્વયં લીન રહે છે, એનું આચરણ કરે છે અને બીજાઓને પણ આચરણ કરાવે છે તેને આચાર્ય પરમેષ્ઠી કહે છે; તેમનું સદા ધ્યાન કરવું ભેઈએ.

સમ્યગ્દર્શનનું આચરણ તે દર્શનાચાર; સમ્યગ્જ્ઞાનનું આચરણ તે જ્ઞાનાચાર; વીતરાગચારિત્રભાવનું આચરણ તે ચારિત્રાચાર, તપનું આચરણ તે તપાચાર અને આ ચારે આચારોને પાળવામાં પોતાની શક્તિ હુપાવવી નહિ તે વીર્યાચાર છે. ૫૨.

ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠીનું લક્ષણ

જો રયણત્તયજુત્તો ણિચ્ચં ધમ્મોવદેસણે નિરતો ।

સો ઉવજ્ઞામો અપ્પા જદિવરવસહો નમો તસ્સ ॥ ૫૨ ॥

યઃ રત્નત્રયયુક્તઃ નિત્યં ધર્મોપદેશને નિરતઃ ।

સઃ ઉપાધ્યાયઃ આત્મા યતિવરવૃષભઃ નમઃ તસ્મૈ ॥ ૫૩ ॥

અન્યથાર્થઃ— [યઃ] જે [રત્નત્રયયુક્તઃ] રત્નત્રય-સહિત [નિત્યં] હંમેશાં [ધર્મોપદેશને] ધર્મોપદેશ કરવામાં [નિરતઃ] લીન રહે છે [સઃ આત્મા] તે આત્મા [યતિવર-વૃષભઃ] યતિઓમાં શ્રેષ્ઠ [ઉપાધ્યાયઃ] ઉપાધ્યાય છે; [તસ્મૈ] તેને [નમઃ] નમસ્કાર હો.

ભાવાર્થઃ—જે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્ર સહિત છે અને સદા ધર્મનો ઉપદેશ દેવામાં તત્પર, સુનીશ્ચરોમાં પ્રધાન છે, તે ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠીને દ્રવ્ય તથા ભાવરૂપ નમસ્કાર હો. ૫૩.

સાધુ પરમેષ્ઠીનું લક્ષણ

દંસણનાણસમગ્ગં મગ્ગં મોક્ષસ્સ જો હુ ચારિત્તં ।

સાધયદિ ણિચ્ચસુદ્ધં સ દ્વ સ મુળી નમો તસ્સ ॥ ૫૪ ॥

દર્શનજ્ઞાનસમગ્રં માર્ગં મોક્ષસ્ય યઃ હિ ચારિત્રમ્ ।

સાધયતિ નિત્યશુદ્ધં સાધુઃ સઃ મુનિઃ નમઃ તસ્મૈ ॥ ૫૪ ॥

અન્વયાર્થઃ—[યઃ મુનિઃ] જે મુનિ [દર્શનજ્ઞાનસમગ્રં] દર્શન અને જ્ઞાન સહિત [મોક્ષસ્ય] મોક્ષના [માર્ગં] માર્ગરૂપ [નિત્યં] સદા [શુદ્ધં] શુદ્ધ [ચારિત્રં] ચારિત્રને [સાધયતિ] સાધે છે [સઃ સાધુઃ] તે સાધુ પરમેષ્ઠી છે; [નમઃ તસ્મૈ] તેને નમસ્કાર છે.

ભાવાર્થઃ—જે મુનિ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને સાધે છે એટલે કે રત્નત્રયને ધારણ કરે છે તેને સાધુ પરમેષ્ઠી કહે છે. રત્નત્રય જ મોક્ષમાર્ગ છે. ૫૪.

[આ પાંચ પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ નિયમસારની ગાથા ૭૧ થી ૭૫ માં તથા મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક અ. ૧ ના પૃ. ૨ થી ૭ સુધીમાં છે તે મુમુક્ષુઓએ વાંચી લેવું. પંચપરમેષ્ઠી વ્યવહારધ્યાનનો વિષય છે, તેથી તેનું ધ્યાન ભાવલિંગી મુનિનું વ્યવહારચારિત્ર છે. તેને લગતી ગાથા ૪૫ પહેલાં આવી ગઈ છે—તે અહીં પણ વાંચવી.]

ધ્યેય, ધ્યાતા અને ધ્યાનનું લક્ષણ

જં કિંચિવિ ચિંતંતો ણિરીદ્ધવિત્તી દ્ધવે જદા સાહુ ।

લદ્ધુણ ય પયસ્સં તદાહુ તં તસ્સ ણિચ્ચયં જ્ઞાણં ॥ ૫૫ ॥

યત્ કિંચિત્ અપિ ચિન્તયન્ નિરીદ્ધવૃત્તિઃ ભવતિ યદા સાધુઃ ।

લઘ્વા ચ પક્કવં તદા આહુઃ તત્ત્વં યસ્ય નિશ્ચયં ધ્યાનમ્ ॥

અન્વયાર્થઃ—[ચ] અને [યદા] બ્યારે [સાધુઃ] સાધુ [પક્કવં લઘ્વા] એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરીને [યત્ કિંચિત્] -

જે કાંઈ પણ [ચિન્નગ્ન] ચિંતવન કરતો ચકો [નિરીક્ષુત્તિઃ]
 ઇચ્છા રહિત [ભવતિ] થાય છે [તદા] ત્યારે [તત્] તે
 કારણથી [તસ્ય નિશ્ચય] તેને નિશ્ચય [ધ્યાનં] ધ્યાન
 [પ્રાપ્નુઃ] કહે છે.

ભાવાર્થ:— ૧. યત્કિંચિત્ અપિ ચિંતયન્—
 નિશ્ચયધ્યાન પ્રગટ થયા પહેલાં જીવને અંતર્જલ્પરૂપ વ્યવહાર
 ધર્મધ્યાન હોય છે. ઉશ પુરુષાર્થ વડે જીવ તેનો અભાવ કરી
 ઇચ્છારહિત થાય છે ત્યારે જે નિર્વિકલ્પધ્યાન પ્રગટે છે તે
 નિશ્ચય અર્થાત્ સાચું ધ્યાન છે. તે વડે જીવને સંવર-નિર્જરા
 થાય છે. કહ્યું છે કે—

શુષ્તેન્દ્રિયમનો ધ્યાતા, ધ્યેયં વસ્તુયથાસ્થિતમ્ ।

એકાગ્રચિન્તનં ધ્યાનં, ફલં સંવરનિર્જરૌ ॥

અર્થ:—ધ્યાતા—ઇન્દ્રિય અને મનશુષ્તિ પ્રાપ્ત કરનાર
 ધ્યાતા છે. વસ્તુયથાસ્થિતમ્ અર્થાત્ નિજ જ્ઞાયકભાવ
 ધ્યેય છે અને તેમાં એકાગ્રતા તે ધ્યાન છે. તેનું ફળ સંવર-
 નિર્જરા છે.

૨. નિશ્ચયધ્યાનતું સ્વરૂપઃ—ધ્યાનનો અભ્યાસ કરતાં
 કરતાં ન્યારે સમસ્ત શુભાશુભ વિકલ્પ શાંત થઈ જાય ત્યારે
 શુદ્ધ-શુદ્ધ-નિત્યનિરંજન નિર્વિકાર ચિદાનંદરૂપ નિજ આત્મામાં
 થતી એકાગ્રતા તે નિશ્ચયધ્યાન છે. ૫૫.

પરમ ધ્યાનતું લક્ષણ

મા ચિદ્વદ મા જંપદ મા ચિત્તદ ક્વિં વિ જેણ દ્વોદ્ ચિરો ।

અવ્પા અવ્પમ્મિ રત્તો ર્ણમેવ પરં દ્વે જ્ઞાણં ॥ ૫૬ ॥

માચેષ્ટ મા જલ્પત મા ચિન્તયત કિમ્ અપિ યેન ભવતિ સ્થિરઃ ।

આત્મા આત્મનિ રતઃ ।દં પવ પરં ધ્યાનં ભવતિ ॥ ૫૬ ॥

અન્યથાર્થઃ—હે ભવ્ય પુરુષો! [કિમ્ અપિ] કાંઈ પણ [મા ચેષ્ટત] ચેષ્ટા ન કરે [મા જલ્પત] બોલો નહિ, [મા ચિન્તયત] ચિંતવન ન કરે [યેન] જેથી [આત્મા] આત્મા [આત્મનિ] આત્માની અંદર [રતઃ] લીન થઈને [સ્થિરં] સ્થિર [ભવતિ] થાય છે. [દં પવ] આ જ [પરં] ઉત્કૃષ્ટ [ધ્યાનં] ધ્યાન [ભવતિ] છે.

ભાવાર્થઃ—(૧) નિશ્ચયધર્મધ્યાન, નિશ્ચયશુક્લધ્યાનઃ— આ 'બન્ને ધ્યાનો સ્વાત્માશ્રિત હોય છે. આત્મધ્યાન સિવાયનું બીજું બધું ઘોર સંસારનું મૂળ ધ્યાન-ધ્યેયાદિ સુતપ અર્થાત ધ્યાન-ધ્યેય વગેરેના વિકલ્પવાળું શુભ તપ પણ કલ્પનામાત્ર રમ્ય છે—આવું બાણીને બુદ્ધિમાન પુરુષ સહજ પરમાનંદરૂપી અમૃતના પૂરરૂપ સહજ પરમાત્માનો એકનો આશ્રય કરે છે. પોતાના આત્મામાં સ્થિરતા વડે લીન થવાથી આ પરમ ધ્યાન પ્રગટે છે. ત્યાં કોઈ પણ ચેષ્ટાનો, બોલવાનો કે ચિંતવનનો બુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પ હોતો નથી. એટલે કે સ્વાત્માના આશ્રયે જ આવી નિર્વિકલ્પદશા પ્રગટે છે. પૂર્વે વ્યવહારધ્યાન હતું માટે તે પ્રગટ્યું એમ નથી, પણ પોતાનો પુરુષાર્થ વધારી, તે વિકલ્પનો અંભાવ કરી, આત્મા પોતાના આશ્રયે (પરથી અને વ્યવહારથી

પરમ નિરપેક્ષ) શુદ્ધ ચારિત્રરૂપ પરમદશા પ્રગટ કરે છે. એમ સમજવું. આ નિશ્ચયધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન અમૃતકુંભ-સ્વરૂપ છે, વ્યવહારધર્મધ્યાન વિષકુંભ સમાન છે.

૨. “ મા ચેષ્ટત, મા જલપત, મા ચિંતયત ”નો અર્થ:—જીવની આવી દશા મતાં શુભાશુભ ચેષ્ટારૂપ કાયનો વ્યાપાર તથા શુભાશુભરૂપ અંતરંગ-બહિરંગરૂપ વચનનો વ્યાપાર તથા જડ મનનો તેવો વ્યાપાર તે તે પુદ્ગલના ઉપાદાન કારણે થતો નથી તેથી તે રોકાઈ જાય છે એમ કહેવામાં આવે છે. જીવની ધ્યાનરૂપ પર્યાય તો ત્યાં નિમિત્ત-માત્ર છે. જીવને શુભ-અશુભ વિકલ્પોનો વ્યય થઈ જાય છે અને ધ્યાનરૂપ પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે.

૩. તેનું ફળ સુખ છે:—‘સહજશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન-સ્વભાવી પરમાત્મતત્ત્વનાં સમ્યગ્નિર્દાન-જ્ઞાન અને અનુચરણ-રૂપ અભેદ રતનત્રય છે, એ સ્વરૂપ પરમધ્યાનથી. સર્વપ્રદેશોએ આહ્વાદગ્નક સુખાસ્વાદરૂપ પરિણતિ થાય છે તે ધ્યાન છે અને તેનું ફળ આત્મિક સુખ છે. ૫૬.

તપ, વ્રત અને શ્રુતમાં લીન થવાને માટે પ્રેરણા.

તવસુવવદવં ચેદા જ્ઞાણરઘુરંધરો હવે જમ્હા ।

તમ્હા તત્તિયણિરવા તલ્લહીપ સદા હોદ ॥ ૫૭ ॥

તપઃશ્રુતવ્રતવાન્ ચેતા ધ્યાનરથધુરન્ધરઃ ભવતિ યસ્માત્ ।

તસ્માત્ તત્ત્વિકનિરતાઃ તલ્લઘ્યૈ સદા ભવત ॥ ૫૭ ॥

૧. બૃ. દ્રવ્યસંગ્રહ પૃ. ૨૭૪-૨૭૫. ત્યાં જીવની આ દશાનાં જુદાં જુદાં ૬૫ નામો આપ્યાં છે.

તપ, વ્રત અને શ્રુતમાં.....]

[૧૭૫]

અન્યથાર્થ:—[યસ્માત્] જેથી કરીને [તપઃશ્રુતવ્રતવાન્] તપ, શ્રુત અને વ્રતને ધારણ કરનાર [ચેતા] આત્મા [ધ્યાન-રણધુત્તરઃ] ધ્યાનરૂપી રથની ધુરાને ધારથ કરનાર [ભવતિ] થાય છે, [તસ્માત્] તે કારણથી [તદ્વચ્ચૈ] તે પરમ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ માટે [સદા] નિરંતર [તત્ત્વિકનિરતાઃ] તપ, શ્રુત અને વ્રત એ ત્રણમાં લીન [ભવત] થાઓ.

ભાવાર્થ:—૧. તપ:—(૧) મોક્ષશાસ્ત્ર (તત્ત્વાર્થસૂત્ર) માં 'તપસા નિર્જરા ચ' કહ્યું છે. અર્થાત તપથી નિર્જરા પણ થાય છે. શુભ-અશુભ ઇચ્છાઓ મટતાં ઉપયોગ શુદ્ધ થાય છે. તેથી તપ વડે નિર્જરા થકી છે.

(૨) તપનો અર્થ મુનિપણું થાય છે અને તેથી તીર્થંકર દેવોના દીક્ષા કલ્યાણક્રમે 'તપ કલ્યાણક' કહેવામાં આવે છે (૩) આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્વરૂપવિશ્રાંત^૨ નિસ્તરંગ ચૈતન્યનું દૈદીપ્યમાન થવું તે તપ છે. પોતાના અખંડિત પ્રતાપરૂપ સ્વશુદ્ધાત્માના પ્રતપન વડે કામ-ક્રોધાદિ શત્રુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવો તે તપ છે પ્રસિદ્ધ શુદ્ધકારણ પરમતત્ત્વમાં સદા અંતર્મુખ રહીને-લીન રહીને પ્રતાપવંત વર્તવું તે તપ છે. આવા શુદ્ધભાવરૂપ પરિણમન તે નિશ્ચયતપ છે અને તપસંબંધી શુભવિકલ્પ તે જ્ઞાનીનો અવહારતપ છે.

૧. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક અ. ૭, પૃ. ૨૩૪.

૨. પ્રવચનસાર ગા. ૧૪, પૃ. ૧૯ શુ. સં. ટીકા જયસેનાચાર્ય પૃ ૧૭

૩. નિયમસાર ગાથા ૧૧૮, પૃ. ૨૩૮.

૨. દ્રવ્યશ્રુતઃ—(૧) ખરેખર આગમ વિના 'પદાર્થોનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી, કારણ કે, આગમ જ જેને ત્રણ કાળે ઉત્પાદન-વ્યય-ધૌવ્યરૂપ ત્રણ લક્ષણો વર્તે છે એવા સકળ પદાર્થસમૂહના યથાતથજ્ઞાન વડે સુસ્થિત અંતરંગથી ગંભીર છે. મુમુક્ષુએ ભગવાન અર્હંત સર્વજ્ઞથી સ્વયં જાણીને કહેવાયેલા શબ્દપ્રદામાં કે જેનું અનેકાંતરૂપી લક્ષણ પ્રગટ છે તેમાં નિઃશ્વાત યવું; કેમકે પદાર્થોના નિશ્ચય વિના ધ્યાનરૂપ એકાગ્રતા સિદ્ધ થતી નથી.

(૨) ટંકોટકીણું જ્ઞાયક એકસ્વભાવ એવો જે નિઃપરમાત્મપદાર્થ તેમાંથી શરૂ કરીને બધા પદાર્થો સંબંધીનો નિર્ણય આગમથી થાય છે. જીવલેદ-કર્મલેદ પ્રતિપાદક આગમઅભ્યાસ ઉપરાંત આગમશબ્દોમાં સારભૂત ચિદાનંદ એક પરમતત્ત્વ છે તેનાં પ્રકાશક અધ્યાત્મ પરમાગમે વડે પદાર્થની પિછાન થઈ શકે છે, માટે આગમ-પરમાગમનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે.

(૩) જેમાં અનેકાંતરૂપ સાચા જીવાદિ તત્ત્વોનું નિરૂપણ છે તથા જે સાચો રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ દર્શાવે છે તે જૈનશાસ્ત્રોની ઉત્કૃષ્ટતા છે.

(૪) તીર્થંકર પરમદેવની વાણી જે પૂર્વાપર દોષરહિત

૧. અવચનસાર ગા. ૨૩૨, પૃ. ૩૭૯ તથા શ્રી જયસેનજીની ટીકા પૃ. ૩૨૦.

૨. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃ. ૨૨૮.

તપ, વ્રત અને શ્રુતમાં....]

[૧૭૭]

તથા શુદ્ધ છે તેને ^૧આગમ કહેલ છે. ભગવાન ^૨અહુ^૩તના મુખકમળથી નીકળેલો સકળ જનતાને શ્રવણનું સૌસામ્ય મળે એવો સુન્દર આનંદઝરતો અનક્ષરાત્મક દિવ્યધ્વનિ છે અને તે ઉપરથી ગણધરદેવોએ તથા તેને અનુસરીને આચાર્યો આદિ જ્ઞાનીઓએ જે વીતરાગી શાસ્ત્રો રચ્યાં તે આગમ છે.

(૫) જે આગમ મોક્ષમાર્ગને ^૩પ્રકાશ કરે તે જ આગમ વાંચવા-સાંભળવા યોગ્ય છે; કારણ કે જીવો સંસારમાં નાના પ્રકારનાં દુઃખોથી પીડિત છે. જો શાસ્ત્રોરૂપી દીપક વડે મોક્ષમાર્ગને પામે તો તે મોક્ષમાર્ગમાં ગમન કરી એ દુઃખોથી મુક્ત થાય. હવે મોક્ષમાર્ગ તો એક વીતરાગભાવ છે, માટે શાસ્ત્રોમાં કોઈ પ્રકારે રાગ-દ્વેષ-મોહનો નિષેધ કરી, વીતરાગભાવનું પ્રયોજન પ્રગટ કર્યું હોય તે જ શાસ્ત્રો વાંચવા-સાંભળવા યોગ્ય છે.

(૬) આ જીવનું મુખ્ય કર્તવ્ય ^૪આગમજ્ઞાન છે. એ યતાં તત્ત્વોની શ્રદ્ધા થાય, તત્ત્વશ્રદ્ધા યતાં સંયમ થાય છે. આગમથી આત્મજ્ઞાનની પશ્ચુ પ્રાપ્તિ થાય છે. જેથી સહજ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ધર્મનાં અનેક અંગો છે તેમાં પણ એક ધ્યાન વિના આનાથી છિંચું ધર્મનું એક

૧. નિયમસાર ગાથા ૮.

૨. નિયમસાર ગાથા ૧૦૮.

૩. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃ. ૧૫.

૪. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃ ૨૪.

પણ અંગ નથી એમ જાણી હરકોઈ પ્રકારે આગમનો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે

(૭) જેણે પ્રથમ ભૂમિકામાં 'ગમન કર્યું' છે એવા છવે સર્વજ્ઞે દ્રવ્ય^૧ જાણીને કહેલા અને સર્વ પ્રકારે અભાષિત એવાં દ્રવ્યશ્રુતપ્રમાણને પ્રાપ્ત કરી તેમાં કોંડા કરવાં તેનાં સંસ્કારથી વિશેષ પ્રકારની સંવેદન (જ્ઞાન) શક્તિરૂપ સંપદા પ્રગટ કરવી. આનંદના કુવારા પ્રગટ કરનારા પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણ વડે અથવા તેનાથી અવિરુદ્ધ અન્ય પ્રમાણસમૂહ વડે તરવતઃ સમસ્ત વસ્તુમાત્રને જાણવી કે જેથી અતત્ત્વ અભિનિ-વેશના સંસ્કાર કરનારો મોહ ક્ષય પામે જ, માટે મોહનો ક્ષય કરવામાં પરત્ત શબ્દપ્રદાની ઉપાસનાનો ભાવજ્ઞાનના અવ-લંબન વડે દહ કરેલા પરિણામથી સમ્યક્પ્રકારે અભ્યાસ કરવો. તે એક ઉપાય છે.

૩. દ્રવ્યશ્રુતના સારપદો-ભાવશ્રુતજ્ઞાન-ધ્યાનઃ—

(૧) જેમ વાંસ ઉપરનાં વિચિત્ર ચિત્રો^૨ ઘોઈ નાખવાથી વાંસ શુદ્ધ થાય છે; તેમ આ છવ પણુ જ્યારે શુરની પાસે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપના પ્રકાશક પરમાગમને જાણે છે— 'પક્ષોઽહં નિર્મમઃ શુદ્ધો જ્ઞાની યોગીન્દ્રગોચરઃ । વાઘ્યાઃ સંયોગજ્ઞા ભાવા યત્તઃ સર્વેઽપિ સર્વદા ।' ઇત્યાદિ પ્રકારે જાણે છે—તથા દેહ અને આત્મા વચ્ચેના અત્યંત લેહને જળ અને અગ્નિની માફક ભિન્ન લક્ષણ વડે લક્ષિત થવાથી જાણે છે

૧. પ્રવચનસાર ગા. ૮૬, પૃ. ૧૨૮.

૨. પંચાસ્તિકાય ગા. ૨૦, પૃ. ૪૪ જયસેનજી.

તપ, વ્રત અને શ્રુતમાં.....]

—એ રીતે અનુમાનજ્ઞાનને બાંહે છે તથા વીતરાગ નિર્વિકલ્પ
સ્વસંવેદન જ્ઞાનને બાંહે છે, ત્યારે આવાં આગમજ્ઞાન-
અનુમાનજ્ઞાન-સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષજ્ઞાન દ્વારા (આ ૭૫) શુદ્ધ
થાય છે.

(૨) પગો મે સસ્તદો^૧ અપ્પા જાણદંસણ લક્ષણો ।
સેસા મે વાહિરા માવા સવ્વે સંજોગલક્ષણા ॥

એવી એકત્વભાવના વડે સ્વજન-પરજનાદિ પ્રત્યે ૭૫
નિર્મોહપણું પ્રાપ્ત કરે છે.

(૩) “વીતરાગ-સર્વજ્ઞપ્રણીત શાસ્ત્ર વડે “પગો મે સસ્તદો
અપ્પા” ઇત્યાદિ પરમાત્મ-ઉપદેશક શ્રુતજ્ઞાન વડે પ્રથમ આત્માને
બાંહે છે, પછી વિશિષ્ટ અભ્યાસ વડે પરમસમાધિ કાળે રાગાદિ
વિકલ્પરહિત આત્માને અનુભવે છે.

(૪) સ્વપધ્યાનને છોડી^૩ :—

નમસ્સિ પરિવજ્જામિ ણિમમ્મત્તિર્વાહિદો ।
આલંબણં ચ મે આદા જવસંસાદં લોસરે ॥૧૧॥

(નિયમસાર)

૧. નિયમસાર ગા. ૧૦૨. તેનો અર્થ:—જ્ઞાન-દર્શન લક્ષણ-
વાળો શાશ્વત એક આત્મા મારો છે, બાકીના બધા ભાવો
મારાથી બાહ્ય છે.

૨. પ્રવચનસાર ગા. ૮૬, પૃ. ૧૦૮ જયસેનજી. અહીં પણ
નિયમસાર ગા. ૧૦૨ આધારરૂપે છે.

૩. બૃહદ્ પ્રવચનબ્રહ્મ ગા. ૫૭ વીકા પૃ. ૨૧૩.

[અર્થ:—હું મનનને પરિણતું છું અને નિર્મમલમાં સ્થિર છું ૩૩. આત્મા મારું આત્મજન છે અને ગાડીનું હું વોત્સલું છું—તમાનું ૩૩.]

માદા ત્વ મજ્જાળે માદા મે વંસળે ચરિત્તય !

માદા વજ્જાળે માદા મે મંભરે જોમે ॥ ૨૦૦ ॥

[અર્થ:—ખરેખર મારા જ્ઞાનમાં આત્મા છે, મારા દર્શનમાં તથા ચારિત્રમાં આત્મા છે, મારા પ્રત્યાખ્યાનમાં આત્મા છે, મારા સંવદમાં તથા ચેતનમાં (શુદ્ધોપયોગમાં) આત્મા છે.]

પક્કા મે વાસલો અપ્પા ણાણદંસળ લક્ષણા !

સેસા મે વાદિરા માવા સવ્વે સંયોગ લક્ષણા ॥

[અર્થ:—આગળ ક્રૂટનોટ નં. ૨ માં આવી ગયો છે] ઈત્યાદિ સારપદોનું શ્રદ્ધા કરીને ધ્યાન કર્તાવ્ય છે (એમ સમજવું.) જૂ. દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા ૫૭. પૃ. ૨૧૩.

(૫) [આ શાસ્ત્રનું સારપદ—ગાથા ૧૩] ૧. “સવ્વે સુદ્ધા હુ સુદ્ધણયા” સર્વે જીવો શુદ્ધતરે શુદ્ધ છે. સમયસાર ગા. ૧૦૯ થી ૧૧૨ નાં આધારરૂપે શ્રી જવસેનજીએ આ પદ લીધું છે.

૨. સત્તાગ્રાહક શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયના બળે પૂર્વોક્ત વ્યંજન પર્યાયોથી, સિદ્ધ અને સંસારી સમસ્ત જીવ સર્વથા વ્યતિરિક્ત જ છે. કેમકે “સવ્વે સુદ્ધા હુ સુદ્ધણયા” એવું વચન હોવાથી. (નિયમસાર ગા. ૧૯ ટીકા. પૃ. ૪૬.)

તપ, વ્રત અને શ્રુતમાં....]

[૧૮૧]

(૬) શુદ્ધતયના વિષયભૂત જ્ઞાયકભાવના આશ્રયે જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે. તે સંબંધીનું સારપદ—

વવહારોઽભૂત્યો ભૂત્યો દેસિદો હુ સુદ્ધજનો ।

ભૂત્યમસ્તિદો ચલુ સમ્માદઢી દવદ જીવો ॥ ૧૬ ॥

(શ્રી સમયસાર)

(૭) ચિદ્રૂપઃ કેવલઃ શુદ્ધ જ્ઞાનદાત્મત્વદં સ્મરે ।

મુક્ત્યૈ સર્વલોપદેશઃ શ્લોકાર્થેન નિરૂપિતઃ ॥ ૨૨ ॥

અર્થઃ—હું ચિદ્રૂપ, કેવળ શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું એમ સ્મરણ કરું છું. સુક્ષિપ્ત માટેનો સર્વજ્ઞનો ઉપદેશ આ અડધા શ્લોકથી નિરૂપિત છે.

(૮) વ્રત (નિશ્ચય-વ્યવહાર)ઃ—નિશ્ચયવ્રતનું સ્વરૂપ જ્ઞા. ઉપમાં તથા વ્યવહારવ્રતનું સ્વરૂપ જ્ઞા. ૪૫માં આવી ગયું છે. એટલું યાદ રાખવું કે નિશ્ચયવ્રત વિના સાચા વ્યવહારવ્રત કોઈને પણ હોઈ શકે નહિ. નિશ્ચયવ્રત વિનાનાં વ્રતને તો ભગવાન બાળવ્રત કહે છે.

(૫) પરમધ્યાનની પ્રાપ્તિનું રૂપઃ—તપ, શ્રુત અને વ્રતમાં લીન થવાનો ઉપદેશ પરમધ્યાનની પ્રાપ્તિ માટે છે. અર્થાત પુરુષાર્થ વધારી, વિકલ્પ તોડી સ્વસ્વરૂપમાં લીન થવું. તેનું રૂપ—(૧) આર ગતિઓનું નિવારણ, (૨) શુદ્ધાત્મ-તત્ત્વની ઉપલબ્ધિરૂપ નિર્વાણ, (૩) પરતંત્રતાની નિવૃત્તિ અને (૪) સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ છે. ૫૭.

મન્યજ્ઞાનું અંતિમ નિર્ણય

દ્રવ્યસંગ્રહાદિ મુનિના દ્વારા રોગસંચયશુદ્ધિ સુત્રપૂર્ણા ।

શોધયન્તુ તનુસૂત્રચરેણ નેમિચંદ્રમુનિના મણિય જં ॥ ૫૮ ॥

દ્રવ્યસંગ્રહદે શ્વ મુનિનાયાઃ રોગસંચયચ્યુતાઃ શ્રુતપૂર્ણાઃ ।

શોધયન્તુ તનુસૂત્રચરેણ નેમિચંદ્રમુનિના મણિયં યત્ ॥ ૫૮ ॥

અન્યવાચી :— [તનુસૂત્રચરેણ] અદ્યપ્રજ્ઞાનના મારક
[નેમિ ચંદ્રમુનિના] નેમિચંદ્રમુનિએ [યત્] જે [શ્વં] આ
[દ્રવ્યસંગ્રહં] દ્રવ્યસંગ્રહ નામનો પ્રય [મણિયં] કહ્યો છે, તે
[દ્રોષસંચયચ્યુતાઃ] દોષના સમુદયી રહિત અને [શ્રુતપૂર્ણાઃ]
શ્રુતજ્ઞાનમાં પૂર્ણ એવા [મુનિનાયાઃ] મુનિઓના સ્વામીઓ
(આ ચારો) [શોધયન્તુ] શુદ્ધ કરે.

આવાર્થ :—રાગાદિ તથા સંશય આદિ દોષ રહિત
*દ્રવ્યશુદ્ધિ અને +ભાવશુદ્ધિના બાણકાર મુનીશ્વર, અદ્યપ્રજ્ઞાની
નેમિચંદ્રમુનિ દ્વારા રચિત દ્રવ્યસંગ્રહનું સંશોધન કરે. ૫૮

* રાગ-દ્વેષ રહિત હોવાદિ છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વ, નવ પદાર્થોનો
પ્રતિપાદકવર્ણ—પદ-વાક્યરૂપ દ્રવ્ય-આગમ તે દ્રવ્યશુદ્ધિ.

+ સંશય, વિમોહ અને વિભ્રમ રહિત શુદ્ધ આત્માનું સમ્યક્
જ્ઞાન તે ભાવશુદ્ધિ.

અર્થ-સંગ્રહ

અઘાતિકર્મ:—જે જ્ઞાન, દર્શન, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ જીવના સ્વભાવના ઘાતમાં નિમિત્ત નથી પણ અવ્યાખ્યાય, અગુરુલઘુ વગેરે પ્રતિજીવી ગુણોના ઘાતમાં નિમિત્ત છે તેને અઘાતિકર્મ કહે છે. તેના નામો—વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર. (તેના નિમિત્તથી જીવને બાહ્ય સામગ્રીનો સંબંધ બને છે.)

અધિકાર:—પ્રકરણ, પરિચ્છેદ, અધ્યાય.

અચક્ષુર્દર્શન:—તેજ સિવાય બાકીની ઇન્દ્રિયો અને મનના સંબંધથી થતાં મતિજ્ઞાન પહેલાં થવાવાળા સામાન્ય પ્રતિભાત્ર અથવા અવલોકનને અચક્ષુર્દર્શન કહે છે.

અજીવ:—સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન, હિતનો ઉદય અને અહિતનો ભય-જેને સદાય (-કદીપણ) હોતા નથી તેને શ્રમણો અજીવ કહે છે. (અજીવ દ્રવ્યના પાંચ પ્રકાર છે—પુદ્ગલ-પરમાણુઓ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાલાણુ) (પંચાસ્તિકાય ગા. ૧૨૫)

અણુ:—સર્વ સંકલ્પોનો જે અંતિમ ભાગ તેને પરમાણુ કહેવાય તે અવિભાગી, એક, શાશ્વત, મૂર્તપણે ઉપજનારો અને અસાપ્ક છે. મૂર્તત્વ (-રૂપીપણું)ના કારણે મૂલ સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણનો, પરમાણુથી કથનમાત્ર વડે જ જોઈ

કરવામાં આવે છે જે પુચ્છી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ
એ ચાર ધાતુઓનું કારણ છે તે પરમાણુ બાંધવા-કે
જે પરિણામ બાંધવાળો છે અને સ્વયં અશબ્દ છે.

(પંચાસ્તિકાયા ગા. ૭૭-૭૮.)

અધર્મદ્રવ્ય:—સ્વયં ગતિપૂર્વક સ્થિતિપરિણામને ગ્રાસ પુદ્ગલ
અને જીવોને સ્થિર રહેવામાં અડકારી કારણ અધર્મ-
દ્રવ્ય છે—જેમ પથિકને છાયા.

અનુપ્રેક્ષા:—જેવો પોતાનો અને શરીરાદિનો સ્વભાવ છે
તેવો ઓળખીને જામ છોડવો; શરીરાદિને બાહ્ય બાણી
રાગ ન કરવો અને ધુરાં બાણી દ્વેષ ન કરવો. આવી
સાચી ઉદાસીનતા અર્થે નિત્ય જ્ઞાનાનંદમય નિઃકામ-
તાત્પના લક્ષે અનિત્યત્વ વગેરેનું યથાર્થ ચિંતવન
કરવું તેમાં જેટલી લીતરાગતા વધે છે તેટલા અર્થે
સંવર-નિર્જરા છે અને રાગ રહે તે બંધનું કારણ
છે. આ અનુપ્રેક્ષા સમ્યક્દષ્ટિને જ હોય છે.

(મોક્ષશાસ્ત્ર અ. ૯, સૂ. ૭.)

અનુભાગબંધ:—જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મોના તીવ્ર-મંદ રસ
વિશેષને અનુભાગબંધ કહે છે.

અભ્યંતરક્રિયારોધ:—શુદ્ધાત્મ-અનુભવના બળ વડે સ્થિરતા-
નુસાર શુભ-અશુભ મનના વિકલ્પરૂપ ક્રિયાના વ્યાપારને
રોધ થવો તે.

અમનસ્કઃ—મનરહિત જીવ, અસંજી. હિતમાં પ્રવર્તવાની અથવા અહિતથી દૂર રહેવાની શિક્ષા જે ગ્રહણ કરે છે તે સંજી છે અને હિત-અહિતની શિક્ષા, ક્રિયા, વગેરેનું જે ગ્રહણ નથી કરતા તે અસંજી જ હોય છે. એકેન્દ્રિયથી ચાર ઈન્દ્રિયવાળા સુધીના જીવો અસંજી જ હોય છે, પચેન્દ્રિય તિર્થંચો સંજી અને અસંજી બન્ને પ્રકારના હોય છે. બાકીના મનુષ્ય, દેવ, નારકીના જીવો સંજી જ હોય છે. (દેવળીને અમનસ્ક કહેવામાં આવે છે તે જુદો પ્રકાર છે.)

અમૂર્તિકઃ—(અદ્વૈત) જેમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વાસું (રંગ) ન હોય તે

અહિંત પરમેષ્ઠીઃ—લાય અને દ્રવ્યરૂપ જ્ઞાતાવસ્થાદિ ચાર ધાતિ કર્મેના નાશ કરી, અનંત જ્ઞાનાદિ ચતુષ્ઠય અથવા નવ કેવળલબ્ધિને ધારણ કરવાવાળા, ક્રુધાદિ ૧૮ દોષરહિત શ્રી ત્રિનેત્ર ભગવાન, અહિંત પરમાત્મા, જેઓ દેહરહિત હોવાથી સકલપરનાત્મા કહેવાય છે.

અલોકાકાશઃ—જેમાં જીવાદિ પાંચ દ્રવ્યો સહાય રહેલા છે તે લોકાકાશ છે અને જેમાં જીવાદિ પાંચ દ્રવ્યો નથી, કેવળ જે આકાશ દ્રવ્ય છે એવા આકાશના ભાગને અલોકાકાશ કહે છે. લોકાકાશના દોષથી તે સર્વ તરફ અનંતગુણ દોષરૂપ છે.

અવધિદર્શનઃ—અવધિદર્શનની પહેલાં યનાર સામાન્ય પ્રતિભાસ
અથવા અવલોકન.

અવિપાક નિર્ગ્નરાઃ—આત્માના શુદ્ધભાવ વડે સ્થિતિ પૂરી
થયા પહેલાં કર્મોનું ખરવું.

અસ્તિકાયઃ—જેને હોવાપણું અને કાય (—અહુપ્રદેશી) પશું
છે એવાં દ્રવ્ય [તેનાં નામ—જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ,
અધર્મ, આકાશ.]

આકાશઃ—જીવ, પુદ્ગલાદિ બધાં દ્રવ્યોને અવકાશ આપનાર
દ્રવ્ય જે અનંતપ્રદેશી અખંડ અને દેને સર્વવ્યાપક
એવું અજીવ (અચેતન) દ્રવ્ય છે.

આચાર્ય પરમેષ્ઠીઃ—જે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનાદિ સહિત
છે; ઉપરાંત વિરાગી બની, સમસ્ત પરિગ્રહ છોડી,
શુદ્ધોપયોગરૂપ મુનિધર્મ અંગીકાર કરી અંતરંગમાં
તો એ શુદ્ધોપયોગ વડે પોતે પોતાને અનુભવે છે,
પરદ્રવ્યમાં અહુબુદ્ધિ ધારતા નથી, પોતાના
જ્ઞાનાદિ સ્વભાવોને જ પોતાના માને છે, પરભાવોમાં
મમત્વ કરતા નથી, કોઈને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માની તેમાં
રાગ-દ્વેષ કરતા નથી, હિંસાદિરૂપ અશુભ ઉપયોગનું
તો અસ્તિત્વ જ જેને રહ્યું નથી. એવા અંતરંગ-
દશા થતાં બાહ્ય દિગંબર સૌમ્યમુદ્રાધારી થયા
છે. ૨૮ મૂલ્યગુણોને જેઓ અખંડિત પાળે છે. ૧૦
ઉત્તમક્ષમાદિ ધર્મ, ૧૨ પ્રકારના તપ, ૫ દર્શના-

ચાર, જ્ઞાનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યા-
ચાર—એ પાંચ આચાર; ૬ આવશ્યક (—સામાયિક,
ચોવીસ તીર્થંકર અથવા પંચપરમેષ્ઠીની સ્તુતિ,
વંદના, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન અને કાર્યોત્સર્ગ),
૩ શુષ્પિત (મન, વચન, કાયશુષ્પિત)—એ પ્રમાણે
૩૬ શુષ્પિતો પાળે છે અને ધીજી ભવ્ય જીવેને
પળાવે છે એવા આચાર્ય જેઓ મુનિઓના સંઘના
અધિપતિ હોય છે.

આત્મપદ—સૂર્ય અને સૂર્યકાન્તમણિમાં રહેવાવાળો ખાસ શુષ્પિત.

આયુકર્મ—જેના નિમિત્તે પોતાની સ્થિતિ સુધી પ્રાપ્ત
વયેલ શરીરનો સંબંધ (જીવને) છૂટી શકતો નથી
તે કર્મને આયુકર્મ કહેવામાં આવે છે. (આયુ
ચાર પ્રકારના છે—દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ (—પશુ)
અને નારક.)

આસ્રવઃ—આત્માની મિથ્યાત્વ. અમૃત, પ્રમાદ, કષાય અને
યોગરૂપ મલિન અવસ્થા તે બાવાસ્રવ અને જ્ઞાના-
વરણાદિ આઠ કર્મોરૂપ થવાને યોગ્ય કર્મજીવગણાનું
આસ્રવું તે દ્રવ્યાસ્રવ છે.

ઈન્દ્રિયઃ—આત્માના અસ્તિત્વને બતાવનાર અને પરોક્ષજ્ઞાનની-
ઈન્દ્રિયોના નિમિત્ત.

ઉત્પાદઃ—દ્રવ્યમાં નવી પર્યાયનું પ્રગટ થવું તે.

ઉદ્યોત:—ચંદ્ર, ચંદ્રકાન્તમણિ અને આગીયા (ખગોત નામે પતંગીયા) વગેરેનો પ્રકાશ.

ઉપગોગ:—જ્ઞાન અને દર્શનશુભનો વ્યાપાર અથવા ચારિત્ર-અપેક્ષાએ શુભ-અશુભ અને શુદ્ધ એમ આચરણના અર્થમાં ચારિત્રશુભની ક્રિયાને ઉપયોગ કહેવાય છે.

ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠી:—તેઓ પણ મુનિના ૨૮ મૂળશુદ્ધ તથા નિશ્ચય સમ્યક્દર્શનાદિ સહિત છે, જાણમાં દિગંબર સૌમ્યમુદ્રાધારી થયા છે. આવા ઉપાધ્યાયના ૨૫ શુદ્ધ, ૧૧ અંગ, ૧૪ પૂર્વને પોતે મણે છે તથા પાસે રહેનાર મુનિઓને શાસ્ત્રનો અંબ્યાસ કરાવે છે. (તે મુનિઓમાં શિક્ષક—અધ્યાપક હોય છે)

ઓમ્ (ૐ) :—તેના ઘણા અર્થો થાય છે. તેમાં (૧) ભાવરૂપ ઓમ્ ‘શુદ્ધાત્મા’ છે અને તેનો ત્રાયક શબ્દ ‘ત્રિનેશ્વરની દિવ્યવાણી’ છે. (૨) અરહન્ત આદિ પાંચ પરમેષ્ઠીના પ્રથમ અક્ષરોથી બનેલો શબ્દ જેનાથી પાંચ પરમેષ્ઠીનું લક્ષ ઘર્ષ શકે છે.

કર્તા:—(૧) શુદ્ધ નિશ્ચયનયે રાગાદિરહિત પોતાના શુદ્ધ પરિણામનો અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વભાવનો કર્તા.

(૨) નિશ્ચય (અશુદ્ધ નિશ્ચય) નયે રાગાદિ અશુદ્ધ ચેતન ભાવોનો કર્તા.

(૩) વ્યવહારનયે જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલકર્મોનો બંધ કરવાવાળો.

કપાય:—જેતાથી (કપ્ = સંસારરૂપ, હુઃખ, આય = લાભ)
સંસારની વૃદ્ધિ થાય. આત્માના કલુષિત પરિણામ
જેવાં કે મિથ્યાત્વ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અથવા
મોહ, રાગ, દ્વેષ વગેરે.

કાય:—ધણ પ્રદેશોનો સમૂહ.

કાળદ્રવ્ય:—પોતપોતાની અવસ્થારૂપે સ્વયં પરિણમતા જીવાદિ
દ્રવ્યોને પરિણમનમાં નિમિત્તરૂપ જે દ્રવ્ય છે તેને
કાળદ્રવ્ય કહે છે જેમકે કુંભારના ચાકને ફરવા
લોહાનો ખીલો.

કેવળદર્શન:—કેવળજ્ઞાનની સાથે થનાર સામાન્ય અવલોકનને
કેવળદર્શન કહે છે.

કેવળજ્ઞાન:—ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળવર્તી સમસ્ત પદાર્થોને
એકી સાથે એક સમયમાત્રમાં સ્પષ્ટ બાજે એવું
સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન.

કેવલિનાથ:—કેવળજ્ઞાન આદિ અનંતચતુષ્ટયના ધારક કેવળી
ખગવાન.

શુભસ્થાન:—મોહ-યોગના સદ્ભાવ વા અસદ્ભાવથી આત્માના
સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને યોગ આદિની
ધવાવાળી અવસ્થાઓને શુભસ્થાન કહે છે.

શુભિ:—મોહ-રાગ-દ્વેષના અલાવને લીધે અખંડ અદ્વૈ
પરમચિદ્રૂપમાં સમ્યક્પણે અવસ્થિત રહેતાં, ન

વચન, કાયા તરફની પ્રવૃત્તિ અટકી જવી તેને સુતિ કહે છે.

ક્રાંતિકર્મ:—આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, (—સમ્યક્ત્વ-ચારિત્ર) અને વીર્યશુભ્રતા વિભાવપરિશુભ્રનમાં નિમિત્તરૂપ દ્રવ્યકર્મ.

ચક્ષુદર્શન:—નેત્રના સંબંધથી થતા મતિજ્ઞાનની પહેલાં થનાર સામાન્ય પ્રતિભાસ અથવા અવલોકનને ચક્ષુદર્શન કહે છે.

ચૈતન્ય:—જ્ઞાન તથા દર્શનઉપયોગ જેમાં રહેલ છે તે.

કર્મસ્થ:—ક્ષાયોપશમિક (—મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનપર્યાય) જ્ઞાનધારક સંસારી જીવ.

કાયા:—તડકામાં મનુષ્યાદિનો પડછાયો અથવા દર્પણમાં સુખરૂં પ્રતિબિંબ.

જિન:—મિથ્યાત્વ અને રાગાદિને છૂતનાર. (અસંયતસમ્યક્-દષ્ટિ, શ્રાવક અને સુનિને જિન કહી શકાય છે.)

જિનવર:—જિનોમાં જે શ્રેષ્ઠ હોય તે શ્રી ગણધરદેવ પણ જિનવર કહેવાય છે.

જિનવરવૃષભ:—જિનવરોમાં પણ જે શ્રેષ્ઠ હોય છે તે. દરેક તીર્થંકર ભગવાન ‘જિનવરવૃષભ’ (ભાવ અપેક્ષાએ) કહેવાય છે.

જીવ:—જેમાં ચૈતના એટલે જ્ઞાનદર્શન પ્રાપ્ત હોય તે.

અર્થ-સંબંધ]

શ્રવણમાસ:—જે ૧૪ ધર્મ દ્વારા અનેક પ્રકારના જીવંતા
લેઈ બાણી શકાય તે. (ગાથા ૧૨)

તપ:—શુભાશુભ ઇચ્છાઓને રોકવી અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્ય-
સ્વરૂપમાં વિદ્યોતિ, શુદ્ધરત્નત્રયરૂપ સુનિપાતુ.

તમ:—પ્રકાશથી વિરુદ્ધ = અંધારું, અંધકાર.

તસ:—તત્ત્વનામકર્મના ઉદયથી બે ઇન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય
અવસ્થાને પ્રાપ્ત જીવ.

દર્શન:—સામાન્યરૂપથી નિરાકાર પ્રતિભાસ (—અવલોકન)
દર્શનચેતના.

દિશા:—પૂર્વ વગેરે દિશાઓ.

દુર્ભિનિવેશ:—સંશય, વિપર્યાય અને અનધ્યવસાય
(—અનિર્ધાર.)

દ્રવ્ય:—જે શુભ-પર્યાયસહિત અને સતત્ત્વરૂપ હોય તે.

દ્રવ્યબંધ:—કર્મ અને આત્માના પ્રદેશોનો એકદેશમાં જે
સંબંધ વિશેષ.

દ્રવ્યનાશ:—જ્ઞાનાવરણીય આદિ બધા કર્મો અને શરીરનો
સંબંધ આત્માથી છૂટી જવો.

દ્રવ્યસંવર:—દ્રવ્ય-આસવોનું રોકાવું.

દ્રવ્યાસવ:—જાડ કર્મોને યોગ્ય પુદ્ગલોનું આવડું તે.

ધર્મ:—જે સંસારના દુઃખોળી છોડાવી મોક્ષરૂપી ઉત્તમ સુખળી પ્રાપ્તિ કરાવે તે, સમ્યક્જ્ઞાનનય (શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર), ઉત્તમદ્વિમાદિ વીતરાગભાવ.

ધર્મદ્રવ્ય:—સ્વયં ગતિરૂપ પરિણીત જીવ અને પુરુષકોને ગમન કરતી વખતે જે દ્રવ્ય નિમિત્ત છે તે. જેમ માછલીને પાણી.

ધ્યાન:—સમ્યક્જ્ઞાન દ્વારા પોતાના આત્માને આત્મામાં એકાગ્ર કરવો.

ધ્રોવ્ય:—પ્રત્યભિજ્ઞાનના કારણરૂપ દ્રવ્યની નિત્યતાને ધ્રોવ્ય કહે છે.

નય:—શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણનો અંશ, જ્ઞાતાનો અભિપ્રાય.

નિર્જરા:—બંધનો એકદેશ અભાવ.

નિશ્ચયનય:—લેદ, પરાશ્રયને ગૌણ કરી પદાર્થને યથાર્થ જાણનાર શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ તે નિશ્ચયનય છે.

નિશ્ચયચારિત્ર:—નિશ્ચય સમ્યક્દર્શનપૂર્વક સ્વરૂપમાં ચરતું તે, નિઃસ્વભાવમાં પ્રવર્તતું-શુદ્ધ ચૈતન્યનું પ્રકાશનું એવો તેનો અર્થ છે. મોહ-ક્ષોભરહિત પરિણામ સામ્ય, ધર્મ અને ચારિત્ર (વીતરાગભાવ) એ બધા એકાર્થવાચક છે. (પ્રવચનસાર ગાથા ૭ ટીકા).

પરમધ્યાન:—મન, વચન, કાયા-સન્મુખ રોકાયેલા જીવના પરિણામને અંતર્મુખ કરી નિઃસ્વરૂપમાં સ્થિર થવું તે.

પરમેષ્ઠી:—પરમ (ઉત્કૃષ્ટ) પદમાં રહેવાવાળા અહ્નંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુદશાને પ્રાપ્ત આત્મા.

[નોંધ:—અહ્નંત અને સિદ્ધ પરમાત્મપણું તે આત્માની પૂર્ણદશા, સાધ્યદશા અને મોક્ષતત્ત્વ છે, તથા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુપરમેષ્ઠી તે આત્માની અપૂર્ણ નિર્મળ-દશા, સાધકદશા (મોક્ષમાર્ગ—શુદ્ધ રત્નત્રયરૂપ સુનિપદ) અને સંવર-નિર્જરાતત્ત્વ છે. એ પાંચે પરમપદ આત્મામાંથી આત્માવડે આત્માના આધારે પ્રાપ્ત થાય છે.]

પરીવહ:—કર્મોના ક્ષય અર્થે, શુદ્ધરત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગમાંથી ન હળવા માટે, સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ (બાહ્ય અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંયોગોની ઉપેક્ષા વડે) રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થવા ન દેવા અર્થાત્ સમ્યક્પ્રકારે સ્વરૂપમાં જ્ઞાનાદૃષ્ટા-પણે સાવધાન રહેવું તેનું નામ પરીવહ અથવા પરીવહજય છે.

પરોક્ષ જ્ઞાન:—પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન જેમાં નિમિત્ત છે. એવું જ્ઞાન. મતિ અને શ્રુત એ બે પરોક્ષ જ્ઞાન છે.

પ્રત્યક્ષજ્ઞાન:—ઇન્દ્રિયો અને મનના આલંબન વિના આત્મા પોતાના સ્વરૂપ જ્ઞાનથી એકદેશ અથવા સંપૂર્ણપણે પ્રત્યક્ષ બન્યું તે. તેના ત્રણ ભેદ છે—અવધિ, મન:પર્યાય, અને કેવળજ્ઞાન.

પરમાણુ:—અતિસૂક્ષ્મ અણુ જેનો ભાગ ન થઈ શકે તે

પર્યાયિ:—(૧) પૂર્ણતા (૨) પુદ્ગલપરમાણુઓને આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શારીરસ્પૃશ્ય, ભાષા અને મનરૂપે યવામાં નિમિત્તરૂપ જીવની શક્તિની પૂર્ણતા.

પાપ:—જીવના અશુભભાવ (-ભાવપાપ) અને અશુભભાવોથી બંધાયેલું કર્મ તે દ્રવ્યપાપ છે.

પુદ્ગલદ્રવ્ય:—જે દ્રવ્યમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વશ્ય હોય તે પુદ્ગલદ્રવ્ય છે.

પ્રકૃતિબંધ:— જ્ઞાનાવરણીય આદિરૂપ પુદ્ગલકર્મોના સ્વભાવ તે

પ્રદેશબંધ:—બંધાયેલાં કર્મપરમાણુઓનું આત્માના પ્રદેશો સાથે વિશિષ્ટપણે એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધપણે રહેલું અથવા તે કર્મોના પરમાણુઓની સંખ્યાને પ્રદેશબંધ કહે છે.

પ્રમાદ:—આત્મસ્વરૂપની અસાવધાની અથવા પરવસ્તુ તરફ ઉત્સાહ, શુભ-અશુભભાવમાં વર્તવું તે પણ પ્રમાદ છે.

બંધ:—આત્મા અને કર્મોના પ્રદેશોનું પરસ્પર એકક્ષેત્રાવગાહરૂપે સંબંધવિશેષપણે રહેલું તે.

બાહ્યક્રિયા:—શુભ અને અશુભ વચન અને કાયાની ક્રિયા.

ભાવઆસ્રવ:—આત્માના જે ભાવથી (મિથ્યાત્વ, અવિરતિ,

પ્રમાદ, કષાય અને યોગરૂપ અશુદ્ધ પરિણામથી)
દ્રવ્યકર્મોત્તું આવવું થાય તે.

ભાવનિર્જરાઃ—આત્માના જે શુદ્ધ પરિણામોથી કર્મોની
નિર્જરા થાય તે.

ભાવબંધઃ—આત્માના રાગ-દ્વેષ-મોહભાવરૂપ વિભાવપરિણામોની
સ્તિગ્ધતાથી આત્મપ્રદેશો સાથે દ્રવ્યકર્મોનો સંબંધ-
વિશેષ થાય તે સ્તિગ્ધ પરિણામને ભાવબંધ કહેવામાં
આવે છે.

ભાવસંવરઃ—આત્માના શુદ્ધપરિણામ કે જેથી દ્રવ્યકર્મોત્તું
આવવું થતું નથી.

ભાવમોક્ષઃ—દ્રવ્યકર્મ મોક્ષના હેતુભૂત પરમ સંવરરૂપ ભાવ
તે ભાવમોક્ષ છે. (તેરમા, ચૌદમા ગુણુસ્થાનની દશાને
ભાવમોક્ષ કહે છે.)

મોક્ષતાઃ—(૧) નિશ્ચયનયે જીવ પોતાના સહજ સ્વભાવરૂપ
શુદ્ધભાવનો લોક્તા.

(૨) અશુદ્ધ નિશ્ચયનયે અઘાતિકર્મોના ઉદયથી જે
કંઈ સંયોગો આવી મળતાં જીવ સુખ કે
દુઃખની લાગણીને વેદે છે તે જીવ અશુદ્ધ-
ભાવનો લોક્તા છે.

મતિજ્ઞાનઃ—(૧) પરાધ્રયની બુદ્ધિ છોડીને—દર્શનઉપયોગ
પૂર્વક સ્વસન્મુખતાથી પ્રગટ થવાવાળા નિર્જ-
આત્માના જ્ઞાનને મતિજ્ઞાન કહે છે.

(૨) ઇન્દ્રિય અને મન જેમાં નિમિત્તમાત્ર છે
એવા જ્ઞાનને મતિજ્ઞાન કહે છે.

મનઃપર્યયજ્ઞાનઃ—દ્રવ્ય, દોષ, કાળ અને ભાવની મર્યાદાથી
બીજાના મનમાં રહેલ રૂપી પદાર્થોનું સ્પષ્ટ બાહ્યુત્તરું તે.

મિથ્યાત્વઃ—તત્ત્વોની વિપરીત શ્રદ્ધા કરવાં, સ્વ-પરના એક-
પણાનો અભિપ્રાય, રાગથી લાડું થવું માનવું.

માર્ગહિનઃ—ગતિ આદિ ૧૪ પ્રકારના ધર્મદારા અનેક પ્રકારના
જીવના ભેદ જાણી શકાય તે, અથવા જે વડે જીવસમૂહને
શોધવાં તે.

મંત્રઃ—પંચપરમેષ્ઠીવાચક નમસ્કારમંત્ર અથવા ધ્યાન કરવા
માટે તે પ્રકારના ઝૂંહી વગેરે વચન.

રતનત્રયઃ—સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર,
મોક્ષમાર્ગ.

લોકાકાશઃ—આકાશના જે ભાગમાં જીવાદિ દ્રવ્યો રહેલાં
છે તે.

વિકલત્રયઃ—જે ઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવ.

વિદિશાઃ—ઈશાન, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને અગ્નિ ખૂણા.

વિભ્રમઃ—(વિપર્યય, વિપરીત) વસ્તુના સ્વરૂપને ભેદ
સમજવું.

વિમોહઃ—(અનધ્યવસાય, અનિર્ધાર) વસ્તુના સ્વરૂપનો કંઈ
પણ નિશ્ચય ન કરવો તે.

અર્થ-અંગ્રહ]

[૧૬૭]

વ્યયઃ—દ્રવ્યના પૂર્વ પર્યાયના ત્યાગને વ્યય કહે છે. [દરેક દ્રવ્યમાં નિરંતર દરેક સમયે નવીન પર્યાય (અવસ્થા)ની ઉત્પત્તિપૂર્વક પૂર્વપર્યાયનો (અગ્રગત ધવારૂપ) વ્યય ધરાવે કરે છે.]

વ્યવહારકાળઃ—સમય, ઘડી, કલાક, મિનિટ વગેરે.

વ્યવહારનયઃ—જે ગુણ-ગુણીભેદ, પરાશ્રય અથવા સંયોગના લક્ષે કારણ-કાર્યાદિના ભેદ બતાવે તે શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ.

વ્યવહારમોક્ષમાર્ગઃ—નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગી જીવને સ્વરૂપમાં મેકાશ્રય ન રહી શકે ત્યારે શ્રી વીતરાગ સર્વસદેવ-કથિત છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ, નવ પદાર્થનું ભેદરૂપ શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને વ્રતાદિરૂપ આચરણ એ વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે. (જે અસદ્જૂત ઉપચરિત વ્યવહારનયનો વિષય છે)

સાબ્દઃ—શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય

શ્રુતજ્ઞાનઃ—મતિજ્ઞાનથી વળગેલા પદાર્થના સબધથી અન્ય પદાર્થને બાબુવાવાળા જ્ઞાનને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે તથા જ્ઞાનનાની શુદ્ધ અનુબૂતિરૂપ શ્રુતજ્ઞાનને બાવશ્રુતજ્ઞાન કહે છે

સમનરસઃ—સારી—નગસહિત જીવ, હિતમાં પ્રવર્તવાળી નહિતથી દૂર રહેવાની શિક્ષા, દિવા, ઉપદેશ વગેરેનું ને પ્રહાર કરે છે તે.

ત્યાનું ઉપકરણ પીંછી, શીસનું ઉપકરણ કમંડલ અને જ્ઞાનનું ઉપકરણ સુશાસ્ત્ર હોય છે. તેઓ શાસ્ત્રકથિત ૪૬ દોષ, ૩૨ અંતરાય, ૧૪ મતદોષથી બચાવીને શુદ્ધ આધાર લે છે અને તે જ મોક્ષમાર્ગના સાધક સાચા સાધુ છે અને તે જ ગુરુ કહેવાય છે. શ્રી અહંત અને સિદ્ધભગવાન દેવ અને આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ તે ગુરુ છે.]

સિદ્ધપરમેષી:— જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોના નાશ કરી સિદ્ધાલયમાં (—લોકાત્રે) સ્થિત, સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોના ધારક, શુદ્ધ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય સહિત છે અને પુનરાગમનરહિત છે.

સૂક્ષ્મ રૂકંધ:—જે બીજનથી બાધા પામે નહિ અને બીજને બાધા આપે નહિ, બીજનથી રોકાય નહિ અને બીજને રોકે નહિ.

સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય:—સૂક્ષ્મ નામે નામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત સૂક્ષ્મશરીરી જીવ જેને માત્ર એક સ્પર્શન ઇન્દ્રિય હોય છે.

સંસ્થાન:—ત્રિકોણ, ચતુર્કોણ વગેરે આકાર.

સંશય:—નિશ્ચયરહિત અનેક વિકલ્પોને ગ્રહણ કરવાવાળું કુજ્ઞાન.

સંસારી:—મતુશ્ય, દેવ, તિર્યંચ (—પશુ) અને નારક એ ચાર ગતિવાળા જીવ.

સ્થાવર:-પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિકારિક
જીવને સ્થાવર અથવા એકેન્દ્રિય કહે છે. સ્થાવર
નામકર્મના ઉદયના કારણે તેમને સ્થાવર કહેવામાં
આવે છે.

સ્વદેહપરિભાષુ:-સમુદ્રઘાત અવસ્થાને છોડીને નામકર્મના
ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલા પોતાના નાના-મોટા શરીર પ્રમાણે
રહેવું તે.

સ્થૂળ:-તલ, ઘોર વગેરે એકબીજાથી નાનું મોટું છે તે
અપેક્ષિત સ્થૂળ છે અને જે સંયોગમાત્રપણે બીજાથી
બાધા પામે, રોકાય અને બીજાને બાધા કરે, રોકે
તે બરેબર સ્થૂળ છે અને તેનાથી વિપરીત તે બરેબર
સૂક્ષ્મ છે.

શાસ્ત્ર:-જેમાં અનેકાન્તરૂપ સાચા જીવાદિ તત્ત્વોનું નિરૂપણ
છે તથા જે સાચો રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ દેખાડે છે તે
જ્ઞાનશાસ્ત્રો છે.

(મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃ. ૨૨૮.૩)

ભેદ-સંગ્રહ

અણુવઃ—૫. પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જ્ઞાન.

અધિકારઃ—૬. જીવત્વ, ઉપયોગમય, અમૂર્તિ, કર્તા, સ્વદેહપરિભાણ, ભોક્તા, સંસારસ્થ, સિદ્ધ, વિસેસા-
ભિર્વર્ગમન

અનુપ્રેક્ષાઃ—૧૨. અનિત્ય, અશરણુ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, લોક, બોધિદુર્લાભ, ધર્મ.

અનન્તચતુષ્ટયઃ—૪. અનંતદર્શન, અનંતજ્ઞાન, અનંતસુખ, અનંતવીર્ય.

અષ્ટગુણઃ—૮. સમ્યક્ત્વ, કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અનંતવીર્ય, સૂક્ષ્મત્વ, અવગાહનત્વ, અશુરુલ્લધુત્વ, અવ્યાખાધત્વ.

અસ્તિકાયઃ—૫ જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ.

આસ્રવઃ—૨. દ્રવ્ય, ભાવ.

આસ્રવઃ—૩૨. મિથ્યાત્વ ૫, અવિરતિ ૫, પ્રમાદ ૧૫, ચેગ ૩, કપાય ૪.

આચારઃ—૫. દર્શન, જ્ઞાન, વીર્ય, ચારિત્ર, તપ.

ઉન્દ્રઃ—૧૦૦. ભવનવાસી ૪૦, વ્યન્તર ૩૨, કલ્પવાસી

૨૪, ન્યોતિષી ૨ (સૂર્ય, ચન્દ્રમા), ચક્રવર્તી ૧,
સિંહ ૧.

ઐન્દ્રિયોઃ—૫. સ્પર્શન, રસના, શ્રાણુ, ચક્ષુ, કણ્ઠ (શ્રોત્ર).

ઉપયોગઃ—૨. જ્ઞાન, દર્શન.

ઉપયોગઃ—૧૨. જ્ઞાન ૮, દર્શન ૪.

એકેન્દ્રિયઃ—૨. સૂક્ષ્મ, બાહર (સ્થૂલ).

એકેન્દ્રિયઃ—૫. પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ-
કાયિક. તેને સ્થાવર કહેવાય છે.

કર્મઃ—૨. પુણ્ય, પાપ.

કર્મઃ—૨. ધાતિયા, અધાતિયા.

કર્મઃ—૮. જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ,
નામ, જોત્ર, અંતરાય.

કાળઃ—૨. નિશ્ચય, વ્યવહાર.

ક્રિયાઃ—૨. અન્તરંગ, બાહ્ય.

ગન્ધઃ—૨. સુગંધ, દુર્ગંધ.

ગુણરથાનાઃ—૧૪. મિથ્યાત્વ, સાત્તાદત્ત, મિથ્ર, અવિરત
સંપ્રદત્વ, દેશસંયત, પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત, અધઃકરણ,
અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, ઉપશાંતભોહ, સ્વીભુભોહ,
સુરોગી કેવલી, અરોગી કેવલી.

ગુણિઃ—૩. મન, વચન, કાવ.

માર્ગીના:—૧૪. મતિ, ઇન્દ્રિય, કાયા, વૈરાગ્ય, વેદ, કાયા, જ્ઞાન, સાંયમ, દર્શન, શેષ્યા, ભગ્યત્વ, સમ્યક્ત્વ, સંસીલ અને આધારત્વ.

મિથ્યાત્વ:—૫. વિપરીત, ઓકાન્ત, વિનય, સંશય, અજ્ઞાન.

મુનિચારિત્ર:—૧૩. વ્રત ૫, સમિતિ ૫, શુષ્ઠિ ૩.

મોક્ષ:—દ્રવ્ય, ભાવ.

મોક્ષમાર્ગ:—૨. અવહાર, નિશ્ચય. (નિરૂપણ અપેક્ષાથી).

યોગ:—૩. મન, વચન, કાયાના અવલંબનથી આત્મપ્રદેશોમાં યોગશુભ્ણી અશુદ્ધ પદાર્થ તેનું અંચળતારૂપ કંપન અને કર્મશ્રદ્ધણુમાં નિમિત્તરૂપ વિકારને યોગ કહે છે. સામાન્યપણે તે યોગ એક પ્રકારે છે પણ નિમિત્તના અવલંબન અપેક્ષાથી—મન, વચન, કાયાના સંબંધથી ત્રણ અથવા ૧૫ ભેદ છે.

રાત્રત્રય:—૩. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર મોક્ષમાર્ગ.

વ્રત:—૫. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ.

વિકલત્રય:—૩. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય જીવ.

સંવર:—૨. દ્રવ્ય, ભાવ.

સંવર:—૭. વ્રત, સમિતિ, શુષ્ઠિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિવહન અને ચારિત્ર.

સંવર:—૬૨. ૫, ૫, ૩, ૧૦, ૧૨. પરિવહન, ચારિત્ર. ૨૨, ૫.

લેટ-સંગ્રહ]

[૨૦૬]

સમુદ્ધાતઃ—૭. વેદના, કપાય, વિક્રિયા, મારણાન્તિક, તૈન્ન્ય
આહાર, કેવલ.

સમિતિઃ—૫. ઈર્યા, ભાષા, એપણા, આદાનનિદેષણ, વ્યુત્સર્ગ.

જ્ઞાનોપયોગઃ—૨. જ્ઞાન, અજ્ઞાન.

જ્ઞાનોપયોગઃ—૮. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય, કેવલ,
અને કુમતિ, કુશ્રુત, કુઅવધિ (વિભાગ).

લઘુ દ્રવ્ય-સંગ્રહ

ઋદ્ધ્ય પંચમત્યો સત્તા વિ તચ્ચાણિ નવ પચત્યા ય ।

મેગુણાય-ધ્રુવત્તા ણિદિદ્ધા જેણ સો જિણો જયઉ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જેમણે છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ, નવ પદાર્થ તથા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રીવ્ય, નિર્દેશ (વર્ણન) કરેલ છે, તે શ્રી જિનેન્દ્રદેવ જયવંત રહેા. ૧.

જીવો પુમ્મલ ઘમ્માઽવમ્માગાસો તદ્દેવ કાલો ય ।

સ્વચાણિ કાલરદિયા પદેસ વાહુલ્લદો અતિથકાયા ય ॥ ૨ ॥

અર્થ:—જીવ, પુમ્મલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને જ્વાળા—દ્રવ્ય છે, કાળ સિવાયનાં તે પાંચ દ્રવ્ય, બહુપ્રદેશી, કાવાથી અસ્તિકાય છે. ૨.

જીવાજીવાસવવંધ સંવરો ણિજ્જરા તદ્દા મોક્કલો ।

તચ્ચાણિ સત્ત પદે સપુણ્ણ-પાવા પચત્યા ય ॥ ૩ ॥

અર્થ:—જીવ, અજીવ, આસવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા દ્વારા મોક્ષ—સાત તત્ત્વ છે; એ (સાત તત્ત્વ) પુણ્ય-પાપ સંહિત નવ પદાર્થ છે. ૩.

જીવો દ્વોદ્ અમુત્તો સદેદ્દમિત્તો સુચેયણા કત્તા ।

મોત્તા સો પુણ દુવિદ્ધો સિદ્ધો સંસારિણો ણાણા ॥ ૪ ॥

અર્થ:—જીવ, (દ્રવ્ય) અમૂર્તિક, સ્વદેહ-પ્રમાણ, ચેતના સંહિત, કર્તા અને લોકતા છે, તે જીવ બે પ્રકારના છે,

સિદ્ધ અને સંસારી; (સંસારી જીવ) અનેક પ્રકારના છે. ૪.
(આ ગાથા જુ. દ્રવ્ય સંગ્રહ ગા. ૨ સાથે મળતી છે.)

*અરસમરુચમગંધં સ્વચ્છં ચેદનાગુણમસદં ।

જાળ અલિંગગદળં જીવમણિદ્વિદ્વ-સંઘાણં ॥ ૫ ॥

અર્થ:-જે અરસ, અરૂપ, અગંધ તથા અવ્યક્ત છે,
અશબ્દ છે, અનિર્દિષ્ટ સંસ્થાન છે (-જેને કોઈ સંસ્થાન
દાંતું નથી એવો છે), ચેતના ગુણવાળો છે અને ઇન્દ્રિયો
(-લિંગ) વડે અગ્રાદ્ય છે, તે જીવ તથા. ૫.

પણ-રસ-ગંધ-ફાલા વિગતે જસ જિણવચ્છિદ્ધા ।

ગુણો પુમ્મલક્ષણો પુદ્ધવી પદુદી હુ સો સોટા ॥ ૬ ॥

અર્થ:-જેને વર્ણ, રસ, ગંધ તથા સ્પર્શ વિધનાન
છે, તે મૂર્તિક પુદ્ગલ-ધાય, પુદ્ધવી આદિ છ પ્રકારના શ્રી
જિનેન્દ્રદેવ દ્વારા કહેવાનાં આવેલ છે. ૬.

પુદ્ધવી જલં ચ છાયા ચરિરિદિયવિસય કમ્મ પરમાણુ ।

ત્વિવદ્ ભેયં મણિયં પુમ્મલદ્વયં જિણિદેદિ ॥ ૭ ॥

અર્થ:-પુદ્ધવી, જળ અને છાયા, (તેત્રેન્દ્રિય વિના
બાકીના) આર ઇન્દ્રિયના પિત્ત (વાયુ, શબ્દાદિ)-કર્મવર્માણુ
અને પરમાણુ, એવા પુદ્ગલ દ્રવ્યના છ પ્રકાર શ્રી જિનેન્દ્રદેવે
કહ્યા છે. ૭.

‘ગર્હ પરિણયાણ ધર્મો પુગ્ગલજીવાણ ગમણ-સદયારી ।
નોયં જદ્દ મચ્છાણં અચ્છંતા ણેવ સો જેર્હ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—ગમનથી પરિણત પુદ્ગલ અને જીવોને ગમનમાં સહકારી ધર્મ-દ્રવ્ય છે, જેમ માછલીઓને (ગમનમાં) જલ છે તેમ. (પણ) ગમન નહીં કરનારાને (—સ્થિર રહેલાં પુદ્ગલ તથા જીવોને) તે (ધર્મ-દ્રવ્ય) ગમન કરાવતું નથી. ૮.

‘ઠાણજુયાણ અધર્મો પુગ્ગલજીવાણ ઠાણ-સદયારી ।
છાયા જદ્દ પઢિયાણં મચ્છંતા ણેવ સો ઘરર્હ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—(ગતિપૂર્વક) સ્થિત રહેલાં પુદ્ગલ અને જીવોને સ્થિર રહેવામાં સહકારી અધર્મ-દ્રવ્ય છે, જેમ છાયા મુસાફરને સ્થિર રહેવામાં છે તેમ (પણ) ગમન કરનારાને (જીવ-પુદ્ગલોને) તે (અધર્મ-દ્રવ્ય) સ્થિર કરે છે એમ નથી. ૯.

‘અવગાસદાણજોગ્ગં જીવાદીણં વિયાણ આયાસં ।
જેણ્હં લોગાગાસં અલોગાગાસમિદિ દુવિહં ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—જે જીવાદિ દ્રવ્યોને અવકાશ દેવામાં યોગ્ય છે, તેને શ્રી જિનેન્દ્રદેવ દ્વારા કહેવામાં આવેલ આકાશ દ્રવ્ય જાણી, તેના બે ભેદ—લોકાકાશ અને અલોકાકાશ છે. ૧૦.

૧. બૃ. દ્ર. સં. ગા. ૧૭.

૨. બૃ. દ્ર. સં. ગા. ૧૮.

૩. બૃ. દ્ર. સં. ગા. ૧૯.

‘દ્રવ્ય પરિવટ્ટજાદો જો સો કાલો હવેઈ હવદારો ।

લોગાનાસપવસો પક્ષેકાણુ ચ પરમદૂટો ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—જે દ્રવ્યોના પરિવર્તનથી ઉત્પન્ન થવાવાળા છે તે વ્યવહારકાલ છે; લોકાકાશમાં પ્રદેશરૂપથી સ્થિત એક એક કાલાણુ પરમાર્થ (—નિશ્ચય) કાલ છે. ૧૧.

‘લોચાયાસપદેસે પક્ષેકે જે ટિથા હુ પક્ષેકા ।

રચણાણં રાસીમિચ તે કાલાણુ અસંલદ્વાણિ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—જે લોકાકાશના એક એક પ્રદેશે, રત્નોની રાશિની જેમ, (પરસ્પર બિન્ન-બિન્ન) એક એક રહેલાં છે તે કાલાણુ પરમાર્થ (—નિશ્ચય) કાલ છે. ૧૧.

‘સંઘાતીદા ઝાંઘે ધર્માઽધર્મે અણંત આયાસે ।

સંઘાદાસંઘાદા મુક્તિ પદેસાઽ સંતિ જો કાલે ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—એક જીવના, ધર્મ તથા અધર્મદ્રવ્યના અસંખ્યાત (પ્રદેશ) છે, આકાશના અનંત (પ્રદેશ) છે, પુદ્ગલના સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશ છે; કાલમાં (પ્રદેશ) નથી. (અર્થાત કાલાણુ દ્રવ્યો દરેક એક પ્રદેશી જ છે, તેમાં શક્તિ અથવા વ્યક્તિની અવેશના જેવું પ્રદેશીપણું નથી.) ૧૩.

‘જાવદિયં આયાસં અવિભાગીપુગ્ગલાણુવદ્દં ।

તં ચુ પથેસં જાણે સવ્વાણુદ્ઢાણદાણરિહં ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—અવિભાગી પુદ્ગલાણુથી આકાશનો (નાનામાં નાનો) જેટલો ભાગ રોકાય છે, તેને પ્રદેશ બજો; (તે પ્રદેશ) સર્વ (પુદ્ગલ) પરમાણુઓને સ્થાન દેવામાં સમર્થ છે. ૧૪.

જીવો જાણી પુગ્ગલ-ધમ્માઽધમ્માયાલા તદ્દેવ કાલો ય ।

અજીવા જિણર્મણો ણ હુ મણ્ણહ જો હુ લો મિચ્છી ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—જીવજ્ઞાનવાળા છે, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ; આકાશ તથા કાલ અજીવ છે.—એમ શ્રી જિનેન્દ્રદેવે વર્ણન કર્યું છે; એમ જે નથી માનતા તે મિથ્યાદિષ્ટિ છે. ૧૫.

મિચ્છતં દ્વિસાઈ કસાય-જાંગા ય આસવો વંધો ।

સકસાઈ જં જીવો પરિગિણ્ણહ પોગ્ગલં વિવિહં ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—મિથ્યાત્વ, દ્વિસાદિ (અમત), ક્ષાય અને યોગોથી આસવ થાય છે, ક્ષાય સહિત જીવ અનેક પ્રકારના પુદ્ગલોનું જે પરિગ્રહણ કરે છે, તે બંધ છે. ૧૬.

મિચ્છતાઈચાઓ સંવર જિણ મણ્ણહ ણિજ્જરાદેસે ।

કમ્માણ સ્સઓ સો પુણ અહિલસિઓ અણહિલસિઓ ય ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—શ્રી જિનેન્દ્રદેવે મિથ્યાત્વાદિના ત્યાગને સંવર

કહેલ છે, ક્રમેના એકદેશ ક્ષય નિર્જરા છે, વળી તે નિર્જરા અભિલાષા સંહિત અર્થાત (સકામ અને અવિપાક) તથા અભિલાષા સંહિત (અકામ અને સવિપાક) એમ બે પ્રકારની છે ૧૭.

કામ વેંધન-વલ્લસ્ત સમ્બૂદસ્સંતરણ્ણો ।

સવ્યકામ-વિણિમ્મુક્કો મોકલો હોઈ જિણેહિદો ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—ક્રમેના બંધનથી બંધાએલ સદ્બૂત (પ્રશસ્ત) અંતરાત્માનું જે સર્વ ક્રમેથી પૂર્ણરૂપથી મુક્ત થવું-છૂટવું તે મોક્ષ છે; એમ શ્રી જિનેન્દ્રદેવે વર્ણન કર્યું છે. ૧૮.

સાદાડ-નામગોદાણં પયડીઓ સુદા દવે ।

પુણ તિચ્ચયરાદી અણં પાવં તુ આગમે ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—સાતાવેદનીય, શુભચાલુ, શુભનામ, શુભગોત્ર અને નીર્વાકર આદિ પુણ્યપ્રદૃતિ છે, અન્ય બાકીની પાપ છે, એમ પરનાગમનાં કહ્યું છે. ૧૯.

બાસદ બર-વલ્લજો ઉવ્વજ્જદ દેવવલ્લજો તત્થ ।

હોલો સ પવ સવ્વસલ્લમ્મગ્ગ્યાયા બુદ્ધા પવં ॥ ૨૦ ॥

ઉપ્પાદવ્વહંસા વસ્થૂર્ણં દ્વોતિ વજ્જય-નાપણ (ખયણ) ।

દવ્વહિપણ ણિચ્છા વોઘજ્ઞા સવ્વત્તિણવુત્તા ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—વસ્તુમાં ઉત્પાદ તથા વ્યય પર્યાયનયથી થાય છે, દ્રવ્યદષ્ટિથી. (વસ્તુ) નિત્ય (દ્રૌવ્ય) જાણવી જોઈએ. શ્રી સર્વજ્ઞજિનેન્દ્ર દ્વારા જ્ઞેમ કહેવામાં આવ્યું છે. ૨૧.

પવં અદ્ધિગયસુત્તો સદ્ધાણજુદો મણો ણિહં મિત્તા ।

હંડહ રાયં રોસં જહ્ ઇચ્છહ કમ્મણો ણાસ (નાસં) । ૨૨ ॥

અર્થ:—જો કર્મોને નાશ કરવા ચાહતા હો તો આ રીતે સૂત્રથી અભિગત થઈને (—પરમાગમના જ્ઞાતા થઈને), કાયને નિશ્ચલ કરીને અને મનને સ્થિર કરીને રાગ અને દ્વેષને છોડો. ૨૨.

વિસપ્પસુ પવટ્ટંતં ચિત્તં ધારેત્તુ અપ્પણો અપ્પા ।

જ્ઞાયહ અપ્પાણેણં જો સો પાવેહ્મ સલ્લુ સેયં ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—જો આત્મા વિષયોમાં લાગેલા મનને રોકીને પોતાના આત્માને પોતા વડે ધ્યાવે છે, તે આત્મા ખરેખર શ્રેયને પામે છે. ૨૩.

સમ્મં જીવાદીયા ણચ્છા સમ્મં સુફિત્તિદા જોદ્ધિં ।

મોદ્ધગયકેસરીણં ણમો ણમો ઠાણ સાહ્મણં ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—જીવાદિને સમ્યક્પ્રકારે જાણીને જેમણે તે જીવાદિનું સારી રીતે-સમ્યક્પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે જે

લઘુ દ્રવ્ય-સંગ્રહ]

[૨૧૫]

બોલુશ્પી હાથીને માટે સિંહ સમાન છે, તે સાધુઓને
(અમારા) નમસ્કાર હો....નમસ્કાર હો. ૨૪.

સોમચ્છલેણ રદ્યા પવત્ય-લક્ષણકરઃ૩ ગાદાઓ ।

મધ્વયયારણિમિત્તં ગણિણા સિરિણેમિચ્ચંદેણ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—શ્રી સોમ શ્રેષ્ઠીના નિમિત્તથી લગ્ય છવોના
ઉપકારના માટે શ્રી નેમિચંદ્ર આચાર્ય દ્વારા પદાર્થોના લક્ષણ
કહેવાવાળી ગાદાઓ રચવામાં આવી છે. ૨૫. .

‘જાવદિયં આયાસં અવિભાગીપુગ્ગલાણુવટ્ઠં ।

તં સુ પદેસં જાણે સત્ત્વાણુદ્ઠાણદાણરિહં ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—અવિભાગી પુદ્ગલાણુથી આકાશનો (નાનામાં નાનો) જેટલો ભાગ રોકાય છે, તેને પ્રદેશ જાણે; (તે પ્રદેશ) સર્વ (પુદ્ગલ) પરમાણુઓને સ્થાન દેવામાં સમર્થ છે. ૧૪.

જીવો જાણી પુગ્ગલ-ધમ્માઽધમ્માયાસા તદ્દેવ કાલો ય ।

અજીવા જિણભણિઓ ન હુ મળ્લજો હુ સો મિચ્છી ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—જીવજ્ઞાનવાળા છે, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ; આકાશ તથા કાલ અજીવ છે.—એમ શ્રી જિનેન્દ્રદેવે વર્ણન કર્યું છે; એમ જે નથી માનતા તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. ૧૫.

મિચ્છતં દિસાઈ કસાય-જોગા ય આસવો વંધો ।

સક્કસાઈ જં જીવો પરિગિળ્લહ પોગ્ગલં વિવિહં ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—મિથ્યાત્વ, હિંસાદિ (અમત), કપાય અને યોગેથી આસવ થાય છે, કપાય સહિત જીવ અનેક પ્રકારના પુદ્ગલોનું જે પરિગ્રહણ કરે છે, તે બંધ છે. ૧૬.

મિચ્છત્તાઈચાઓ સંવર જિણ મળ્લજો નિજ્જરાદેસે ।

કમ્માણ સ્વઓ સો પુણ અદિલસિઓ અણદિલસિઓ ય ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—શ્રી જિનેન્દ્રદેવે મિથ્યાત્વાદિના ત્યાગને સંવર

કહેલ છે, કર્મેના એકદેશ દ્વય નિર્જરા છે, વળી તે નિર્જરા અભિલાષા સંહિત અર્થાત્ (સકામ અને અવિપાક) તથા અભિલાષા સંહિત (અકામ અને સવિપાક) એમ બે પ્રકારની છે ૧૭.

કારમ વંધન-વલ્લસ્ત સમ્ભૂદસ્સંતરણ્ણો ।

સવ્યકારમ-વિળિમ્મુક્કો મોક્કલો દ્વોઈ જિણેહિદો ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—કર્મેના બંધનથી બંધાએલ સદ્ભૂત (પ્રશસ્ત) આત્માત્માનું ને સર્વ કર્મેથી પૂર્ણરૂપથી મુક્ત થવું-છૂટવું તે નેહા છે; એમ શ્રી જિનેન્દ્રદેવે વર્ણન કર્યું છે. ૧૮.

સાદાડડ-જામગોદાણં પયહીઓ સુદા દવે ।

પુણ તિરથયરાદી અણ્ણં પાવં તુ આગમે ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—સાત્તાવેડનીય, શુભઆયુ, શુભનામ, શુભગોત્ર અને તીર્થકર આદિ પુણ્યપ્રવૃત્તિ છે, અન્ય બાકીની પાપ છે, એમ પરમાત્માત્મા કહ્યું છે. ૧૯.

ખાસદ ખર-પજાઓ હવવહ્નદ દેવવહ્નઓ તત્થ ।

ઝીણો સર પવ સવ્યસ્તસંતેગુણાયા ખુદા પચં ॥ ૨૦ ॥

ઉપ્પાદવ્વપ્પદ્ધંસા વસ્થૂણં હોતિ વજ્જય-ણાપણ (ખચણ) ।

દવ્વવટ્ઠિપણ ણિચ્છા વોઘવ્વા સવ્વજિણવુત્તા ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—વસ્તુમાં ઉત્પાદ તથા વ્યય પર્યાયનયથી થાય છે, દ્રવ્યદૃષ્ટિથી (વસ્તુ) નિત્ય (દ્રૌવ્ય) જાણવી જોઈએ. શ્રી સર્વજ્ઞજિનેન્દ્ર દ્વારા એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ૨૧.

પવં અદ્ધિગયસુત્તો સદ્ધાણજુદો મણો ણિહં મિત્તા ।

છંડહ રાયં રોસં જહ્ ઇચ્છહ કરમણો ણાસ (જાસં) ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—જો કર્મોનો નાશ કરવા ચાહતા હો તો આ રીતે સૂત્રથી અભિગત થઈને (—પરમાગમના જ્ઞાતા થઈને), કાયને નિશ્ચલ કરીને અને મનને સ્થિર કરીને રાગ અને દ્વેષને છોડો. ૨૨.

વિસપ્પસુ પવટ્ટંતં ચિત્તં ધારેત્તુ અપ્પણો અપ્પા ।

જ્ઞાયહ અપ્પાણેણં જો સો પાવેહ્ સલ્લુ સેયં ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—જો આત્મા વિષયોમાં લાગેલા મનને રોકીને પોતાના આત્માને પોતા વડે ધ્યાવે છે, તે આત્મા ખરેખર શ્રેયને પામે છે. ૨૩.

સમ્મં જીવાદીયા ણચ્છા સમ્મં સુફિત્તિદા જોહિં ।

મોહગયકેસરીણં ણમો ણમો ઠાણ સાહ્વણં ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—જીવાદિને સમ્યક્પ્રકારે જાણીને જેમણે તે જીવાદિનું સારી રીતે—સમ્યક્પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે જે

લઘુ દ્રવ્ય-અંબુદ]

[૨૧૫

મોહકી દાથીને માટે મિહુ સમાન છે, તે સાધુઓને
(અમારા) નમસ્કાર હો.....નમસ્કાર હો. ૨૪.

સોમચ્છલેણ રદયા પચસ્થ-લક્ષણકરાઉ માતાઓ ।

નવદુઃખારણિમિત્તં ગણિણા સ્તિરિજેમિચંદેણ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—શ્રી સોમ શ્રેષ્ઠીના નિમિત્તથી બધાં છુટોના
ઉપકારના માટે શ્રી નેમિચંદ્ર આચાર્ય દ્વારા પદાર્થોના લક્ષણ
કહેવાવાળી ગાથાઓ રચવામાં આવી છે. ૨૫.